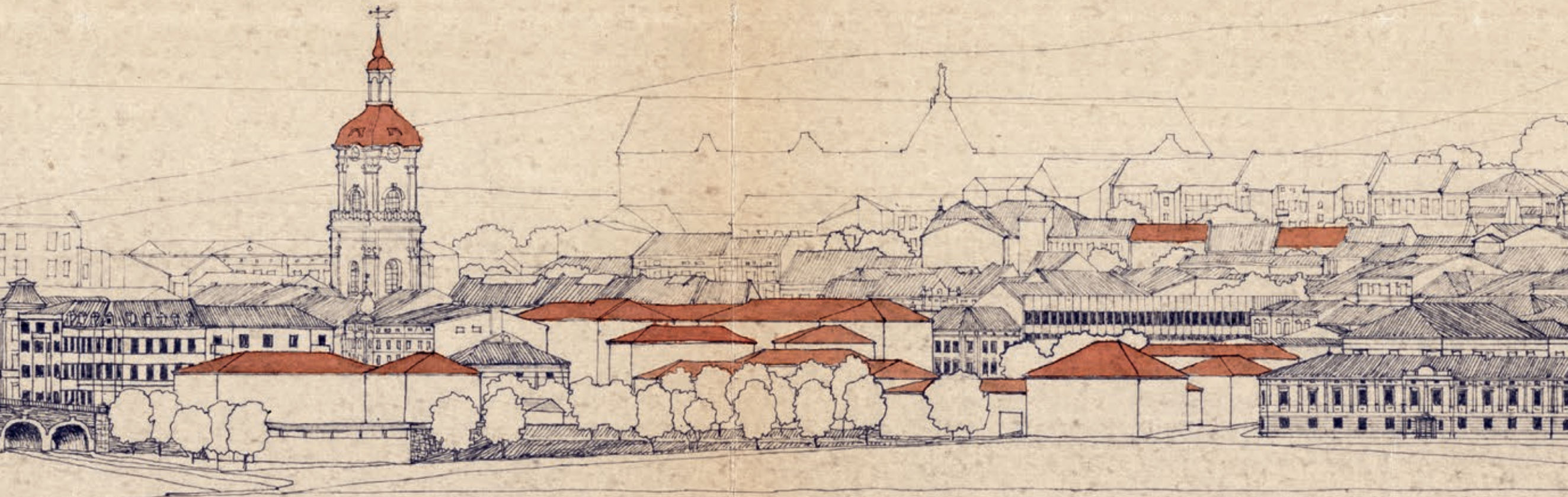

IRENA ZAJĄC

DETAL ARCHITEKTONICZNY
ŚWIECKIEJ ZABUDOWY PRZEMYSŁA
1880-1939

Redaktor Prowadzący

Beata Kot

Recenzja

dr hab. Monika Bogdanowska

Redakcja i korekta językowa

Marta Elas

Projekt graficzny okładki i albumu

Profika Studio Graficzne

Opracowanie graficzne i skład

Piotr Berezowski

Wydawca

© **Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków w Przemyślu**

ISBN 978-83-927200-5-8

Wyklejka

Reprodukcja Panoramy Przemyśla, wyk. mgr inż. arch. A. Piątek,
w: Studium historyczno-urbanistyczne Przemyśla, PKZ Rzeszów 1979

Fotografie

dr Rafał Nestorow

Fotografie wykonane przez Damiana Pękalskiego:

gmach Greckokatolickiego Seminarium Duchownego przy ul. Basztowej 13 (widok ogólny);
budynki: Kasyna Oficerskiego przy ul. Grodzkiej 8 (widok ogólny), „Sokoła” przy ul. Konarskiego 1,
„Gwiazdy” przy ul. Konarskiego 5, Towarzystwa Zaliczkowego Rolnego przy ul. Mickiewicza 2
(widok ogólny); kamienice przy ul. Kościuszki 1/ Wybrzeże Marszałka Piłsudskiego (widok ogólny),
Dworskiego 60 (elewacja), Franciszkańskiej 6 (elewacja), Jagiellońskiej 21 (portal), Kazimierza Wielkiego 2/
Rynek 8 (elewacje), Słowackiego 13 (widok ogólny), 23, 52 (fryz), Tarnawskiego 12

Fotografie panoramy Przemyśla

Joanna Gremka

Materiały archiwalne

Pocztówki z widokami miasta

Archiwum Państwowe w Przemyślu

Plany miasta Przemyśla

Grodzki Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Przemyślu
Instytut i Muzeum Historii Wojskowości Ministerstwa Obrony Narodowej
w Budapeszcie (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum)
Zbiory Ryszarda Hubisza z Krakowa

Fotografie Przemyśla

Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
Zbiory Fototeki Instytutu Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie
Zbiory Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu

Spis treści

Wprowadzenie	4
I. ARCHITEKTURA ŚWIECKA PRZEMYSŁA OD 1880 DO 1939 ROKU	13
II. DETALE WYSTROJU I WYPOSAŻENIA	75
Detale wystroju elewacji i bryły	76
Drzwi główne	126
Balkony	164
Wystrój i detale architektoniczne wewnątrz	
Dekoracje sztukatorsko-malarskie	190
Stolarka wewnętrzna	213
Schody i balustrady	228
Posadzki	242
III. WARSZTATY RZEMIEŚLNICZE	257
Zakończenie	265
Przypisy	267
Wykaz źródeł i literatury	271

Wprowadzenie

Album, który oddaję w Państwa ręce, jest pierwszym wydawnictwem Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków z siedzibą w Przemyślu ukazującym aktualny stan badań ważnego dla konserwatorów obszaru, za jaki uznaje się architekturę świecką i historyczny detal Przemyśla, szczególnie z lat 1880–1939. Wielokrotnie zauważano, jak istotne w odbiorze estetycznym miasta są formy i pokrycia dachów, dekoracje domów, sztukiaterie, balkony, różnorodne elementy techniczne, bramy, drzwi i furty wejściowe, witryny sklepowe, ogrodzenia, balustrady, kraty, okienka, kapliczki, a także drobne z pozoru elementy, takie jak klamki, uchwyty, wizytówki, wizjery, przeszklenia czy tabliczki z nazwami ulic, które – poprzez utrzymanie w określonej stylistyce – wpływają na kształt i charakter miejsca.

W codziennej pracy urzędu przyjmujemy wnioski o wydanie pozwoleń na remonty elewacji, montaż urządzeń dla sklepów, zakładanie reklam i szyldów, konserwacje stolarki drzwiowej, remonty klatek schodowych. Następstwem są spotkania komisji konserwatorskich, podczas których dokumentujemy zrealizowane prace, przekazujemy wiele wskazówek oraz szukamy dobrych wzorców na przyszłość. Chęć rozwoju i doskonalenia naszej pracy pociągnęła za sobą potrzebę opisu i systematyki historycznego detalu architektonicznego w zabytkowych obiektach miasta Przemyśla. Forma albumu

ma na celu upowszechnienie wiedzy zarówno wśród właścicieli zabytków, jak i mieszkańców miasta i turystów.

Irena Zając, autorka publikacji i wieloletni pracownik WUOZ, przez lata dokumentowała, opisywała i fotografowała architekturę Przemyśla. Usystematyzowany i uporządkowany materiał pozwoli na jej zobrazowanie, zrozumienie charakteru i różnorodności detali dzięki wiedzy z zakresu historii, konserwacji i sztuki.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków nie bez przyczyny ma swoją siedzibę w Przemyśle, tysiącletnim grodzie nad Sanem, mieście królewskim, w 2018 roku uznanym za Pomnik Historii z racji zachowanego średniowiecznego układu urbanistycznego oraz imponującego zespołu budowli obronnych Twierdzy Przemyśl, powstałych głównie w okresie od lat 80. XIX wieku do 1914 roku.

Przywileje królewskie umożliwiły rozwój miasta w czasach renesansu. Układ urbanistyczny Starego Miasta, pozostałości fortyfikacji miejskich, Zamek Kazimierzowski, architektoniczne zabytki archeologiczne – to pamiątki z tamtego okresu.

W wyniku budowy Twierdzy Przemyśl miasto uzyskało status znaczącego ośrodka wojskowego z zapleczem militarnym i gospodarczym. Wzrosła liczba ludności i jej stan materialny, prowadzono wiele realizacji budowlanych na wysokim poziomie architektonicznym, a także rzemieślniczym i artystycznym. Był to drugi okres istotny dla rozwoju miasta.

Przemyśl zyskał wówczas obecne rozplanowanie przestrzeni i rozpoznawalną panoramę. Usytuowany na wzgórzach po obu stronach rzeki San, ma niezwykle wartościowe krajobrazowe. Zachwyca niezapomnianym krajobrazem miejskim i pięknymi widokami, zmieniającymi się wraz z podróżującym słońcem, w zależności od pory dnia i roku. Poranne nadszańskie mgły i wieczorne złociste światła zachodu dodają miastu wyjątkowego uroku i fotogeniczności, a przyprószony śniegiem kamienice, podświetlone słońcem, wprost urzekają.

W dzisiejszej sylwecie Przemyśla dominują wieże kościołów i budynki użyteczności publicznej, kamienice mieszczańskie, klasztory, place skomponowane z zielenią parków i skwerów oraz aleje uliczne. Bulwary nadszańskie, tak charakterystycznie usytuowane wzdłuż rzeki łączącej obie części miasta – Zasanie (po stronie północnej) i część

staromiejską (po stronie południowej) – przyciągają efektowną i różnorodną zabudową kamienic i willi wzdłuż obu promenad.

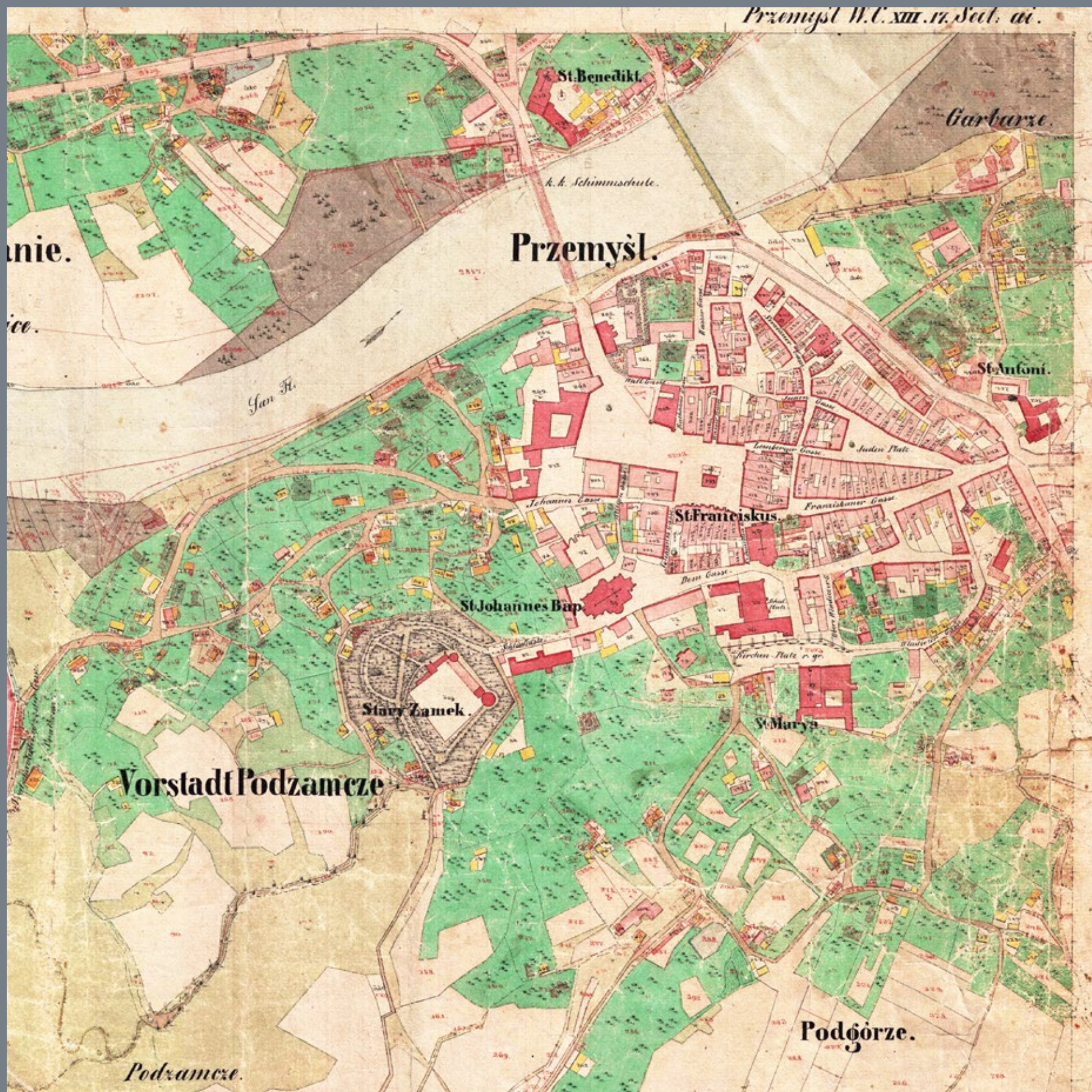
Zachowały się historyczne plany Przemyśla dokumentujące XIX- i XX-wieczny stan zabudowy i układ ulic miasta. Zamieszczam trzy z nich, które uznałam za najciekawsze. Pierwszy, niepublikowany dotąd, z zasobu Grodzkiego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Przemyśle, to plan katastralny miasta z 1852 roku (Mapa miasta Przemyśla z przedmieściami Lwowskie, Podzamcze i Zasanie w Galicji), z późniejszymi ręcznymi uzupełnieniami wskazującymi przekształcenia. Dla porównania dodaję plan miasta z czasu budowy Twierdzy Przemyśl, który pokazuje, jak szybko, bo w przeciągu zaledwie kilkunastu lat, Przemyśl stał się znaczącym ośrodkiem miejskim. Plan pochodzi ze zbiorów map Instytutu i Muzeum Historii Wojskowości Ministerstwa Obrony Narodowej w Budapeszcie (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum) i znany jest pod nazwą Special Übersichts-Plan von Przemyśl. Wykreślony w skali 1:10 000, jest datowany na 1897 rok. Arkusz numer 17 z planem Przemyśla stanowi część dużego zespołu o sygnaturze Glh_0581_8 obrazującego całą Twierdzę Przemyśl – forty obu pierścieni, układ drogowy i zaplecze twierdzy. Precyzyjne oznaczenie zabudowy i szczegółów związanych z rozwojem miasta oraz bogata szata graficzna sprawiają, że plan nie tylko stanowi dokumentację przemian, ale jest także opracowaniem ciekawym artystycznie.

Plany te z pewnością ułatwią rozpoznanie miasta i jego zmieniającej się zabudowy, jednak dokładna lokalizacja przywoływanych adresów jest możliwa na planie z nazwami ulic w języku polskim. Dlatego w albumie zamieszczam plan Przemyśla z 1939 roku znany jako Verkehrsplan Przemyśl, ze szczególną dedykacją dla Czytelników, którzy dotychczas nie mieli okazji poznać miasta. Mam nadzieję, że po tej lekturze przyjazd do Przemyśla miłośników historii i zabytków będzie tylko kwestią czasu.

Z życzeniami miłej lektury,

Beata Kot

Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków
Przemyśl, 16 października 2023 roku

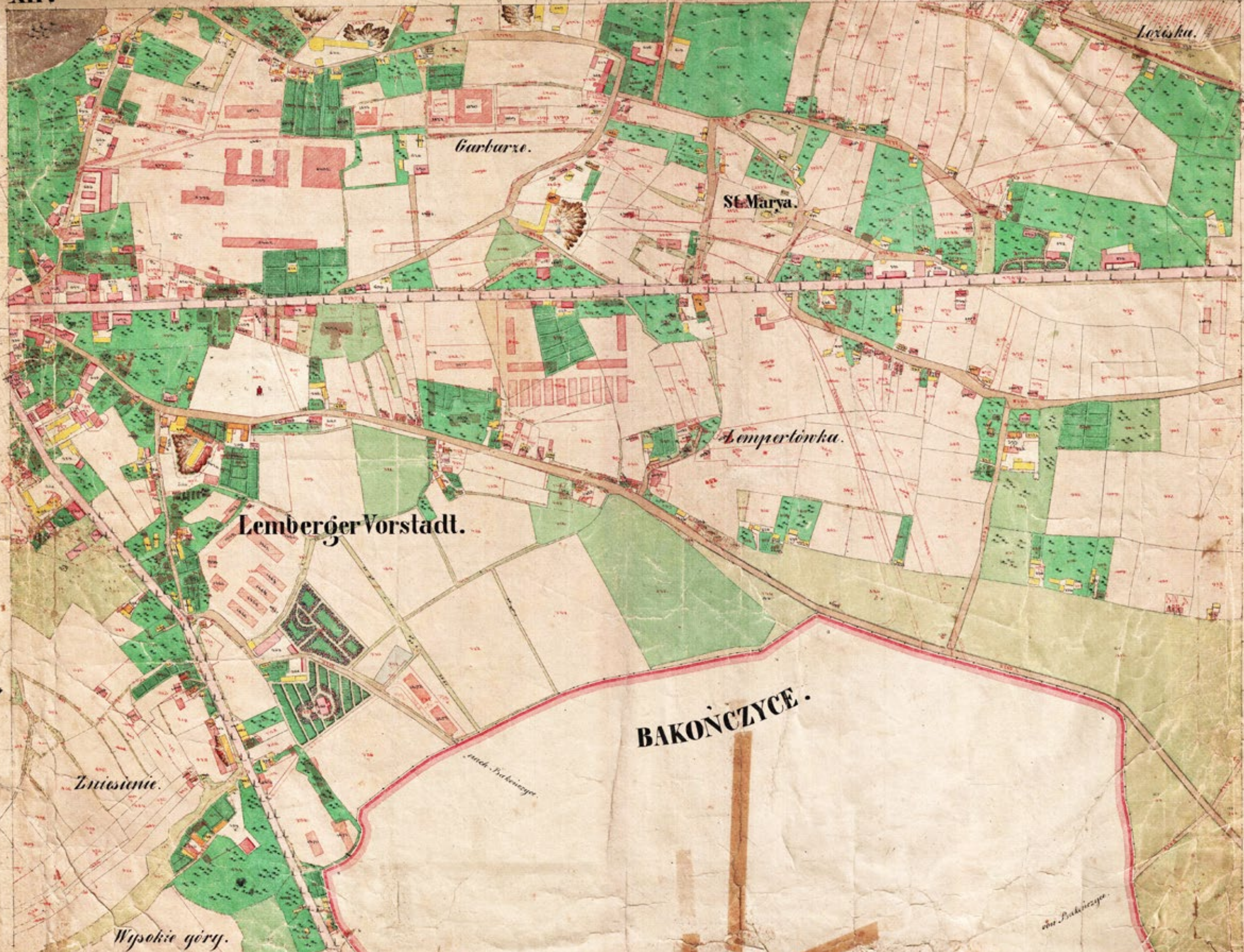
Stadt Przemyśl mit den Lemberger, Podzamecze u. Zasanie Vorstädten in Galizien [Mapa miasta Przemyśla z przedmieściami Lwowskie, Podzamecze i Zasanie w Galicji], 1852, z późniejszymi uzupełnieniami. Zbiory Grodzkiego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Przemyślu, arkusz *Przemyśl W.C.XIII. 17.Sect: ai*

Na kolejnych stronach

Stadt Przemyśl mit den Lemberger, Podzamecze u. Zasanie Vorstädten in Galizien [Mapa miasta Przemyśla z przedmieściami Lwowskie, Podzamecze i Zasanie w Galicji], 1852, z późniejszymi uzupełnieniami. Zbiory Grodzkiego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Przemyślu, arkusz *Przemyśl W.C.XII. 17.Sect: di*

Spezial-Übersichts-Plan von Przemyśl, 1895. Zbiory map Instytutu i Muzeum Historii Wojskowości Ministerstwa Obrony Narodowej w Budapeszcie (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum), sygn. Glh_0581-8 arkusz 17

Verkehrsplan Przemyśl, 1939. Zbiory Ryszarda Hubisza z Krakowa

Łęska.

Garbarze.

St. Marya.

Lempertówka.

Lemberger Vorstadt.

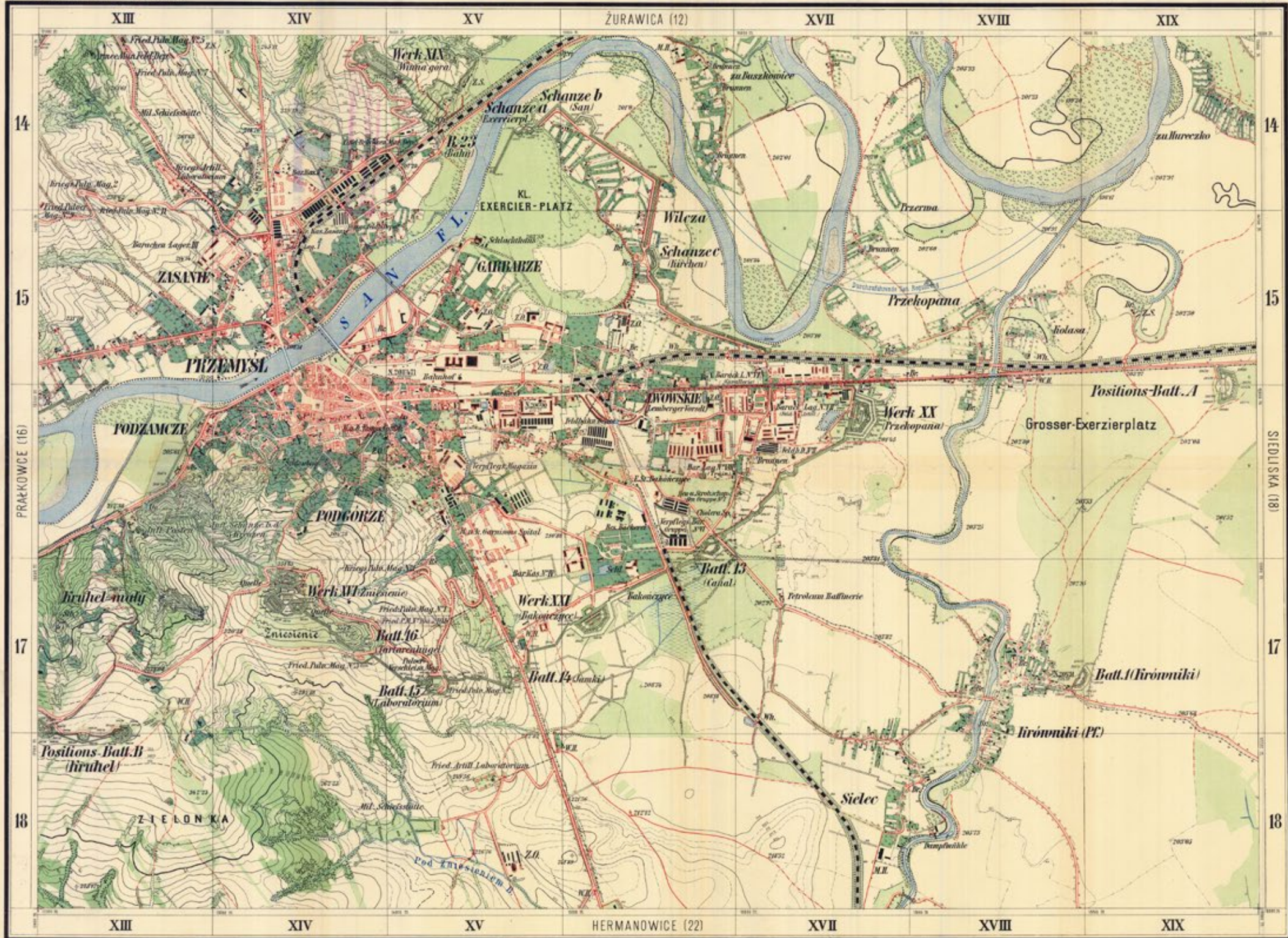
BAKONCZYCE.

Zniesienie.

Wysokie góry.

ów. Bakonczyce.

PRZEMYŚL

Ausführung.
Dieser planmäßige Übersichtplan ist auf Grund der Topographischen Aufnahme von Przemyśl 1881/82 unter Benutzung der Karte des Generalstabes 1:25000, der Eisenbahnkarte 1:20000 und der Landkarte 1:50000 ausgeführt.
Ausgleichung von Kreuzungsschneisen!
Die Punkte sind durch rote Linien verbunden, die die Positionen der Batterien und Schützengräben angeben.
Die Punkte sind durch rote Linien verbunden, die die Positionen der Batterien und Schützengräben angeben.
Die Punkte sind durch rote Linien verbunden, die die Positionen der Batterien und Schützengräben angeben.

Aussprüche:
a. ...
b. ...
c. ...
d. ...
e. ...
f. ...
g. ...
h. ...
i. ...
j. ...
k. ...
l. ...
m. ...
n. ...
o. ...
p. ...
q. ...
r. ...
s. ...
t. ...
u. ...
v. ...
w. ...
x. ...
y. ...
z. ...

Anlagenskala für die Schichtenhöhe von:
5 Meter
3 = ...
25 = ...

1:10000

Schichtenlinien zu:
100 Meter
50 =
10 =
5 =
25 =

Straßenverzeichnis zu Przemysł

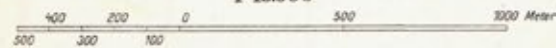
A Arciszewskiego C2	O Niemcewicza C3
B Basztowa D3	P Okrzei B,C2
Bema C3	Paderewskiego B2
Bisk. Jakóba Glasera C2	Pełzara D3
Bogusławskiego C4	Piłsudskiego, Wybrzeże-
Bolesława B,C2	D,2,3
Bolesława Chrobrego B4	Piotra Skargi C3
Borełowskiego B,C3	Plac Czackiego D3
Brodzińskiego B3,4	Plac Konstytucji C3
Brudzewskiego C4	Plac Lejtonów D4
C Chopina, Frz- D3	Plac Na Bramie D3,4
Czackiego, Plac- D3	Plac Schmelkesa C3
Czarneckiego C4	Plac Zgody C3,4
Czerwieńska D3,4	Popielów B,C3
D Dąbrowskiego C5	Potockiego D4
Dolińskiego, Dr- C2	Przemysła E3
Dr. Tarnowskiego D4	Puławskiego C,B3
Dworskiego D4-D5	R Reymonta C4-C4,5
F Federkiewicza D3	Reytana D4
Felicjanek C2	Rogosińskiego C3-B4
Focha, Wybrzeże C3,4	Rynek D3
Franciszkowska D3	S Salezjańska C3
G Gen. Waszkiewicza C4	Sanocka D2
Grochowska E3-E4	Sapieży E2,3
Grodzka D3	Sarbielewskiego B3
Grunwaldzka C1,2-C2,3	Schmelkesa, Plac- C3
J Jądwiłki Królowej- D5	Siemiradzkiego D5
Jagiellońska C3	Skorupki B4
Jagielly D3	Słowackiego D4-E4
K Kapitulna D3	Smiałego C2
Kapleźna D4	Smolki D4
Katedralna D3	Snigórskiego D3
Kasprowicza C2,3	Stanisława Augusta B3
Kazanowska B2,3	Staszica D,C4
Kazimierzowska D3	22go Stycznia C3
Kilińskiego D4	Sulkowskiego B3
Kmity D3	Św. Grzegorza C2
Kollataja C3	Św. Jana C2,3
Konarskiego D4	Św. Józefa C3
Konopnickiej C4	Św. Kingi C2
Konstytucji C3	Szaszkiewicza D3,4
Kopernika C4	Szczepanowskiego C3
Kosziński, Wybrzeże	Szewczeni D3
C2-C3	Szykowskiego D3
Kozłmiana C4	T Targowicka C3,4
Krasickiego C2	Tarnowskiego, Dr- D4
Krasieńskiego C3	Tatarska E,D3-D3
Kraszewskiego C3	Tranquilla C3
Kr. Leszczyńskiego D4	Trzeciego Maja B3-C3
Królowej Jadwigi D3	W Walerego D4
Kr. Wandy D3	Wandy, Kr- D3
L Lejtonów, Plac- D4	Waszkiewicza, Gen- C4
Lekawskiego D3	Wilsona, Wybrzeże- C3
Leliwela C3	Wincentego C5
Leszczyńskiego, Kr- D4	Władycze D3
29ego Listopada C,B3	Wybrzeże Focha C3,4
Lubomirskich D4	Wybrzeże Kosziński
Lukasieńskiego D4	C2-C3
Łgo Maja B3-C3	Wybrzeże Piłsudskiego
Marjaka C5	D,2,3
Mickiewicza C4-C6	Wybrzeże Wilsona C3
Mikołaja C4	Zana, T- D5
Mireckiego B3	Zawiszy Czarnego C2
N Na Bramie, Plac- D3,4	Zgody, Plac- C3,4
Narutowicza C2	Zyblikiewicza C5
Nestora D5	

Generalstab des Heeres, 9. Abt.

- Durchfahrtsstraße
- Eisenbahnbrücken
- Straßenbrücke
- Schienengleicher Übergang

1:15.000

- Postamt
- Kaserne
- Schule
- Krankenhaus
- Schlachthof

Panorama Starego Miasta położonego na prawym, południowym brzegu Sanu. Fot. Joanna Gremśka

ROZDZIAŁ

I

ARCHITEKTURA ŚWIECKA PRZEMYSŁA
OD 1880 DO 1939 ROKU

Wieże, wieżyczki, kopuły, szczyty rozmieszczone na zboczu wzniesienia – to pierwsze doświadczenie Przemyśla. W krajobrazie miasta dominują obiekty sakralne, ale wejście w głąb krętych, spadzistych uliczek pozwala dostrzec jego wnętrze – zabudowę mieszczańską z bogactwem elewacyjnych ozdób, misternością balkonowych balustrad, snycerką drzwi wejściowych. Główny zręb przemyskiej architektury tworzy zabudowa powstała w latach 1880–1914. Uzpełniła ona i zdominowała układ Starego Miasta, całkowicie zaś stworzyła przedmieścia.

Pierwszy okres znakomitego rozwoju miasta przypadł na XVI i pierwszą połowę XVII wieku. Architektoniczne odbicie tego czasu stanowi zespół renesansowych kamienic zachowanych w rynku i na przyległych doń uliczkach. Najstarsze powstały w latach 60. XVI wieku, a na przełomie XVI i XVII wieku istniała już całkowicie murowana, podcieniowa zabudowa rynku. Większość tych kamienic zachowała pierwotny układ wnętrza – dwuosiowy i trójtraktowy, ze sklepionymi pomieszczeniami, ale ich bryły i szata architektoniczna są w większości efektem późniejszych przebudów. Niemniej kilka daje świadectwo dawnego wyglądu. Jest to przede wszystkim oryginalnie zachowana, manierystyczna elewacja frontowa kamienicy Rynek 15, pokryta dekoracją sgraffitową o motywach florystycznych z początku XVII wieku. Kamienica sąsiednia, Rynek 16,

Przemyśl, widok na Stare Miasto od strony
wschodniej. Zdjęcie z 1934 roku, fot. H. Poddębski.
Zbiory Instytutu Sztuki PAN, sygn. 0000023794

Przemysł, widok na Stare Miasto od strony zachodniej. Zdjęcie z 1934 roku, fot. H. Poddębski. Zbiory Instytutu Sztuki PAN, sygn. 0000023796

również zachowała dekorację sgraffitową, ale w skromniejszej, geometrycznej formie prostokątnych boni. Na elewacji kamienicy Rynek 19 zachowały się XVIII-wieczne malowidła, a na elewacji budynku Rynek 11 – fragmenty pierwotnych detali architektonicznych.

Druga połowa XVIII i pierwsza połowa XIX wieku to okres znacznego upadku Przemyśla, który po I rozbiórce Rzeczypospolitej stał się prowincjonalnym miastem Monarchii Habsburskiej. W 1785 roku liczył on zaledwie 6500 mieszkańców¹. Oprócz intensywnie powstającego wówczas w Przemyślu budownictwa sakralnego, w zabudowie mieszczańskiej obserwuje się zdecydowany regres. Z rejestru budynków z około 1818 roku wynika, że większość domów była w bardzo złym stanie, wiele było opuszczonych, nieodbudowanych po pożarach².

Szansa rozwoju pojawiła się z chwilą decyzji rządu wiedeńskiego z 1850 roku o uwzględnieniu Przemyśla w planach ufortyfikowania monarchii austriackiej³. Pierwsze prace w tym kierunku przeprowadzono w latach 1853–1856, ale dopiero decyzja cesarza Franciszka Józefa z 1871 roku o wzniesieniu stałych fortyfikacji w Przemyślu i rozpoczęcie w 1878 roku budowy ogromnych fortów zewnętrznego pasma fortyfikacji stało się zaczątkiem nieprawdopodobnego rozkwitu miasta. Równocześnie prowadzono prace przy budowie Galicyjskiej Kolei Karola Ludwika, doprowadzonej do Przemyśla w 1859 roku⁴. Inwestycje kolejowe skutkowały powstaniem wielu obiektów inżynierskich – linii kolejowej, licznych wiaduktów i mostów; zbudowano budynek dworca i budynki zaplecza mieszkalnego obsługi. Miasto uzyskało bezpośrednie połączenie z Krakowem i Lwowem.

Przekształcenie miasta w twierdzę wiązało się z przeznaczeniem znacznych jego terenów na cele wojskowe – na dawnych przedmieściach Lwowskim i Zasaniu wzniesiono ponad 20 zespołów koszar wojskowych z mocno rozwiniętym zapleczem magazynowym i infrastrukturą. Sztandarową inwestycją była budowa w latach 1882–1887 szpitala garnizonowego, uważanego za największy wówczas w Galicji. Składał się na niego zespół ponad 20 budynków, w tym sześciu dużych pawilonów szpitalnych.

Intensywne prace przy fortach oraz kolei skutkowały napływem do miasta znacznej liczby osób różnych narodowości, obywateli Cesarstwa Austriackiego, związanych z prowadzonymi tam inwestycjami. Byli wśród nich budowniczowie fortów, infrastruktury kolejowej i drogowej, ale również przedstawiciele kadry oficerskiej, administracyjnej, szpitalnej. Ponadto w mieście stacjonowało kilka tysięcy żołnierzy. Pociągnęło to za sobą napływ przedsiębiorców, kupców, rzemieślników.

Przemyśl, Rynek – widok na naroże południowo-wschodnie z kościołem franciszkanów na drugim planie. Poczta z początku XX wieku. Zbiory Instytutu Historii Sztuki UJ, sygn. ihs_uj_p007208.jpg

Dobitną ilustracją procesu zmian ludnościowych są dane statystyczne dotyczące liczby mieszkańców miasta. W roku 1860 Przemyśl zamieszkiwało 10 140, w 1870 – 15 185, a w 1910 już 54 078 osób⁵.

Nagły wzrost liczby ludności wymógł budowę nowych domów mieszkalnych, a również przebudowę istniejących. W pierwszym okresie zabudowywano głównie wolne działki w obrębie Starego Miasta, m.in. dotychczasowe gospodarcze zaplecza kamienic rynkowych (np. przy ul. Katedralnej) oraz parcele po wyburzonych, zniszczonych budynkach. Przykładem tej zabudowy są zachowane domy przy ul. Władycze, Ratuszowej, Wodnej. Masowo przebudowywano stare kamienice rynkowe, mocno na ogół zniszczone. Zwykle zachowywały stary układ przestrzenny wnętrza, ale były nadbudowywane i otrzymywały nowe, w większości stosunkowo skromne, klasycyzujące elewacje.

Podobny proces objął zabudowę sytuowaną na dawnych fosach miejskich, to jest głównie przy ul. Jagiellońskiej, początku ul. Słowackiego, ul. Basztowej. Istniejące tam murowane domy, przylegające do murów miejskich, przestały odpowiadać obowiązującym standardom i zaczęły być gruntownie przebudowywane.

Budynki czynszowe powstałe w latach 70. i na początku lat 80. XIX wieku, dwu- lub trójkondygnacyjne, posiadały skromny, klasycyzujący wystrój elewacji oparty na ramowych podziałach ściany gzymsami i pilastrami. Również ich wnętrza i wyposażenie były bardzo skromne. Zwykle ciasne, ciemne sienie prowadziły do drewnianych, tunelowo usytuowanych schodów. Pod względem technicznym pozostawiały wiele do życzenia – przemyska prasa z tego okresu pełna jest doniesień o katastrofach budowlanych zdarzających się często już w trakcie powstawania budynku. Krytykę tego budownictwa znajdujemy w artykule Marcelego Pileckiego – jednego z głównych przemyskich architektów przełomu XIX i XX wieku – z 1885 roku, który określił je jako „liche budowanie”⁶.

Zdecydowany zwrot w sprawie jakości stawianych budynków przyniósł przełom lat 80. i 90. XIX wieku. Wraz z rozbudową i modernizacją fortów twierdzy do miasta napłynęła wysoko wykwalifikowana kadra architektów i budowniczych, wykształconych głównie na politechnikach lwowskiej i wiedeńskiej. W 1879 roku rozpoczął swoją działalność w Przemyśle architekt Michał Zajączkowski – wcześniej pracujący w Tarnowie⁷. Przejął on funkcję budowniczego miejskiego (pełnił ją do swojej śmierci w 1900 roku), po mocno krytykowanym Janie Łapickim, któremu udowodniono liczne nadużycia⁸ i ostatecznie zwolniono dyscyplinarnie w 1882 roku. W 1881 roku działalność w Przemyśle rozpoczął bodajże najbardziej twórczy Marcelego Pilecki. Ponadto w mieście działali architekci i inżynierowie: Władysław Weryha Darowski, Juliusz Reiniger, Józef Ignacy Krysta, Natan Citron; budowniczowie i projektanci: Franciszek Czech, Piotr Damaszkowski, Franciszek Gamski, Józef Górski, Ludwik Daniek, Wincenty Prezner, Bruno Waluszczyk, Józef Jarolim, Feliks Dunin Wąsowicz, Karol Zollner⁹. Wszyscy pracowali przy inwestycjach związanych z budową twierdzy, koszar, szpitala garnizonowego, budowli publicznych, ale również przy zabudowie mieszkalnej. W latach 1902–1911 funkcję budowniczego miejskiego pełnił inż. Jan Łempicki¹⁰.

W 1890 roku Marcelego Pilecki pisał: „W przemyśle budowniczym spostrzegamy postęp ogromny w każdym kierunku. Wystarczy spojrzeć na domy wybudowane przed 15 laty i na domy, które dziś powstają. Przed 15-tu laty była podłoga parkietowa, piece kaflowe, okna 4-skrzydłowe, balkon z kutego żelaza czymś osobliwym, dzisiaj skromny dom

czynszowy nie obchodzi się bez tych zbytków, a to tem bardziej, że mamy wszystko w miejscu i daleko taniej (...)”¹¹.

Głównym punktem nowych inwestycji był teren wokół dworca kolejowego, gdzie powstały najbardziej prestiżowe budynki i wykształciło się nowe centrum usługowo-handlowe¹². Wzniesiono kilka hoteli – jednym z najstarszych był założony w 1870 roku hotel „Przemyski” (potem „Polonia”) w budynku na Placu na Bramie 8¹³, w 1890 roku powstał hotel „Victoria” na ul. Mickiewicza 18, a obok budynek komendy korpusu (nr 16). Na ul. Kolejowej (obecnie Sowińskiego 4) wzniesiono hotel „Europejski”, a naprzeciwko hotel „City”. Duża działka pomiędzy ul. Mickiewicza a placem kolejowym od 1886 roku była własnością Szymona i Rebeki Eisnerów. W końcu XIX wieku powstał tam kompleks kamienic mieszczących hotele, restauracje, kawiarnie, komunikacyjnie powiązane poprzez obszerny dziedziniec wewnętrzny. W 1896 roku wzniesiono budynek przy ul. Mickiewicza 7 według projektu Ludwika Danieka¹⁴, a prawdopodobnie również obszerny „Grand Hotel” zajmujący naroże od strony dworca. W 1904 roku Izrael Gans naprzeciwko dworca, przy ul. Mickiewicza, wybudował duży, piękny budynek „Pasaż Gansa” (niezachowany), w którym mieścił się hotel „Royal”.

Po drugiej stronie ul. Mickiewicza powstały okazałe budynki instytucji bankowych. Pierwszym z nich był budynek Towarzystwa Zaliczkowego Rolnego z 1894 roku, usytuowany w miejscu zbiegu ulic Dworskiego i Mickiewicza, z fasadą od Placu na Bramie. Jego bryła, rozczłonkowana z każdej strony ozdobnymi szczytami, otrzymała niezmiernie bogatą, eklektyczną dekorację projektu Władysława Weryhy Darowskiego¹⁵. Wkrótce, w 1898 roku, naroże ulic Mickiewicza i Rejtana zostało zabudowane efektownym budynkiem Towarzystwa Kredytowego (ul. Mickiewicza 6), a parcelę pomiędzy nimi wypełniła elegancka kamienica Geli i Hersza Weinrebów ze znaną kawiarnią „Edison” na pierwszym piętrze. Realizacje te stanowiły odpowiednią oprawę gruntownie przebudowanego w 1895 roku budynku dworcowego, który uzyskał wówczas neobarokową formę architektoniczną wraz z wysokiej jakości wyposażeniem i wystrojem wnętrza. Jego główne pomieszczenia – hol, poczekalnia, restauracja – zostały ozdobione bogatą dekoracją sztukatorską i malarską¹⁶.

Budynki o funkcjach publicznych powstawały na okolicznych ulicach – przy ul. Słowackiego w 1894 roku dzięki funduszom rządowym wzniesiono okazały gmach gimnazjum o rozczłonkowanej, rozłożystej bryle z eklektyczną, klasycyzująco-barokową dekoracją. Przy ul. Konarskiego w 1895 roku Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”

Przemysł, ul. Mickiewicza – widok od skrzyżowania z ul. Konarskiego w kierunku centrum miasta. Poczтівka z początku XX wieku. Zbiory Archiwum Państwowego w Przemysł, sygn. 56/1591/0/1/385

Przemysł, ul. Mickiewicza – widok na wschód. Po prawej stronie budynek filii Banku Austro-węgierskiego, po lewej fragment ogrodzenia willi dowódcy korpusu przy ul. Mickiewicza 15. Poczтівka z ok. 1910 roku. Zbiory Archiwum Państwowego w Przemysł, sygn. 56/1591/0/1/107

Przemysł, ul. Mickiewicza – po prawej stronie kamienice nr 7 i 9, w głębi widoczny nieistniejący już budynek „Pasaż Gansa”. Poczтівka z okresu po 1912 roku. Zbiory Archiwum Państwowego w Przemysł, sygn. 56/1591/0/1/114

Przemysł, budynek „Pasaż Gansa” – elewacja północna od strony dworca z reklamą „Hotel Royal”. Poczтівka z 1906 roku. Zbiory Archiwum Państwowego w Przemysł, sygn. 56/1591/0/1/394

Przemysł, ul. Franciszkańska – widok w kierunku wschodnim, w głębi Wieża Zegarowa. Po prawej stronie kamienica nr 4 Daniela Hassa z kawiarnią na I piętrze. Zdjęcie z 1930 roku, fot. H. Poddębski. Zbiory Instytutu Sztuki PAN, sygn. 0000023801

zbudowało na swoją siedzibę obszerny, narożnie usytuowany gmach według projektu Franciszka Czecha; budowę prowadził Franciszek Gamski¹⁷. Obok Gmina Miejska zbudowała szkołę żeńską i męską, a w 1898 roku Stowarzyszenie Rękodzielników postawiło tu swój budynek „Gwiazda”. Wszystkie te obiekty otrzymały bogato opracowane elewacje o cechach historyzujących i wnętrza o starannym, sztukatorskim wystroju reprezentacyjnych pomieszczeń.

Jedną z ważniejszych realizacji była adaptacja budynku dawnego klasztoru dominikanek, użytkowanego jako szpital garnizonowy, na Kasyno Oficerskie. Wzniesienie nowego, rozległego kompleksu szpitalnego przy ul. Słowackiego pozwoliło na podjęcie prac nakierowanych na zaspokojenie rosnących potrzeb prestiżowych licznej kadry oficerskiej, inżynieryjnej, urzędniczej, która napłynęła do Przemysła. Przebudowę,

prowadzoną według wiedeńskich projektów, zakończono w 1888 roku. Głównym reprezentacyjnym pomieszczeniem stała się obszerna sala balowa, bogato zdobiona złoconą sztukatorską dekoracją. Prowadzi do niej klatka schodowa z kamiennymi schodami i piękną kutą balustradą, o ścianach ozdobionych kwiatową, szablonową dekoracją oraz sufitami z ramową dekoracją ujmującą umieszczone centralnie rozety¹⁸. W 1901 roku wykonano paradne schody prowadzące bezpośrednio z rynku do budynku kasyna – umieszczone zostały w nowo wzniesionym budynku bramnym, zaprojektowanym i zbudowanym przez inż. Juliusza Reinigera¹⁹. Schody umieszczono tunelowo w ścianach wyłożonych kafelkami – białymi i zielonymi, na podestach znalazły się ozdobne, glazurwane płytki. Nad budynkiem zwieńczonym ceramiczną, ozdobną balustradą znajdowała się letnia kawiarnia z widokiem na rynek.

Zmiany zachodziły również na terenie ścisłego centrum. W latach 1891–1893 zabudowano teren dawnej fosy umocnień miejskich części zachodniej – powstała zabudowa Wybrzeża Marszałka Piłsudskiego. W 1891 roku wzniesiono tu dwie kamienice: nr 5/7 na placu należącym do Wilhelma Rosenbacha (projektu Marcelego Pileckiego) oraz nr 9 Chaima Wolfa; ten wybudował też nieco wyżej usytuowany budynek nr 1 przy ul. Waygarta (oba projektowane przez Juliusza Reinigera)²⁰. W 1893 roku Gmina Miejska wzniosła okazały budynek Powszechnej Kasy Oszczędności (nr 3) projektu Michała Zajączkowskiego, o bogato dekorowanej elewacji, z boniowanym, kamiennym parterem oraz licowanymi cegłą piętrami, z detalami rzeźbiarskimi o formach roślinnych i animalistycznych – m.in. lwich głów; wykonawcą prac była firma Marcelego Pileckiego. Budynek wieńczyły trzy ozdobne szczyty – obecnie niezachowane. Zabudowa ta została ostatecznie zamknięta od wschodu narożną kamienicą Józefa Dereniowskiego (ul. Kościuszki 7/ Wybrzeże Marszałka Piłsudskiego 1), usytuowaną na głównej osi widokowej z mostu na Stare Miasto. Stosownie do wybitnej ekspozycji, kamienica otrzymała bogaty wystrój architektoniczny. Dwufrontowa bryła rozczłonkowana została dwoma wyniosłymi, ozdobnymi szczytami usytuowanymi w osiach wejściowych – w narożu i od Wybrzeża – ujętymi po bokach ślimacznicami o półowalnych zwieńczeniach ze sterczynami; w jednym z nich, na belkowaniu, widnieje napis: „Anno 1892”. Na początku XX wieku mieściła się tu elegancka kawiarnia „Habsburg”. Zarówno kamienica Dereniowskiego, jak i budynek Kasy Oszczędnościowej były dziełem czołowych architektów przemysłowego czasu – Michała Zajączkowskiego, Władysława Weryhy Darowskiego i Marcelego Pileckiego (który był też wykonawcą prac budowlanych)²¹.

W rynku dwie stare, renesansowe kamienice uzyskały wówczas całkowicie nową szatę architektoniczną. Dwufrontowa kamienica Rynek 5 została w 1894 roku wyremontowana przez ówczesnych właścicieli Sontagów – rodzinę urzędników i wojskowych wysokiego szczebla w administracji austriackiej – uzyskując nową, bardzo bogatą dekorację elewacji z ozdobami sztukatorskimi w formie kartuszy, liści akantu, festonów. Eksponowany narożnik zwieńczony został metalową wieżyczką z iglicą i chorągiewką z datą 1894 oraz różą wiatrów. Umieszczony na jego piętrze wykusz, z rzeźbą Chrystusa we wnęce, dźwigają dwie kariatydy ustawione na rzeźbiarskich wspornikach maskaronach.

Narożna, dwufrontowa kamienica przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 o średniowiecznej jeszcze metryce, wielokrotnie przebudowana, aktualny wygląd uzyskała w 1900 roku. Autorem przebudowy był inż. Natan Citron, inwestorem Chaim Wolf – prezes przemyskiego kahału²². Potwierdza to monogram „WACH” – Amelia i Chaim Wolf – umieszczony na zworniku portalu drzwi wejściowych. W trakcie przebudowy w latach 1899–1900 elewacje otrzymały szalenie bogatą dekorację sztukatorską, gdzie porządkujące przestrzeń gzymsy i pilastry otacza ornament o formach festonów, wici roślinnej, girland, kartuszy (dwa z datami: „1638” i „1900”), cekinów, głów kobiecych, męskich oraz lwich, wypełniający wszystkie przestrzenie. Dekorację uzupełniają piękne balkony o tralkowych i metalowych balustradach, wsparte na masywnych wspornikach ozdobionych dekoracją roślinną.

Usytuowana tuż przy rynku kamienica przy ul. Grodzkiej 1 – również o XVII-wiecznej metryce – została przebudowana w 1912 roku przez spadkobierców kupca Emila Piskorza. Liczne interwencje Towarzystwa Przyjaciół Nauk wymusiły pozostawienie XVIII-wiecznych, rzeźbionych, kamiennych wsporników pod balkonem w narożu. Dekoracja sztukatorska została wykonana w warsztacie Pawła Karczmarczyka²³. Jej kompozycja, ze szczytem ozdobionym kartuszą dekoracją sztukatorską z datą 1912 w tympanonie, nosi tradycyjny charakter, dostosowany do historycznej bryły. Niemniej dekoracja ma dosyć indywidualny charakter z widocznymi elementami secesji.

Szczególne uwagę zwraca kamienica usytuowana w zwartej zabudowie ul. Jagiellońskiej, oznaczona nr 21 – wzniesiona przez dra Jakuba Reisnera około 1897 roku. Wyróżnia się piękną bryłą, której głównym elementem jest centralnie założony w elewacji frontowej wykusz zwieńczony ponad dachem baniastą, czteropłaciową kopułą z efektownymi oknami typu „wole oko” (oeil-de-boeuf) i iglicą. Wykusz wsparty został metalową banią i ozdobnymi wspornikami, obejmującymi portal wejściowy. Jego wypełnienie stanowią

drewniane, dwuskrzydłowe drzwi wejściowe – bez wątplenia z najbogatszą dekoracją snycerską w Przemyślu.

Na przełomie lat 80. i 90. XIX wieku zaczęła powstawać całkowicie nowa zabudowa głównych ulic przedmiejskich – Przedmieścia Lwowskiego i Zasania. Pierzeje zabudowywano dużymi czynszowymi kamienicami o wyrównanej, trójkondygnacyjnej bryle, z bogato zdobionymi, eklektycznymi elewacjami. Regułą było wyodrębnienie gzymsiem często boniowanego parteru oraz opracowanie dekoracji pięter przy wykorzystaniu rytmu pilastrów lub półkolumn wydzielających osie okienne, w których skupiona była sztukatorska, niekiedy bardzo bogata dekoracja; całość zamykał wydatny gzyms koronujący wsparty na ozdobnych kroksztynach. Budynek często wieńczył szczyt lub attyka. Dekoracje fasad uzupełniały snycerskiej roboty drzwi wejściowe oraz żeliwne lub kute balkony.

Inwestorami często byli przedsiębiorcy budowlani, właściciele obszernych parcel, którzy budowali i odsprzedawali już gotowe budynki, a także sami architekci-budowniczowie. Tak powstał np. zespół kamienic wzniesionych w 1889 roku na obszernej parceli pomiędzy ulicami 3 Maja i św. Jana Nepomucena, należącej do Nathana Schiffera – budynki przy ul. 3 Maja 39, 41 i 43 oraz ul. św. Jana Nepomucena 35. Przemyska prasa podawała, że z 36 nowo budowanych w tym roku kamienic w Przemyślu aż 12 przypada na Schiffera²⁴. Z kolei zespół kamienic przy ul. Słowackiego 3, 5 i 7 został zrealizowany przez firmę Marcelego Pileckiego w 1890 roku²⁵, a w 1891 tenże rozpoczął budowę ciągu kamienic przy ul. Grunwaldzkiej 24, 26 i 28²⁶.

Wśród powstałych wówczas kamienic niektóre wyróżniają się bardziej oryginalnym opracowaniem architektonicznym. Taki jest budynek Chaima Tannenbauma projektu Marcelego Pileckiego przy ul. 3 Maja 21, z drewnianym wykuszem w narożu, zwieńczonym hełmem z iglicą i chorągiewką, z tabliczką z napisem: „Ch.T.1891”. Kamienica przy tej samej ulicy pod nr 7, prawdopodobnie z przełomu lat 80. i 90. XIX wieku, wyróżnia się dekoracją fasady o cechach neobarokowych, ze szczytem, w którym umieszczona została figura Matki Bożej z Dzieciątkiem. Na ul. Dworskiego oryginalnością zdobień elewacji z maskaronami wyróżnia się budynek nr 60 architekta Władysława Weryhy Darowskiego. Kamienica księcia Adama Sapiehy przy ul. Dworskiego 26 projektu Marcelego Pileckiego²⁷ nosi cechy inspirowane włoskimi renesansowymi pałacami.

Jednak szczególną uwagę przyciąga kamienica projektanta i budowniczego inż. Juliusza Reinigera przy ul. Dworskiego 40, wzniesiona na samym początku XX wieku,

zapewne według projektu właściciela. Posiada spokojną, elegancką, w całości boniowaną elewację, z dekoracją sztukatorską podkreślającą osie okienne, szczególnie rozbudowaną w ryzalicie w osi skrajnej wejściowej, zwieńczoną attyką wypełnioną ramową kompozycją z formą kartusza pośrodku. Wyjątkowe są drzwi wejściowe – dwuskrzydłowe, drewniane, z wysokim nadświetlem nad wklęsło-wypukłym ślemieniem, w nim przeszklenie ze szkła trawionego z napisem: „UL. ALEKSANDRA DWORSKIEGO L. 42 / BIRBACH LWÓW – SYKSTUSA 23”. Sień i klatkę schodową zdobi bogata dekoracja sztukatorska i malarska, której dopełnieniem są kamienne schody z kutą balustradą, stolarka wewnętrzna oraz piękne posadzki ceramiczne o kilku wzorach – różnych na poszczególnych podestach.

Inny budowniczy, inż. Karol Zollner, był właścicielem obszernej parceli przy ul. Smolki, na której około 1890 roku powstały cztery budynki: pod nr 18, 20, 22 i 24. Jednak analiza zachowanej zabudowy oraz jej detale wskazują, że dwa z nich, nr 22 i 24, zostały około 1910 roku gruntownie przebudowane, prawdopodobnie przez wnuczkę Karola Zollnera, córkę jego syna Emila, Kazimierę Grandowską, żonę gen. Eugeniusza Grandowskiego. Reprezentują całkowicie inną stylistykę – kamienica nr 24 wyróżnia się stosunkowo rzadką w architekturze przemyskich budynków szatą neogotycką z oryginalną dekoracją w formie gryfów. Druga kamienica należy do jednych z najładniejszych budynków miasta – ma formę małego pałacyku w typie architektury francuskiej, o trójkondygnacyjnej bryle z cofniętą częścią środkową zwieńczoną wieżyczką. We wnętrzu zachowało się pierwotne wyposażenie – eleganckie, szaro-białe płytki ceramiczne, kuta balustrada schodów, drzwi do mieszkań z mosiężnymi listownikami, wizjerami, zamkami i klamczkami. Jeszcze w latach 90. XX wieku ściany klatki schodowej były ozdobione małymi malowidłami – pejzażami.

W Przemyślu, oprócz kamienic o tradycyjnie tynkowanych elewacjach, zauważalna jest spora liczba budynków o elewacjach licowanych cegłą – w całości lub częściowo tylko pięter z pozostawieniem tradycyjnego, zwykle boniowanego parteru. Piętra otrzymywały sztukatorskie, udające kamień detale kontrastujące z fakturą czerwonych cegieł – pilastry, gzymsy, fryzy. Budowane były od lat 90. XIX wieku, a licznie powstawały również w pierwszym i drugim dziesięcioleciu XX wieku. Pierwsze zostały zbudowane w 1891 roku przy ul. Dworskiego (wówczas ul. Długa) i na początku późniejszej ul. Puszkina. W ówczesnej prasie pisano: „Trzy ładne wille i dwa piętrowe domy w stylu niemieckim z czerwonej cegły »Rohbau« z częściowym tynkowaniem wybudowali panowie Majzner, Schwarz

i Pilecki przy ul. Długiej. Rzeczona spółka zakłada własnym kosztem ulicę łączącą grunty p. Kreczego z ulicą Długą”²⁸. Powyższy zapis dotyczy m.in. kamienicy przy ul. Puszkina 3 Leona Aszkenazego, charakteryzującej się bogato zdobioną elewacją, a także dobrym wyposażeniem wnętrza z ceramicznymi posadzkami w sieni i klatce schodowej z ładną balustradą. Obok, przy ul. Puszkina 5, wzniesiono wówczas także willę wymienionego w notatce prasowej przedsiębiorcy budowlanego Karola Meisnera (Majznera).

Bogacące się mieszczaństwo – czołowe miejsca zajęli tu bezpośrednio związani z pracami przy budowie twierdzy projektanci i budowniczowie, a także przedsiębiorcy obsługujący wojsko – oczekiwało coraz wyższego komfortu. Na Przedmieściu Lwowskim, przy ul. Dworskiego 39, Alfred Frenkel – jeden z najbogatszych obywateli Przemyśla, właściciel ogromnego młyna parowego, określanego w tym czasie jako największy w Galicji – prawdopodobnie na przełomie lat 80. i 90. XIX wieku wznosił willę. Jej efektowna bryła w formie niewielkiego neobarokowego pałacyku podkreślała prestiżową pozycję inwestora – jest dwukondygnacyjna, nakryta mansardowym dachem z lukarnami, z reprezentacyjnym wejściem ozdobionym dwoma atlantami niosącymi piękny balkon. Dopełnieniem jest wystrój wnętrza z zachowaną dekoracją sztukatorską pomieszczeń reprezentacyjnych – salonu i sali kominkowej – z centralnymi rozetami, rogami obfitości w narożnikach, kasetonami, niszami z motywem astragalu w obramieniach. Towarzyszy mu wysokiej klasy wyposażenie, przede wszystkim ozdobne drzwi w salonie z rzeźbiarskimi supraportami dekorowanymi wieńcami i puttami, witrażowe okna na piętrze, a na schodach kute i odlewane balustrady.

Wkrótce na potrzeby budowlane rozparcelowano dwie posiadłości – ogrody Sontagów na Zasaniu i folwark Kreczego na Przedmieściu Lwowskim. Na terenie pierwszej z nich zaczęły powstawać okazałe wille. Prasa już jesienią 1896 roku donosiła: „Wzrost Przemyśla znamionuje żywy ruch budowlany. W śródmieściu mało już wolnych placów, więc zabudowują przedmieścia. Na Zasaniu rozparcelowanie ogrodu Sontagów przysporzyło miastu trzy piękne budowle. Mianowicie willę p. Waluszczyka, willę p. Czecha i willę p. Morkowskiego”²⁹.

Wymienione budynki nadal należą do najbardziej zauważalnych w architekturze miasta – są to wille przy ul. Grunwaldzkiej 15, ul. św. Józefa 4 i prawdopodobnie przy ul. św. Józefa 3. Są zróżnicowane architektonicznie. Pierwsza z nich, usytuowana dwufrontowo, zwana willą „Margerita”, wzniesiona przez jednego z bardziej znanych budowniczych tego okresu – Bruna Waluszczyka, jest przykładem pełnego czerpania

1 Budynek Towarzystwa Zaliczkowego Rolnego przy ul. Mickiewicza 2 z 1894 roku z elewacją projektu Władysława Weryhy Darowskiego

z wzorów historycznych. Posiada dwukondygnacyjną bryłę krytą dachem mansardowym z dwoma lukarnami typu „wole oko”, mocno rozczłonkowaną, zwieńczoną nad ryzalitem frontowym trapezoidalnym, wysokim hełmem z chorągiewką z datą budowy „1896”. W zwieńczeniu portalu wejściowego umieszczono monogram „BM”. Elewacja boczna, z ryzalitem mieszczącym loggię, została ozdobiona dekoracją rzeźbiarską – parą aniołów flankujących ornamentalny kartusz w zwieńczeniu arkady loggii i płaskorzeźbionymi głowami w tondach w jej wnętrzu.

Druga willa, usytuowana przy ul. św. Józefa 4, została wzniesiona również przez znanego w mieście projektanta i przedsiębiorcę budowlanego inż. Franciszka Czecha, którego inicjały „CF” umieszczono na elewacji nad wejściem. Jego profesja została podkreślona na płycinach głównych drzwi wejściowych za pomocą płaskorzeźb narzędzi ciesielskich i projektowych. Duża, rozczłonkowana bryła willi charakteryzuje się znaczną malowniczością dzięki zastosowaniu wielobarwnych – żółtych i czerwonych – cegieł oraz płytek ceramicznych układanych we wzory.

Trzecia willa, przy ul. św. Józefa 3, o romantycznej, rozczłonkowanej bryle zwieńczonej w fasadzie wysokim szczytem, projektu inż. Józefa Ignacego Krysty, została wzniesiona dla Serafiny Dołhowskiej ze Słoniewskich. W wystroju elewacji zastosowano boniowany parter oraz ceglane okładziny piętra, z którymi mocno kontrastują sztukatorskie ozdoby okien z maskami kobiecymi oraz kartusze z datami budowy: „1896”, „1897” i wizerunkiem Madonny z Dzieciątkiem. Wnętrze zachowało pierwotne wyposażenie ze starą stolarką, ceramiczną posadzką w sieni, dwubarwnymi taflowymi parkietami w pokojach oraz piecami z dekoracyjnych kafli. Zachował się także wystrój malarski sieni i klatki schodowej – już późniejszy, o secesyjno-modernistycznym charakterze.

Willa przy ul. Skargi 14 należąca do Piotra Damaszkę, również przedsiębiorcy budowlanego oraz projektanta, zbudowana w latach 1896–1897, ma stosunkowo prostą bryłę i klasycyzującą dekorację, którą wieńczy od frontu nisza z figurą Matki Bożej. Jednak dużej oryginalności nadają budynkowi piękne, snycersko opracowane szczyty, co sytuuje go w kręgu inspiracji stylem szwajcarskim.

Na Przedmieściu Lwowskim i Krejczówce zaczęły powstawać domy-wille – zwykle mniejsze niż na Sontagówce, służące właścicielom za mieszkania. Większość z nich ma efektowne bryły rozczłonkowane przez wykusze, wieżyczki i bogaty detal architektoniczny, ale stosunkowo skromne wyposażenia wnętrz. Najwcześniejszą z nich jest wspomniana już willa przy ul. Puszkina 5 – wzniesiona w 1891 roku przez przedsiębiorcę

budowlanego Karola Meisnera na własne mieszkanie, z oryginalnie eksponowaną konstrukcją drewnianą dachu w loggii piętra oraz centralnie umieszczoną, ozdobną wnęką z rzeźbą Matki Bożej. Widniejące na elewacji w kartuszach emblematy budowlane wskazują zawód właściciela. Naprzeciwko, pod nr 6, powstała willa Hermana Wagnera, również przedsiębiorcy budowlanego, której spokojna bryła została zwieńczona trójkątnym szczytem z ozdobnym detalem. Nieopodal, przy ul. Puszkina 12, wzniesiono parterową willę z piętrowym ryzalitem-wieżą z boku, z kalenicą zwieńczoną kutą balustradą, uzupełnioną tabliczkami z wizerunkiem orła i datą budowy. Budynek ozdobiono bogatą dekoracją sztukatorską, ale szczególnie interesujące jest pokrycie dachu wieży – zastosowano repusowaną blachę z wytłaczanymi wzorami. Willa była własnością, i zapewne realizacją, budowniczego i przedsiębiorcy budowlanego Józefa Vymetala.

Oprócz tych dwóch głównych zespołów willowych również przy innych, niekiedy peryferyjnych ulicach miasta można znaleźć całkiem liczne przykłady zabudowy willowej. Interesująca jest wzniesiona w 1892 roku willa Dionizji Palliardi przy ul. Okrzei 18, o rozczłonkowanej bryle z wieżyczką o wysokim hełmie z kutą balustradką; jej ściany wieńczy fryz z płycinami wypełnionymi dekoracją sgraffitową – na ścianie wschodniej data budowy „1892” ujęta gryfami, na południowej, pomiędzy gryfami, kartusz z narzędziami budowlanymi, co może wskazywać na zawód inwestora. Ponadto pomiędzy kondygnacjami budynku biegną dwa dekoracyjne fryzy. Jest to jedyna taka dekoracja w Przemyślu.

Jednym z bardziej interesujących jest zespół trzech willi usytuowanych u zbiegu ulic Krasińskiego i Bema, zaprojektowanych w 1900 roku przez jednego architekta – Bronisława Mańkowskiego. Wśród nich wyróżniają się kryta kopułą z lukarnami typu „wole oko” parterowa willa zbudowana przez lekarza weterynarii Hermana Kruka przy ul. Bema 1 oraz usytuowana obok, przy ul. Krasińskiego 39, willa adwokata Romana Czajewskiego, z cechami stylu zakopiańskiego. Ten ostatni jest sporadycznie obecny w Przemyślu. Był chętnie stosowany przez architekta Kazimierza Osińskiego, m.in. w willi Michała Osińskiego przy ul. Kmity 3 i w willi Kamińskich przy ul. Tatarskiej 26. Późną, modernistyczną wersję tego stylu prezentuje przypisywany także Osińskiemu budynek Klubu Sportowego „Czuwaj” z lat 1931–1934³⁰.

Dominacja neostylów w architekturze mieszczańskiej Przemyśla kończy się w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku, kiedy około 1904 roku do głosu dochodzi secesja³¹. Wprawdzie nadal, aż do 1914 roku, widoczne jest współistnienie obok siebie

różnorodnych stylów i tendencji architektonicznych, to duża ekspansywność form secesyjnych, widoczna głównie w detalach, odbiła się bardzo mocno na architektonicznym obrazie miasta.

Grono starszych architektów, działających jeszcze w latach 80. i 90. XIX wieku i nadal bardzo twórczych, takich jak Marcei Pilecki czy Władysław Weryha Darowski, powiększyło się o młodych twórców. Jednymi z bardziej znaczących byli absolwenci Politechniki Lwowskiej: Stanisław Majerski, działający w Przemyślu od 1902 roku do śmierci w 1926 roku, oraz Salomon Schäfer³². Ich realizacje zaważyły na wizerunku miasta. W późniejszym okresie znanymi architektami byli Stanisław Pollak i Kazimierz Osieński.

W pierwszym dziesięcioleciu XX wieku istotnej zmianie uległ krajobraz architektoniczny świątynnego śródmieścia – blok zabudowy pomiędzy ulicami Franciszkańską i Kazimierza Wielkiego. Powstała wówczas znaczna część zachowanej do dzisiaj zabudowy najelegantszej ulicy miasta – Franciszkańskiej. Inwestorami byli głównie bogaci kupcy. Kamienice powstawały na starych, jeszcze średniowiecznych działkach, od co najmniej XVIII wieku zabudowanych murowanymi budynkami, często doraźnie remontowanymi w latach 70. i 80. XIX wieku, które na początku XX wieku nie spełniały już rosnących wymagań estetycznych i funkcjonalnych. Znaczna ich liczba została całkowicie, łącznie z piwnicami, rozebrana, a na ich miejscu stawiano nowe budynki z zastosowaniem nowoczesnych rozwiązań konstrukcyjnych.

Prezentują one różne formy. Neogotycki wyraz ma wzniesiona około 1908 roku narożna kamienica przy ul. Franciszkańskiej 3, zwieńczona wieżyczką zamykającą widok ulicy od zachodu, projektu Stanisława Majerskiego³³. Cechy zdecydowanej secesji mają tylko trzy kamienice. Najbardziej efektowna, pod nr 19, powstała w 1908 roku. Jej właściciel, kupiec bławatny Maurycy Klausner, na miejscu po wyburzonym starym domu wybudował od podstaw kamienicę. Otrzymała ona niezmiernie bogato opracowaną dekorację fasady, z rzeźbami kobiecych głów umieszczonych na zdobionych motywami roślinnymi pilastrach, zwieńczoną attyką z datą „1908”, ujętą po bokach ozdobną balustradą. Z kolei kamienica pod nr 13 posiada mocno zgeometryzowaną dekorację secesyjną, której głównym motywem są duże kwiaty ułożone w pas ornamentu oraz ich łodygi ukształtowane jako proste, załamujące się pod kątem prostym listwy. Cechy późnej secesji nosi elegancka kamienica dra Daniela Hassa (pod nr 4), wzniesiona w 1909 roku, o spokojnej elewacji z dużymi oknami i szerokim balkonem na pierwszym piętrze, gdzie mieściła się kawiarnia „Kryształowa”.

Pozostałe kamienice prezentują formy eklektyczne, ale poprzez zastosowanie secesyjnego detalu – głównie balkonów i drzwi wejściowych – wpisują się w ogólnie secesyjny wygląd ulicy. Taka jest kamienica pod nr 17 Henryka Herschdorfera z około 1908 roku z bogatą sztukatorską dekoracją elewacji o motywach florystycznych, z przedstawieniem gryfów ujmujących kartusze w bocznych częściach ścianki kolankowej. Na uwagę zasługuje kamienica pod nr 6, wzniesiona przez Izidora Weinstocka. Posiada wyłożoną płytkami glazurowanymi fasadę ze sztukatorskimi, neobarokowymi elementami dekoracyjnymi. Jej najbardziej eksponowanymi elementami są dwa piękne, oryginalne balkony. Wzniesiono ją w 1914 roku, tuż przed Wielką Wojną. Jest efektownym, acz epigonalnym świadectwem odchodzącej epoki.

Podobne zmiany dotyczyły zabudowy ul. Kazimierza Wielkiego, gdzie w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku powstało kilka kamienic o bogato zdobionych elewacjach – w zdecydowanej secesyjnej stylistyce pod nr 14, 17, 20, jednak w większości o formach eklektycznych, ale z secesyjnymi detalami – np. pod nr 8 i 12.

Istotnym elementem urbanistycznym Starego Miasta stał się w 1904 roku budynek Domu Narodowego wzniesiony przez społeczność ukraińską na narożnej działce przy ul. Kościuszki 5³⁴ – dwufrontowy, zwieńczony w narożu kopułą z iglicą, przeprutą w sześciu połaciach okienkami typu „wole oko”. Otrzymał on staranne, dobrej klasy wyposażenie wnętrza oraz oryginalne opracowanie dekoracji sali widowiskowej. Nosi cechy propagowanego przez lwowskie środowisko architektów ukraińskich narodowego stylu malowniczego, inspirowanego sztuką ukraińską, głównie górali karpackich – Hucułów³⁵. Był stosowany głównie w budynkach publicznych społeczności ukraińskiej, w większości wznoszonych z funduszków rządu austriackiego, ale według projektów miejscowych – lwowskich i przemyskich – architektów. W Przemyślu, mieście o znacznej liczbie mieszkańców narodowości ukraińskiej, najbardziej reprezentatywnymi przykładami tego nurtu, obok Domu Narodowego, są gmach Greckokatolickiego Seminarium Duchownego przy ul. Basztowej 13 z 1912 roku oraz bursa Instytutu Gimnazjalnego dla Chłopców przy ul. Basztowej 34, wzniesiona w 1907 roku. Budynek seminarium i prawdopodobnie Dom Narodowy powstały według projektów lwowskiej pracowni Jana Lewińskiego³⁶. Projektantem bursy był Marcei Pilecki³⁷. Wszystkie te budynki mają elementy zdobnicze – fryzy i gzymsy – wykonane z różnobarwnych cegieł i płytek ceramicznych, zastosowano w nich także dekoracyjne wzory dachówek (tylko częściowo zachowane), nawiązujące do haftów huculskich. Szczególnie spektakularny jest gmach seminarium o rozłożystej i bogato rozczłonkowanej bryle

ze szczytami ozdobionymi dobrej klasy dekoracją rzeźbiarską i sztukatorską, kryty stromym dachem z różnobarwną dachówką ułożoną w dekorację w formie rombów.

Oryginalnością w całej masie budynków mieszkalnych Przemyśla wyróżniają się dwie kamienice z około 1910 roku o nietypowym opracowaniu architektonicznym – przy ul. Kasprowicza 15 i ul. Kilińskiego 9. Tynkowe dekoracje elewacji imitują drewniane belki i ich łączenia. Płaskie opaski okienne są ozdobione rytą w tynku dekoracją roślinną naśladującą wyrzeźbioną w desce. Również kamiennym portalom drzwiowym nadano formę drewnianych belek. Architektoniczną formę budynków, dosyć surową w odbiorze, o cechach architektury skandynawskiej, tłumaczy fakt, że należały do ewangelików, a projekty, powstające zapewne na ich zamówienie, musiały uwzględniać estetyczne i funkcjonalne wymogi inwestorów. Budynek przy ul. Kasprowicza 15 był własnością Stefana i Petry Volfów (Wolfów), prawdopodobnie krewnych pastora gminy ewangelickiej Reise Wolfa, a we wnętrzu mieścił kaplicę ewangelicką. Drugi budynek należał do Christiana Schoftera.

W latach 1910–1912 miała miejsce znaczna przebudowa centrum lewobrzeżnego przedmieścia – Zasania. Niemal całkowicie nową zabudowę otrzymał pl. Konstytucji 3 Maja, została też wytyczona połączona z nim ul. Długosza o charakterystycznej, wklęsłej linii zabudowy. Najważniejszym elementem urbanistycznym jest tu duża, czterokondygnacyjna kamienica zamykająca północną pierzeję placu. Jej masywna, rozłożysta bryła o narożach zaakcentowanych wykuszami z kopułkami zwieńczonymi iglicami i chorągiewkami z datami oraz centralnie umieszczoną attyką, również z datą „1911–1912”, ma bogatą, secesyjną dekorację. Jej głównymi motywami są umieszczone na pilastrach rzeźby głów kobiecych oraz fryzy kwiatowe (stoneczniki) nad oknami. Przez całą szerokość elewacji przeprowadzone są balkony ozdobione kutą balustradą. Kamienica ta łączy się z budynkami przy ul. Grunwaldzkiej 4 i 6. Ponieważ projektował je ten sam architekt, Marcei Pilecki, tworzą harmonijny zespół architektoniczny o cechach secesyjnych. Czystością formy wyróżnia się budynek pod nr 4 o pięcioosiowej, asymetrycznej fasadzie, rozczłonkowanej poprzez głębokie loggie pięter części wschodniej oraz dwuosiowy ryzalit części zachodniej. Elewacja ryzalitu ozdobiona jest typowo secesyjną formą rozgałęziającego się kwiatu makowego, a zwieńczenie stanowi dekoracyjny szczyt z głową kobiecą. Wówczas też powstała zabudowa ul. Długosza z trzema kamienicami o fasadach pokrytych płaską, również secesyjną dekoracją.

Intensywnie zabudowywano wolne parcele terenów willowych. Na Sontagówce, przy ul. Poniatowskiego 25, w 1906 roku powstała willa Franciszka Feczki, zaprojektowana przez lwowskiego architekta Jana Dolińskiego – prawdopodobnie pierwszy w pełni secesyjny budynek mieszkalny w Przemyślu³⁸. Przy nabrzeżu Sanu powstał szereg okazałych budynków, m.in. willa „Jadwiga” z 1905 roku i „Dwór Jagiełły” z 1910 roku – obie to własność Herminy i Tadeusza Troskoleńskich (ich inicjały umieszczone są na bramach i elewacjach) – oraz willa „Zofiówka” z około 1910 roku.

Również wytyczone tu pierzeje uliczne zostały zabudowane – powstały tu obiekty w większości już o zdecydowanie secesyjnym charakterze. Znaczącym przykładem tej zabudowy jest piękna kamienica przy ul. Skargi 6 wzniesiona około 1910 roku dla Wilhelma Feingolda – właściciela fabryki konserw i wędzarni – o eleganckim wystroju elewacji oraz takimż wyposażeniu. Powstało tu dużo budynków łączących w sobie funkcje kamienicy i willi, odsuniętych od ulic ogródkami, o urozmaiconych bryłach, niektóre z szerokimi balkonami biegnącymi przez całe elewacje. Taka jest zabudowa ul. Barskiej nr 4, 6, 8, 8a i 11 oraz ul. Skargi 10, którą bez wątpliwości możemy przypisać Marcelemu Pileckiemu, realizującemu na Sontagówce ideę miasta-ogrodu. Wśród tych budynków na szczególną uwagę zasługuje kamienica przy ul. Barskiej 8 z 1908 roku, której ceglane ściany, oprócz detalu sztukatorskiego, ozdabia też malowany fryz z przedstawieniem motyli – jedyny tego rodzaju w Przemyślu. Interesujące opracowanie dekoracji elewacji, o cechach secesyjnych, prezentują willa z 1907 roku przy ul. św. Józefa 9 oraz kamienica przy ul. Barskiej 12.

Podobny proces objął Krejczówkę. W 1906 roku wzniesiono willę „Elżbieta” przy ul. Puszkina 18, z narożną wieżą zwieńczoną ozdobną, metalową balustradką z wykutymi w blasze smokami, o secesyjnych już cechach dekoracyjnych. Jednak większość zabudowy powstała tu około 1910 roku. Wśród niej wyróżnia się stosunkowo niewielka willa Jana Martynowicza – właściciela hurtowni farb i materiałów budowlanych – przy ul. Puszkina 15. Jej parterowa bryła z wieloboczną wieżyczką w narożu, krytą kopułą zwieńczoną rozbudowaną formą iglicy, jest pięknie dekorowana w stylu secesyjnym, z zastosowaniem sztukatorskich fryzów roślinnych, okładziny z mozaiki kamiennie-szklanej i detalu rzeźbiarskiego w formie kobiecych głów. Dekoracja budynku wyróżnia się też znakomitymi detalami ślusarstwa artystycznego – ozdobnymi balustradami otaczającymi podstawę wieżyczki, balustradą schodów zewnętrznych i ganku. Interesująca jest też willa zbudowana przez austriackiego generała (nieustalonego nazwiska) u zbiegu ulic Puszkina i Prusa (ul. Puszkina 19). Otrzymała ona efektowną, rozczłonkowaną bryłę

2 Budynek Towarzystwa Kredytowego z 1898 roku przy ul. Mickiewicza 6

ze szczytem i wieżyczką w narożu, zwieńczoną wyniosłym, czteropłaciowym hełmem z różą wiatrów i datą budowy „1911”, z pięknymi oknami typu „wole oko” w dachu. Dekorację skupiono głównie wokół okien, które otrzymały rozbudowane, secesyjnie ukształtowane opaski.

Zapełniały się również pierzeje uliczne Krejczówek. Najbardziej spektakularne kamienice secesyjne powstały przy ul. Moniuszki – w narożu wschodnim zespół budynków przy ul. Moniuszki 7 i ul. Puszkina 8 i 8a, w narożu zachodnim kamienica przy ul. Moniuszki 1/ Tarnawskiego 7, w pierzei południowej ul. Moniuszki kamienice pod nr 8 i 10. W dzielnicy tej wyróżnia się także usytuowana nieopodal malownicza kamienica przy ul. Tarnawskiego 12 z 1911 roku, której elewację, zwieńczoną dekoracyjną, kutą balustradą na dachu, ozdobiono kolorową – żółtą i czerwoną – cegłą układaną we wzory.

Również główne ulice przedmieścia Lwowskiego, w większości na przełomie XIX i XX wieku ściśle zabudowane eklektycznymi kamienicami, na wolnych parcelach uzupełniano nowymi budynkami, które noszą już zdecydowanie nowe, w większości secesyjne znamiona. Wyróżniają się dwie kamienice wzniesione przez Abrahama Rebhuna: przy ul. Łukasieńskiego 10 z 1910 roku i ul. Słowackiego 63 z 1912 roku. Obie, pomimo istotnych różnic formy, charakteryzują się bogatym wystrojem secesyjnym z pięknym detalem.

Znaczącym przykładem przemyskiej secesji jest usytuowana przy ul. Słowackiego 27 willa „Marya”, zaprojektowana w Wiedniu, wzniesiona w latach 1910–1911 przez nadradcę stanu Ryszarda Hasse³⁹. Jej niewielka, parterowa bryła zwieńczona jest szczytem z oculusem, ujętym po bokach murowanymi postumentami z kutymi, ozdobnymi balustradami. Elewacja jest pokryta dekoracją roślinną o mocno zgeometryzowanych, secesyjnych formach. Jej stylowym dopełnieniem są dwoje drewnianych drzwi wejściowych w elewacji bocznej, a także kute balustrady przy wejściu głównym oraz schodach zewnętrznych.

Wśród wznoszonych wówczas kamienic wyróżnia się zespół budynków powstałych wokół zbudowanej około 1910 roku synagogi przy ul. Słowackiego 15, na placu należącym do łódzkiego przedsiębiorcy Juliusza Kleina – jednego z inicjatorów budowy bożnicy i założycieli Stowarzyszenia Nowej Synagogi Przemyskiej. Jako pierwszy, prawdopodobnie około 1907 roku, powstał budynek przy ul. Rejtana 4. Był skomunikowany z ul. Słowackiego przez tzw. pasaż Kleina (obecna ul. Biblioteczna), okalający bożnicę od tyłu, który około 1910 roku został zabudowany dwiema pięknymi kamienicami pod nr 4 i 6, a od ul. Słowackiego wkrótce zamknięty wysoką, czterokondygnacyjną kamienicą Słowackiego 13. Ten dwufrontowy, nakryty wysokim, mansardowym dachem budynek,

ze ściętym narożnikiem podkreślonym szczytem z iglicą, z datą „1912”, jest jednym z bardziej zauważalnych w urbanistycznym krajobrazie miasta poprzez wyniosłą bryłę i opracowanie architektoniczne o cechach późnej secesji, już z wyraźnymi elementami modernistycznymi. Jego przejazd, ozdobiony piękną dekoracją sztukatorsko-płytkową, z posadzką z drewnianej kostki, podkreślał status właściciela, uwiecznionego również przez napis na zwieńczeniu elewacji: „PASAŻ KLEINÓW”.

Na przełomie pierwszego i drugiego dziesięciolecia XX wieku w Przemyśle powstało stosunkowo wiele budynków, które w istotny sposób zaważyły na wyglądzie miasta. Wzniesione wówczas kamienice są w jego architektonicznej przestrzeni najbardziej zauważalne – zabudowywano wówczas na nowo naroża ulic i placów, wznosząc na ogół budynki wyższe niż pierzeje uliczne, często z narożami podkreślonymi szczytami czy kopułkami, o wysokim standardzie wyposażenia. Przy ul. Śmigurskiego 9 Markus i Adela Duldigowie w 1910 roku zbudowali okazałą, dwufrontową kamienicę, nakrytą mansardowym dachem z wieżyczką w narożu, już o modernistycznym wyrazie; projektantem był Stanisław Majerski⁴⁰. Kamienicę w narożu ulic Jagiellońskiej i Przecznicy Wałowej (przy ul. Jagiellońskiej 9) wzniosła w 1912 roku kupiecka rodzina Astlów (m.in. prowadzili skład i palarnię kawy)⁴¹. Wówczas również naroże ulic Kopernika i Bohaterów Getta zostało zabudowane dwufrontową kamienicą (ul. Kopernika 28) zwieńczoną kopułą o wklęsłych połaciach hełmu, o neogotyckich detalach wystroju. Efektowna, dwufrontowa kamienica, o ceglany opracowaniu elewacji z zastosowaniem cegieł czerwonych i żółtych, zwieńczona w narożu kopułą z iglicą oraz attykami z ozdobną, kutą balustradą, powstała na parceli właściciela cegielni Nathana Teicha przy ul. Słowackiego 23.

W 1912 roku na miejscu wyburzonych kamienic z lat 70. i 80. XIX wieku powstała nowa zabudowa kwartału przy dworcu, objętego ulicami Mickiewicza i Sowińskiego, przyległego do niezachowanego obecnie „Pasażu Gansa” z 1904 roku. Od ul. Mickiewicza wzniesiono dwie czteropiętrowe kamienice: narożną przy ul. Mickiewicza 1/ Sowińskiego 2, należącą do Leopolda Süssewina⁴², oraz przy ul. Mickiewicza 3, będącą w posiadaniu dra Kantza. Mają one wczesnomodernistyczne bryły, rozczłonkowane przez zwieńczone szczytami wykusze. Uwagę zwraca oryginalne opracowanie ich elewacji. Pierwsza, obłożona tynkiem imitującym kamienne płyty, posiada dekorację zredukowaną do zwartych, stosunkowo niewielkich ozdób w formie płycin z przedstawieniami głów ludzkich, maskaronów, elementów roślinnych – wykonanych prawdopodobnie z cementu romańskiego. Druga jest obłożona płytkami glazurowanymi o zróżnicowanej kolorystyce,

uzupełnionymi przez ceramiczne detale w formie majolikowych płytek z kwiatami, fryzami, a w wykuszu oryginalnymi nadokiennikami z przestawieniem maszkaronów i kartuszy w otoczeniu roślin.

Cześć tylna kwartału, od strony dworca kolejowego, została zajęta przez nowy budynek hotelu „City” Karola Domniczka (nieдолго potem, w 1913 roku, przeszedł na własność Lubina Dienstla). Ten obiekt o powściągliwej architekturze z cechami neogotyckimi był reklamowany w prasie jako najnowocześniejszy w Przemyślu, „urządzony z przepychem wedle ostatnich wymogów higieny i techniki (...)”⁴³. Istotnym elementem zabudowy ul. Mickiewicza wkrótce stał się budynek filii Banku Austrowęgierskiego, z fasadą opracowaną w Wiedniu.

Również na ulicach poza Starym Miastem powstał szereg budynków o interesującej architekturze. Wyróżnia się wśród nich budynek zakładu wodoleczniczego dra Samuela Natana Kutny wzniesiony przy ul. Parkowej 1 w 1909 roku⁴⁴. Otrzymał on rozczłonkowaną bryłę z dwoma ryzalitami zwieńczonymi szczytami z bogatą secesyjną dekoracją. Funkcja uzdrowiskowa została podkreślona przez wprowadzenie w części południowej obszernej, drewnianej werandy. Z kolei kamienica zbudowana przez Herscha Wolfa przy ul. Kopernika 3 wyróżnia się oryginalną dekoracją elewacji o zgeometryzowanych secesyjnych formach i rozbudowaną attyką z trzema półwałnymi szczytami umieszczonymi pomiędzy kutymi balustradami – największy, środkowy, ozdobiony jest wizerunkiem głowy lwa z datą „1912”.

W tym samym czasie na terenie Starego Miasta powstał zespół dwóch kamienic o cechach wczesnego modernizmu. Mają one szczególne znaczenie dla urbanistyki miasta, jako że stanowią najbardziej reprezentatywny przykład i szczytowe osiągnięcie przemyskiej architektury tuż przed Wielką Wojną. Jest to kamienica Sydonii Schütz przy ul. Franciszkańskiej 37 i połączona z nią kamienica Izraela Gansa oznaczona nr 35. Zaprojektował je i zbudował przemyski architekt Salomon Schäfer. Powstały na starych, wcześniej zabudowanych działkach, ale z zastosowaniem już nowoczesnych rozwiązań konstrukcyjnych. Budowa kamienicy Izraela Gansa w 1912 roku odbiła się szerokim echem w ówczesnej prasie – od nazwiska właściciela określono ją „Pałacem Gansa”⁴⁵. Jej rzut i opracowanie architektoniczne zostało dostosowane do nieregularnego, lekko wypukłego kształtu parceli, co podkreśla dodatkowo wydatny wykusz w osi środkowej. Budynek zwieńczony został szczytem z tralkowymi balustradami po bokach. Wnętrze mieściło elegancką restaurację z ogrodem zimowym. Rok później wzniesiono „kamienicę Schützowej”, narożnie usytuowaną na wybitnie eksponowanym miejscu u zbiegu

ulic Franciszkańskiej i Jagiellońskiej, na osi widokowej z Placu na Bramie. Budynek jest pięciokondygnacyjny, z wysokim, krytym blachą miedzianą dachem, w narożu zwieńczonym kopułą z iglicą, z dwoma szczytami w elewacjach frontowych. Bryła powyżej parteru, rozczłonkowana lekko wybrzuszonymi wykuszami, robi wrażenie „falującej”, a głównym motywem jej kompozycji jest pionowa artykulacja płaskich pasów dzielących osie okienne, gdzie w podokiennikach umieszczono płyciny ozdobione niewielkimi elementami sztukatorskimi. Wnętrze uzyskało najnowocześniejsze na ówczesny czas wyposażenie z dwiema windami, lastrykowymi schodami, białymi piecami „z wiecznym paleniskiem” z fabryki Kaden z Krakowa⁴⁶.

Dom Robotniczy, wzniesiony w 1912 roku przez Polską Partię Socjalistyczną, budowany przez architekta Malinowskiego według projektu Henryka Zaremby z Lwowa, jest przykładem realizacji spójnego modernistycznego programu, zarówno jeśli chodzi o bryłę zewnętrzną, jak i wyposażenie oraz wystrój⁴⁷. Szczególnym tego wyrazem była dekoracja głównej sali teatralnej autorstwa czołowych artystów lwowskich – malarza Feliksa Wygrzywalskiego i rzeźbiarza Zygmunta Kurczyńskiego (po modernizacji w latach 60. XX wieku niezachowana).

Budynki te były zapowiedzią zdecydowanych zmian w architekturze miasta, które mogły zostać zrealizowane dopiero za kilka lat. W czasie I wojny światowej Przemyśl jako miasto-twierdza był podporządkowany rygorom wojennym, a tragiczne trzy oblężenia odcisnęły się znacznie na jego życiu, szczęśliwie mało dotykając tkanek architektonicznych.

Wśród budynków powstałych w latach 20. XX wieku, szczególnie willi, dominują jeszcze tradycyjne tendencje. Przykładem może być budynek przy ul. Kilińskiego 12, wzniesiony w 1929 roku przez Juliusza Engela, o romantycznym ukształtowaniu bryły z wieżyczkami, ale już o cechach modernistycznych w wystroju elewacji.

W przypadku kilku budynków okresu międzywojnia widoczny jest powrót do tradycji klasycystycznej przejawiający się m.in. w stosowaniu kolumnowych portyków. Tak jest np. w siedzibie Zakładu Sióstr Opatrzności Bożej z 1925 roku przy ul. Krasieńskiego 33, w łaźni wojskowej przy ul. Lelewela 4 z 1927 roku, zaprojektowanej przez Stanisława Majerskiego⁴⁸, a także w Domu Żołnierza im. Marszałka Józefa Piłsudskiego projektu Stanisława Pollaka⁴⁹ przy ul. Mickiewicza 30, wzniesionym w latach 1928–1929 z wykorzystaniem wcześniejszych budynków ujeżdżalni i koszar wojskowych. Zbudowano go ze składek społecznych dla upamiętnienia dziesięciolecia odzyskania Niepodległości. Motywy klasycyzujące zauważalne są również w willach osiedla Oficerskiej Spółdzielni

3 Budynek dworca kolejowego z 1895 roku z zachowanym wystrojem sztukatorsko-malarskim głównych pomieszczeń

Mieszkańciewej na Winnej Górze, powstałych w latach 1924–1927⁵⁰. Tęsknota za ozdobną, eklektyczną architekturą przelotnego wieków widoczna jest w kilkunastu stacjach transformatorowych zbudowanych w różnych punktach miasta na początku lat 30. XX wieku.

Wówczas też zabudowa miasta wzbogaciła się o kilkadziesiąt obiektów o zdecydowanie modernistycznych formach. Najbardziej reprezentatywny jest zespół budynków przy ul. Dworskiego 17, 19 i 23 oraz ul. Tuwima 1 i 2, o wysokich, surowych bryłach, z elewacjami pozbawionymi dekoracji, ale rozczłonkowanymi przez wykusze i proste balkony z masywnymi, betonowymi balustradami. Drugi zespół takiej zabudowy powstał przy ul. Niewiadomskiego 1, 2 i 3 oraz ul. Moniuszki 5. Pozostałe kamienice modernistyczne rozrzucone są na całym terenie miasta. W większości są dostosowane gabarytami do trójkondygnacyjnej zabudowy przemysłowych ulic, ale wyróżniają się opracowaniem architektonicznym – są to m.in. kamienice przy ul. Frankowskiego 3, Kamienny Most 2 i 4, Mniszej 12, Słowackiego 77 i 88, 3 Maja 30, Krasieńskiego 25 oraz Prusa 3.

Większe możliwości eksponowania nowoczesnej formy architektonicznej dawały wille. W połowie lat 30. powstał szereg takich budynków o efektownych bryłach, zazwyczaj z owalnymi ryzalitami, w których uwidacznia się już w pełni dojrzały modernizm. Takie zbudowano na Podzamczu – m.in. przy ul. Reja i ul. Matejki, a także na Winnej Górze oraz Sontagówce – tam wyróżniają się m.in. wille przy ul. Skargi 3 i na Wybrzeżu Ojca Świętego Jana Pawła II 20.

Spośród budynków użyteczności publicznej cechy dojrzałego modernizmu nosi gmach Gimnazjum Żydowskiego przy ul. Tarnawskiego 15, wzniesiony w 1928 roku, nadbudowany i rozbudowany w latach 1937–1938. Podobnie budynek poczty przy ul. Mickiewicza 15 z 1934 roku projektu Salomona Schäfera⁵¹ oraz Dom Katolicki przy ul. Grodzkiej z lat 1936–1938⁵². Najwybitniejszym przykładem architektury modernistycznej Przemyśla jest budynek sądu przy ul. Konarskiego projektu lwowskiego architekta i profesora tamtejszej Politechniki Witolda Minkiewicza, powstały w 1938 roku⁵³.

Omówiona tu zabudowa miasta jest świadectwem świetności i wspaniałego rozwoju Przemyśla przypadającego na przelotnym wieków XIX i XX, a głównie na okres od początku lat 80. XIX wieku po rok 1914 – wybuch I wojny światowej, stanowiącej koniec całej epoki historycznej dla Europy. Przemyśl urósł wówczas do rangi trzeciego pod względem wielkości i znaczenia miasta galicyjskiego, położonego pomiędzy dwoma gigantami: Krakowem i Lwowem. Powstała wówczas zabudowa decyduje o jego architektonicznym obliczu również dzisiaj.

4 Budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” przy ul. Konarskiego I z 1895 roku zaprojektowany przez Franciszka Czecha

6 Budynek Kasyna Oficerskiego przy ul. Grodzkiej 8 (dawny klasztor dominikanek) przebudowany w 1888 roku, z reprezentacyjną salą balową, dostępny z rynku poprzez budynek bramny, tzw. Bramę Rycerską (zdjęcie archiwalne z ok. 1905 roku)

5 Budynek Stowarzyszenia Rękodzielników „Gwiazda” przy ul. Konarskiego 5 z 1898 roku

7 Zabudowa Wybrzeża Marszałka Piłsudskiego z widokiem na kamienice: nr 1/ ul. Kościuszki 7, nr 3 (Kasa Oszczędnościowa), nr 5 i 7. W tle wieża katedralna i zamek

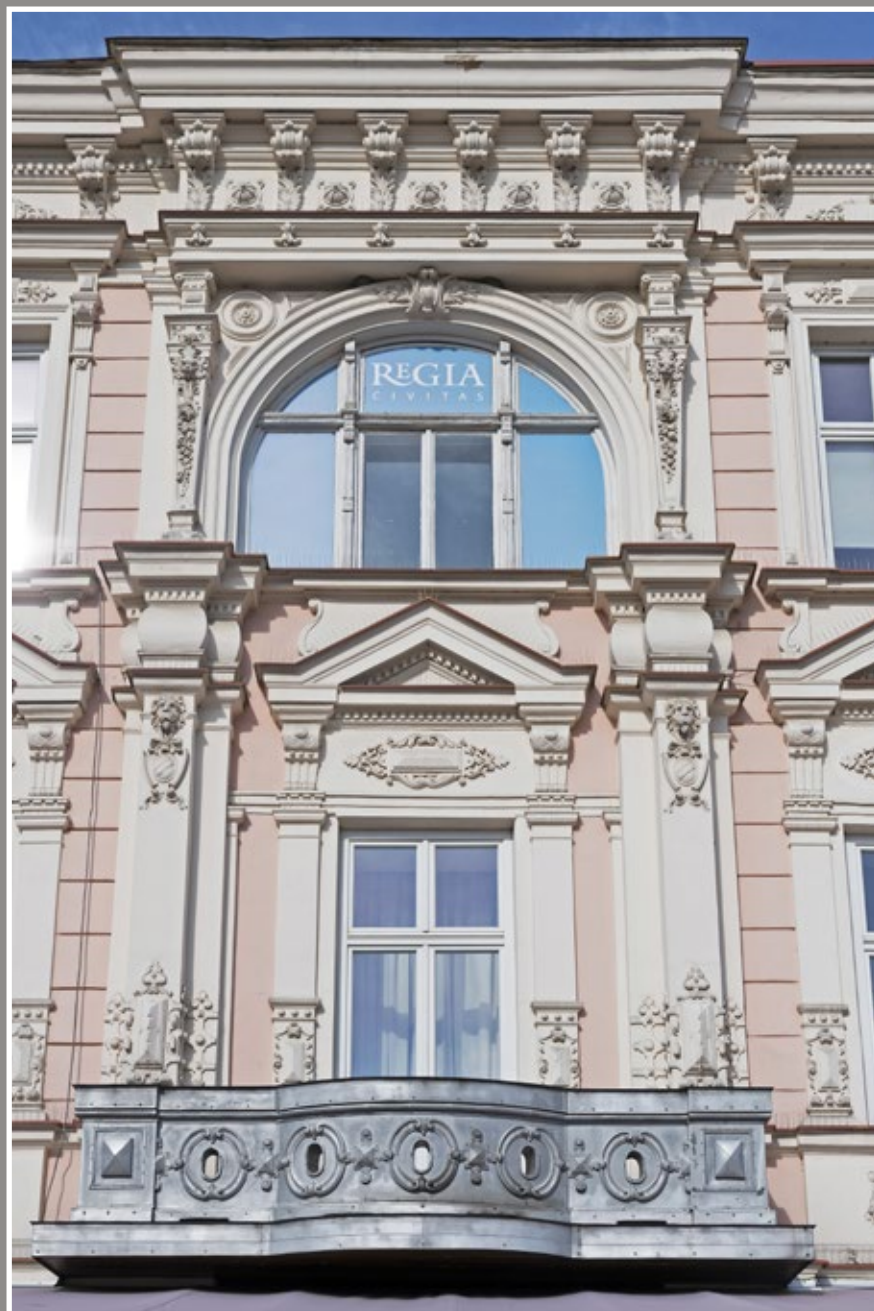
8 Budynek Kasy Oszczędnościowej przy Wybrzeżu Marszałka Piłsudskiego 3 z 1893 roku projektu Michała Zajączkowskiego

9 Kamienica Józefa Dereniowskiego przy ul. Kościuszki 7/Wybrzeże Marszałka Piłsudskiego 1 z 1892 roku (widok ogólny z czasowo osłoniętą częścią zachodnią); szczyt z datą budowy

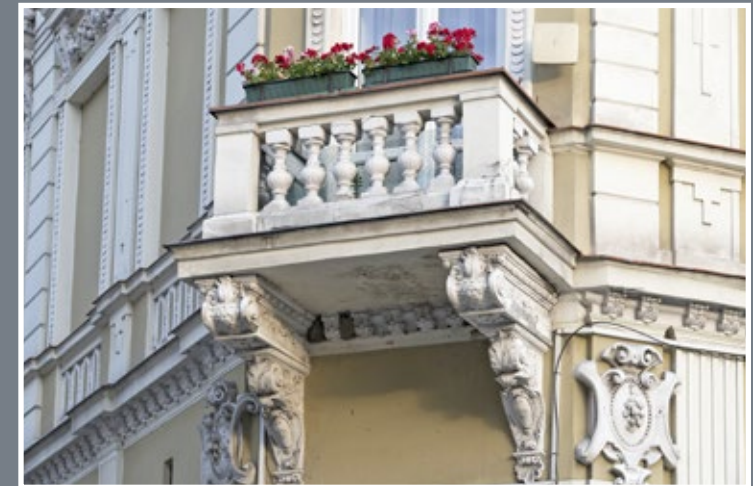

10 Kamienica Sontagów pod adresem Rynek 5 gruntownie przebudowana w 1894 roku – widok na wykusz z metalową wieżyczką zwieńczoną chorągiewką z datą i różą wiatrów

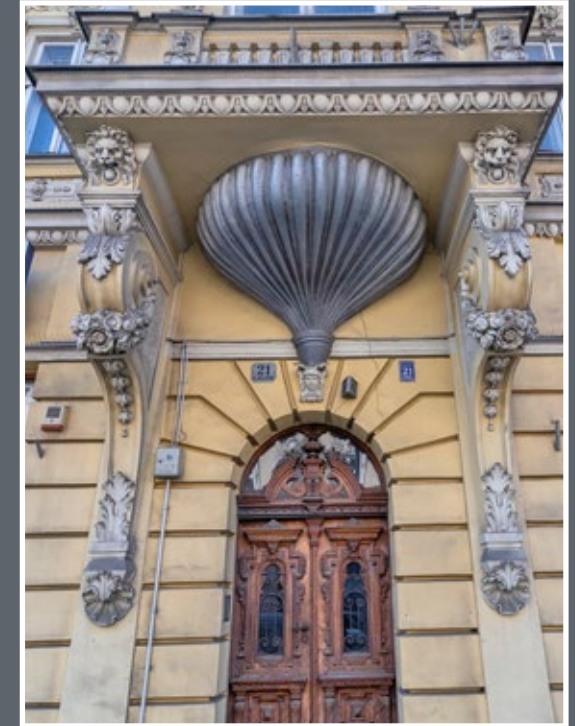

11 Kamienica Amelii i Chaima Wolfów przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 przebudowana w 1900 roku, charakteryzująca się wyjątkowym bogactwem detalu sztukatorskiego

12 Kamienica Piskorzów przy ul. Grodzkiej I
gruntownie przebudowana w 1912 roku, ozdobiona
dekoracją sztukatorską wykonaną przez pracownię
rzeźbiarską Pawła Karczmarczyka

13 Kamienica Jakuba Reisnera przy ul. Jagiellońskiej 21 z ok. 1897 roku, zwieńczona kopułą, z bogatym detalem architektonicznym

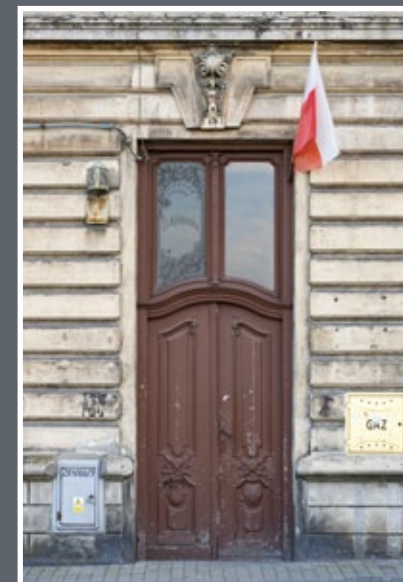
14 Kamienica Chaima Tannenbauma z 1891 roku projektu Marcelgo Pileckiego, z drewnianym wykuszem w narożu

15 Budynek własny architekta Władysława Weryhy Darowskiego z początku lat 90. XIX wieku

16 Kamienica budowniczego Juliusza Reinigera przy ul. Dworskiego 40 z ok. 1905 roku (od lewej widoczny budynek nr 42)

17 Budynek Grandowskich przy ul. Smolki 22
z ok. 1910 roku

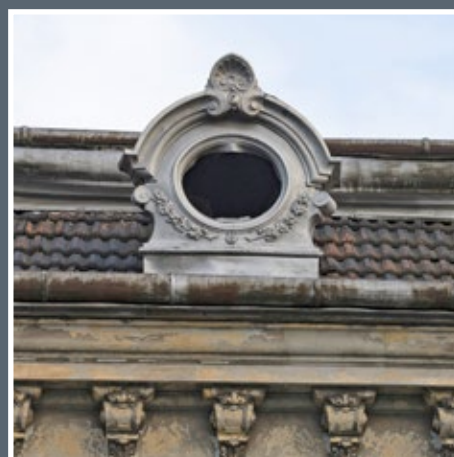

18 Detale wystroju elewacji kamienicy Leona Aszkenazego przy ul. Puszkina 3 z 1891 roku

19 Willa Frenkla przy ul. Dworskiego 39 z przełomu lat 80. i 90. XIX wieku

20 Willa „Margherita” budowniczego Bruna Waluszczyka przy ul. Grunwaldzkiej 15 z 1896 roku, o rozczłonkowanej bryle, z rzeźbiarską dekoracją ryzalitu zachodniego

21 Willa budowniczego Franciszka Czecha przy ul. św. Józefa 4 z 1896 roku (w głębi willa przy ul. Skargi 14) z dekoracją z różnobarwnych cegieł i płytek ceramicznych, nad wejściem widoczny monogram „FC” z narzędziami budowlanymi, od frontu stare słupy bramy wjazdowej i bramki; na drzwiach wejściowych umieszczone atrybuty budowlane

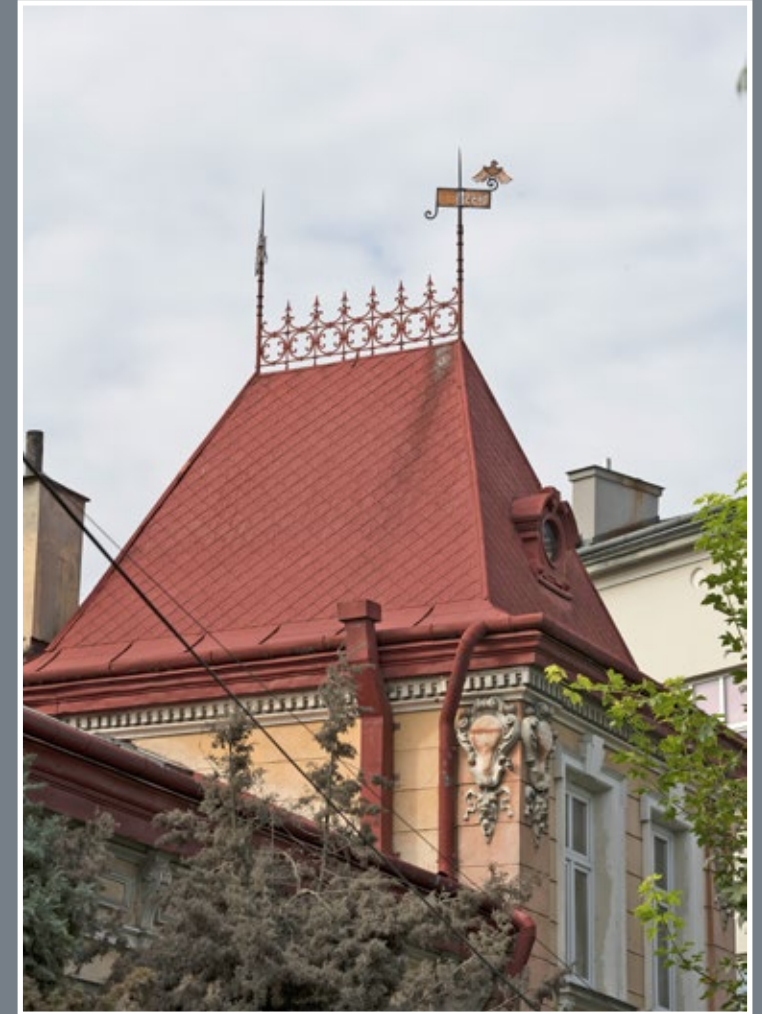
22 Willa przy ul. św. Józefa 3 z 1897 roku projektu Józefa Krysty

23 Willa budowniczego Piotra Damaszkę przy ul. Skargi 14 z 1897 roku

24 Willa budowniczego Karola Meisnera przy ul. Puszkina 5 z 1891 roku, z kartuszami z narzędziami budowlanymi w szczycie i ozdobną wnęką z figurą Matki Bożej pośrodku fasady

26 Willa budowniczego Józefa Vymentała przy ul. Puszkina 12 z 1899 roku

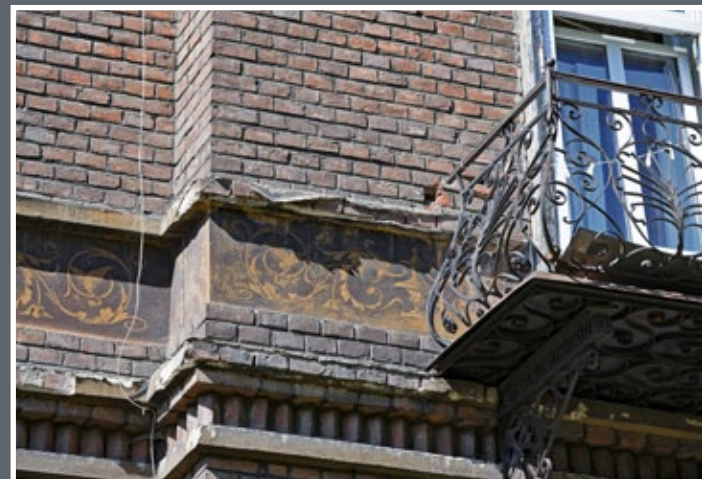
25 Willa przedsiębiorcy budowlanego Hermana Wagnera przy ul. Puszkina 6 z lat 90. XIX wieku

27 Willa Dionizji Pilliardi przy ul. Okrzei 18 z 1892 roku, z pasami dekoracji sgraffitowej na elewacji oraz na wieżyczce – z przedstawieniem gryfów i datą budowy, a na ścianie południowej – gryfów z kartuszem z narzędziami budowlanymi (słabo widoczne)

28 Willa Hermana Kruka przy ul. Bema 1 z ok. 1900 roku

29 Willa Romana Czajkowskiego przy ul. Krasińskiego 39 z ok. 1901 roku

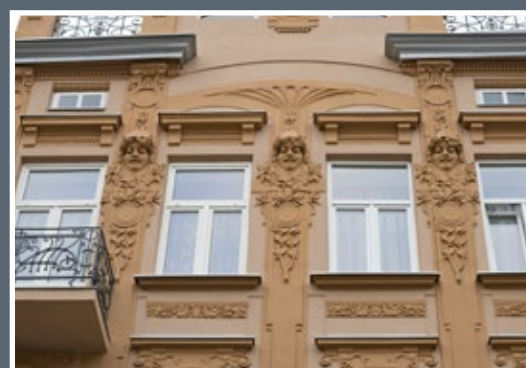

30 Kamienica przy ul. Franciszkańskiej 3 z ok. 1908 roku projektu Stanisława Majerskiego, o cechach neogotyckich

31 Kamienica Maurycego Klausnera przy ul. Franciszkańskiej 19 z 1908 roku z bogato zdobioną secesyjną elewacją

32 Kamienica przy ul. Franciszkańskiej 13 z ok. 1908 roku z detalami elewacji o cechach secesji geometrycznej

33 Detale wystroju elewacji kamienicy Henryka Herschdorfera z ok. 1908 roku przy ul. Franciszkańskiej 17

34 Kamienica Izzydora Weinstocka z 1914 roku przy ul. Franciszkańskiej 6 o licowanej cegłą elewacji, z neobarokowym detalem i balkonami

35 Secesyjne detale wystroju kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 14

36 Secesyjny wystrój kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 17

37 Fragment dekoracji elewacji kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 8 z ok. 1905 roku

38 Budynek ukraińskiego Domu Narodowego przy ul. Kościuszki 5 z 1904 roku z salą widowiskową ze stiukową dekoracją wykorzystującą motywy ukraińskiej sztuki ludowej

39 Gmach Greckokatolickiego Seminarium Duchownego przy ul. Basztowej 13 z 1912 roku projektu lwowskiej pracowni Jana Lewińskiego – widok na elewację frontową i tylną (z kaplicą); rzeźbiarska dekoracja ryzalitu wejściowego

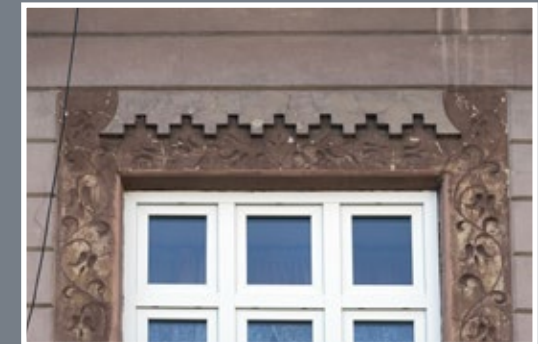

40 Budynek bursy Instytutu Gimnazjalnego dla Chłopców przy ul. Basztovej 34 z 1907 roku projektu Marcellego Pileckiego

41 Budynek przy ul. Kasprowicza 15 z początku XX wieku o nietypowym opracowaniu tynkowych elewacji imitujących drewniane belki i deski, z detalem o wrytym w tynku ornamentie

42 Budynek przy ul. Kilińskiego 9 z początku XX wieku o podobnej architekturze i dekoracji jak przy ul. Kasprowicza 15

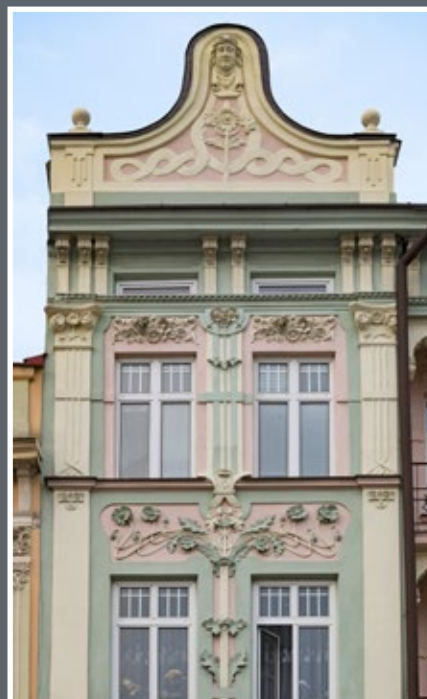

43 Kamienica przy pl. Konstytucji 3 Maja 7 (z wejściami również od ul. Grunwaldzkiej 2 i 3 Maja 1) wzniesiona w 1912 roku według projektu Marcellego Pileckiego

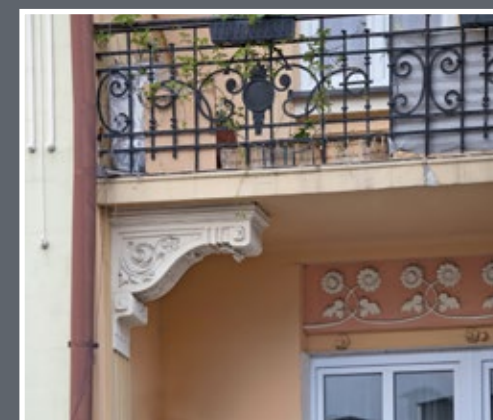

44 Kamienica przy ul. Grunwaldzkiej 4 z ok. 1912 roku projektu Marcellego Pileckiego o typowo secesyjnej, roślinnej dekoracji elewacji ryzalitu

45 Kamienica przy ul. Grunwaldzkiej 6 z 1910 roku zaprojektowana przez Marcellego Pileckiego

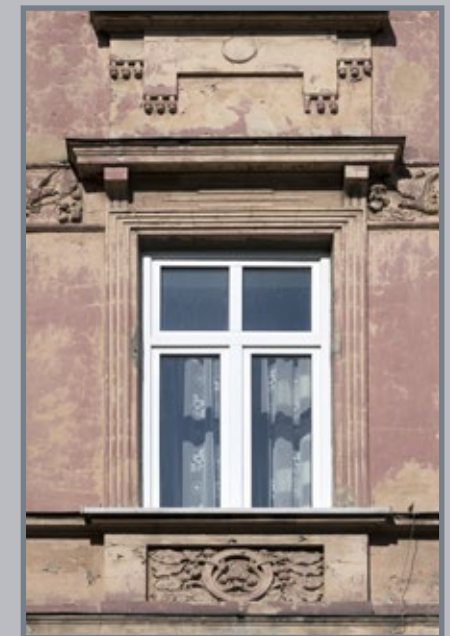

47 Attyka i kwiatowe dekoracje elewacji kamienicy przy ul. Długosza 4

46 Zabudowa ulicy Długosza z ok. 1910 roku – widok z pl. Konstytucji 3 Maja: kamienica narożna przy ul. Długosza 2/ pl. Konstytucji 3 Maja 3, następnie ul. Długosza 4 (z atyką), Długosza 6, Długosza 8/ Skargi 2

48 Detale wystroju elewacji kamienicy przy ul. Długosza 6: kwiatowe fryzy w zwieńczeniu, oprawa okien

49 Detale wystroju elewacji kamienicy przy ul. Skargi 2/ Długosza 8

50 Kamienica Franciszka Feczki przy ul. Poniatowskiego 25 z 1906 roku projektu Jana Dolińskiego – pierwszy w pełni secesyjny budynek mieszkalny w Przemyślu

51 Willa „Jadwiga” Herminy i Tadeusza Troskoleńskich z 1905 roku przy Wybrzeżu Jana Pawła II 10, w głębi willa „Dwór Jagielły” przy ul. Kasprowicza 24 tychże z 1910 roku

52 Willa „Zofiówka” przy Wybrzeżu Jana Pawła II 12 z ok. 1910 roku

53 Kamienica Wilhelma Feingolda przy ul. Skargi 6 z ok. 1910 roku

54 Budynek przy ul. Barskiej 4–6 projektu Marcellego Pileckiego powstałe przed 1910 rokiem

55 Kamienica przy ul. Barskiej 11 projektu Marcellego Pileckiego z ok. 1910 roku

56 Kamienica przy ul. Skargi 10 z ok. 1910 roku projektu Marcellego Pileckiego

58 Willa Rozalii Holaszke
z 1907 roku przy
ul. św. Józefa 9

59 Willa „Elżbieta”
przy ul. Puszkina 18
z 1906 roku

57 Kamienica przy ul. Barskiej 8 wzniesiona w 1908 roku,
w zwieńczeniu nietypowy fryz z wizerunkami motyli (odslonięty
w trakcie prac remontowych w 2020 roku)

60 Willa Jana Martynowicza przy ul. Puszkina 15 z ok. 1910 roku ozdobiona bogatym secesyjnym detalem architektonicznym

61 Willa przy ul. Puszkina 19 z 1911 roku

62 Kamienica przedsiębiorcy budowlanego Hermana Wagnera przy ul. Puszkina 8 i 8a z ok. 1910 roku z inicjatywami inwestora na płycinie elewacji

63 Kamienica przy ul. Moniuszki 1/
Tarnawskiego 7 z 1910 roku
z wizerunkiem koguta w zwieńczeniu
elewacji

64 Kamienica Abrahama Rebhuna
przy ul. Łukasińskiego 10 z 1910 roku

65 Kamienica przy ul. Tarnawskiego 12
z 1911 roku z elewacją o dekoracji opartej
na kompozycji żółtych i ciemnoczerwonych
cegół, zwieńczoną ozdobną balustradą

66 Kamienica Abrahama Rebhuna przy ul. Słowackiego 63 z 1912 roku

67 Willa „Marya” Ryszarda Hasse przy ul. Słowackiego 27 z 1911 roku – jeden z najczystszych stylowo secesyjnych budynków Przemysła z dekoracją o cechach geometrycznych

68 Kamienica przy ul. Bibliotecznej 6
wzniesiona ok. 1910 roku przez Juliusza
Kleina na mieszkania dla rabinów i innych
osób związanych z obsługą, usytuowanej
obok synagogi

69 Kamienica Juliusza Kleina przy
ul. Słowackiego 13 z 1912 roku ze szczytem
z datą budowy oraz napisem „PASAZ
KLEINÓW” na elewacji frontowej

70 Kamienica Markusa i Adeli Duldigów przy ul. Śmigurskiego 9 wzniesiona w 1910 roku według projektu Stanisława Majerskiego

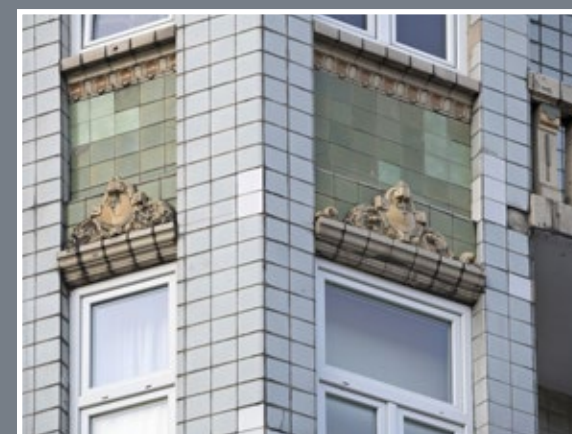
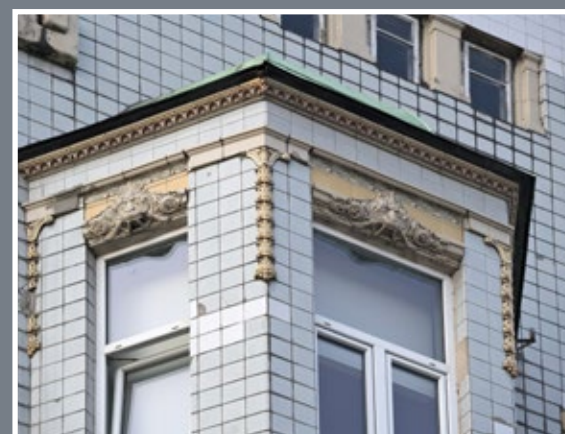
71 Kamienica przy ul. Kopernika 28 z ok. 1910 roku

72 Kamienica Nathana Teicha przy ul. Słowackiego 23 z 1911 roku

73 Kamienica Leopolda Süssweina narożnie usytuowana przy ul. Mickiewicza 1/Sowińskiego 2, wzniesiona w 1912 roku

74 Fragment elewacji kamienicy przy ul. Mickiewicza 3 z 1912 roku, oblicowanej płytkami glazurowanymi ze wstawkami z ozdobnych płytek majolikowych, z ceramicznym detalem w formie maskaronów i fryzów

75 Budynek filii Banku Austro-węgierskiego przy ul. Mickiewicza 14 z 1909 roku

76 Budynek zakładu wodoleczniczego dra Samuela Kutny przy ul. Parkowej 1 z 1909 roku

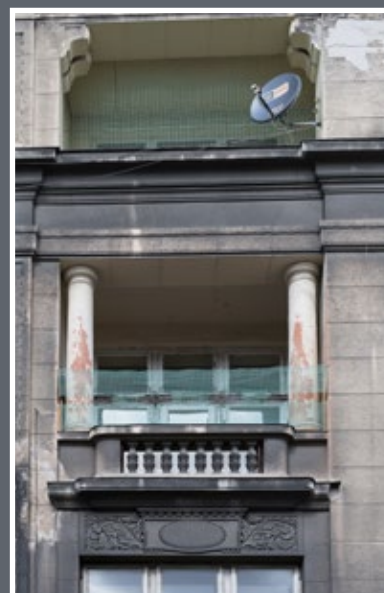

77 Kamienica przy ul. Kopernika 3
wzniesiona w 1912 roku, z oryginalną
dekoracją elewacji o cechach secesji
geometrycznej z wykorzystaniem motywów
ludowych

78 Kamienica przy ul. Franciszkańskiej 35 („Pałac Gansa”) z 1912 roku projektu Salomona Schäfera

79 „Kamienica Schützowej” przy ul. Franciszkańskiej 37 projektu Salomona Schäfera o cechach wczesnego modernizmu widocznych w rozczłonkowanej wykuszeni bryle i oszczędnej dekoracji elewacji

80 Dom Robotniczy projektu lwowskiego architekta Henryka Zaremby, wzniesiony w 1912 roku przez Polską Partię Socjalistyczną

81 Willa Juliusza Engela przy ul. Kilińskiego 12 z 1929 roku

82 Dom Żołnierza im. Marszałka J. Piłsudskiego przy ul. Mickiewicza 30 z lat 1928–1929 projektu Stanisława Pollaka

83 Stacja transformatorowa usytuowana na pl. Konstytucji 3 Maja

84 Kamienica przy ul. Dworskiego 19 z początku lat 30. XX wieku

85 Kamienica przy ul. Dworskiego 23 z 1929 roku

86 Zespół kamienic modernistycznych z początku lat 30. XX wieku: ul. Mnisza 12 z 1932 roku, ul. Kamienny Most 4, w głębi ul. Kamienny Most 2

87 Kamienica przy ul. Słowackiego 77 z lat 30. XX wieku z dekoracją elewacji opartą na kompozycji różnych rodzajów cegieł i klinkieru, z wyeksponowanym portalem drzwiowym

88 Kamienica przy ul. Krasieńskiego 25 z ok. 1920 roku

89 Willa przy Wybrzeżu Jana Pawła II 20 z lat 30. XX wieku

90 Gmach sądu przy ul. Konarskiego z 1938 roku projektu prof. Witolda Minkiewicza

ROZDZIAŁ

II

DETALE WYSTROJU I WYPOSAŻENIA

Detale wystroju elewacji i bryły

Przestawiona wyżej zabudowa, która powstała w okresie od lat 80. XIX wieku do 1939 roku, ma decydujący wpływ na architektoniczny krajobraz Przemysła. Wzniesiono wówczas około 2000 budynków, które w przeważającej części zachowały się bez większych zmian, zarówno pod względem bryły, jak i wystroju zewnętrznego¹. Pomimo że zabudowa ta powstała na rubieżach ówczesnej Monarchii Austro-węgierskiej, poddawana była zmianom w zakresie formy architektonicznej, ale też wystroju zewnętrznego i wyposażenia, zgodnie z ogólnoswiatowymi tendencjami. Płynęły one głównie z pobliskiego Lwowa, gdzie większość działających w Przemysłu architektów i budowniczych studiowała, a częściowo również pracowała. Stąd, przy całej różnicy skali i poziomu, zauważalne są podobieństwa zabudowy obu miast, podkreślone przez podobne ukształtowanie terenu. Charakteryzuje ją pewna lekkość formy oraz duża dekoracyjność – być może wynik wpływu już wschodnich tradycji zdobniczych.

Zabudowa tego czasu ma w przeważającej mierze eklektyczny charakter – w pierwszym okresie o przewadze stylistyki neoklasycystycznej, potem głównie neobarokowej i neorokokowej. Po 1904 roku zaczynają dominować prądy secesyjne, często przy zachowaniu tradycyjnej formy architektonicznej, widoczne jedynie w detalach wystroju. W kamienicach z lat 1910–1914, wybitnie ważnych dla architektonicznego wizerunku

miasta, pojawiają się już tendencje wczesnomodernistyczne. Okres międzywojenny wzbogacił miasto o kilkadziesiąt realizacji w pełni modernistycznych.

Stosownie do aktualnych trendów architektonicznych zarówno bryła, jak i szata zewnętrzna budynków otrzymywały odpowiednie detale – o charakterze użytkowym bądź wyłącznie dekoracyjnym. Starsze budynki, z lat 70. i początku lat 80. XIX wieku, o prostych, klasycyzujących formach, z tradycyjnym belkowaniem, miały skromnie profilowane gzymsy, pilastry, lizeny podkreślające konstrukcję, a układ tych elementów tworzył schematyczną, ramową dekorację elewacji, uzupełnianą o płaskie lub nieznacznie profilowane opaski okienne i drzwiowe.

W budynkach powstających od końca lat 80. XIX wieku widoczne jest dążenie do dekoracyjności. Wyodrębnione profilowanym gzymsem partery w większości są boniowane i stanowią mocną podstawę pod bogato opracowane elewacje pięter. Płaskie detale elewacji, dotychczas skromne, otrzymują bogatą oprawę sztukatorską: pilastry – kompozytowe głowice oraz często boniowane lub kanelowane trzony; opaski okienne – mocne profilowanie, a niekiedy także uszakowe formy. Dekoracja sztukatorska skupia się głównie w osiach okiennych, gdzie niemal cała przestrzeń zostaje wypełniona – podokienniki w formie tralek lub płycin zostają uzupełnione kompozycją roślinną, ornamentem fryzowym czy plecionką, a otwory – zwieńczone profilowanymi gzymсами lub naczótkami o różnych kształtach, zwykle trójkątnymi, zamkniętymi półokrągło lub odcinkowo, niekiedy przerywanymi, o dekoracyjnych tympanonach. Płaszczyzny wypełnienia różnorodna dekoracja w formie kompozycji florystycznych z częstymi motywami liści akantu i palmet, a także masek ludzkich i lwich, maskaronów, kartuszy i tarcz, festonów i girland. Całość wieńczy rozbudowane belkowanie z pasami dekoracyjnych płycin bądź fryzów szczelnie pokrywających ścianki kolankowe, przerywane jedynie okrągłymi bądź prostokątnymi okienkami. Gzymsy koronujące, niekiedy mocno rozbudowane, często gierowane, zwykle z tradycyjnymi klasycystycznymi pasami astragalu i ząbków, są wsparte na bogato zdobionych wspornikach – najczęściej o tradycyjnej, wolutowej formie wzbogaconej przez roślinny zazwyczaj ornament, ale również uformowanych jako głowy ludzkie, lwie, maskarony itp. Ostatecznym dopełnieniem kompozycji elewacji są często stosowane szczyty, attyki, wieżyczki.

Intensywność dekoracji jest zależna od charakteru budynku. Te należące do instytucji publicznych zwykle posiadają wyważone, dosyć standardowe zdobienia z detalem klasycyzującym, częściej o formach neorenesansowych i neobarokowych. Bogatsza

dekoracja zauważalna jest w willach, często wznoszonych przez budowniczych na własne mieszkania, a również w kamienicach o wysokim standardzie, budowanych z myślą o zamożnych lokatorach. Zwykłe kamienice czynszowe były skromniej zdobione, ale nawet one otrzymywały podstawową dekorację sztukatorską w postaci profilowanych gzymśów, opasek okiennych i naczótków okien.

Największa fantazja dekoracyjna widoczna jest w kamienicach bogatych mieszczan, dla których budynek był synonimem dobrobytu i prestiżu. Szczególnymi przykładami mogą tu być kamienice z połowy lat 90. i przelomu wieków XIX i XX, których nieomal całe elewacje pokryte są sztukatorską dekoracją: przy ul. Jagiellońskiej 21, ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8, Rynek 5, ale również mniejsze, skromniejsze budynki, jak np. przy ul. Grunwaldzkiej 19 i ul. Dworskiego 9/ Rejtana.

Dominującą dekoracją roślinną uzupełniano różnymi elementami. Najczęstsze były głowy ludzkie – męskie, kobiece, dziecięce – oraz lwie. W bogatym wystroju elewacji kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 wizerunki głów są głównym motywem naczótków okien – na trzecim piętrze są to wyłącznie głowy lwie, na drugim piętrze występują one na przemian z głowami ludzkimi – męskimi i kobiecymi. Głowy kobiece stanowią główny akcent kompozycji elewacji kamienicy przy ul. Dworskiego 9/ Rejtana, podobnie budynku przy ul. Dworskiego 40. Występują również jako zworniki portalów drzwiowych kamienic przy ul. Grottgera 4 i ul. Dworskiego 51. W kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 19 męskie głowy wieńczą pilastry, stanowiąc również wsporniki gzymsu koronującego. Podobnie w szeregu innych domów, gdzie są elementami różnych kompozycji – w kluczu portalu budynku przy ul. 3 Maja 14 umieszczona jest głowa Merkurego; podobnie nad przejazdem Kasy Oszczędnościowej przy Wybrzeżu Marszałka Piłsudskiego 3.

W wystroju kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 21 zauważalna jest dominacja wizerunku lwa – lwie głowy służą jako wsporniki gzymsu, wykusza, zwornik centralnego okna, są w podokiennikach. W willi przy ul. Puszkina 6 są podporami gzymsu wieńczącego. W kamienicy przy ul. Czarnieckiego 3 lew widnieje w opracowaniu opasek okiennych, jak również we wspornikach balkonu pierwszego piętra. W budynku Rynek 5 ozdabia pilastry, a w attyce kamienicy przy ul. Kopernika 3 trzyma kartusz z datą „1912”. Wizerunek króla zwierząt stanowi element dekoracji również wielu innych budynków, np. w willi „Margerita” przy ul. Grunwaldzkiej 15 widnieje w pilastrach okien, a na ścianach ryzalitu podtrzymuje kwiatowy feston.

Popularnym elementem dekoracyjnym w kamienicach eklektycznych był maskaron, co wynikało z powszechnego przekonania, że będzie on odstraszał złe moce. Efektowne i nietypowe jego wizerunki zdobią kamienicę architekta Władysława Weryhy-Darowskiego przy ul. Dworskiego 60. W mniejszej skali, jako wsporniki gzymsu, widoczne są w kamienicy przy ul. Kościuszki 7/ Wybrzeże Marszałka Piłsudskiego 1, w zwornikach okien willi przy ul. Puszkina 5, w cokółtach kolumn portalu drzwiowego budynku Kasy Oszczędnościowej przy Wybrzeżu Marszałka Piłsudskiego 3 i w wielu innych obiektach, również późniejszych, jak np. przy ul. Barskiej 11 – tam maskaron stanowi centralny element kompozycji roślinnej.

W dekoracjach elewacji dominujące znaczenie mają pełnoplastyczne formy rzeźbiarskie. W willi Frenkla przy ul. Dworskiego 39 są to atlanty dźwigające usytuowany nad portalem balkon, w kamienicy Rynek 5 – hermy wspierające wykusz, a w budynku przy ul. 3 Maja 7 w zdwojonych osiach bocznych piętra widnieją hermowe wsporniki z wyobrażeniem kobiet, które dźwigają naczółek z maską satyra. Bogata dekoracja rzeźbiarska zdobi budynek Towarzystwa Zaliczkowego Rolnego przy ul. Mickiewicza 2 – w szczycie od Placu na Bramie widoczne są dwie pełnoplastyczne rzeźby: kobiety trzymającej w rękach wiązkę zboża i sierp oraz mężczyzny z młotem wykuwającym koło, symbolizujących pracę na roli i pracę rzemieślniczą.

Równie efektowne są ptaskorzeźby. Przedstawienia aniołów z wieńcem laurowym, papirusem, kłosami zbóż oraz lirą ozdabiają loggię willi „Margerita”. Motyw uduchowionych aniołów dominuje w dekoracji szczytu dawnego seminarium greckokatolickiego przy ul. Basztowej 13.

W budynkach secesyjnych pojawia się cały zestaw nowych wzorów, chociaż w większości stosowanych przy zachowaniu tradycyjnej formy architektonicznej, często również w otoczeniu motywów dekoracyjnych historyzmu – jednak przetworzonych w nowej stylistyce. Nadal częsty jest motyw głów kobiecych – stanowią one główny element dekoracji kamienic przy ul. Franciszkańskiej 19, Skargi 6 i pl. Konstytucji 3 Maja 7/ 3 Maja 1, głowa taka wieńczy także budynek przy ul. Grunwaldzkiej 4. W mniejszej formie widoczne są na wielu elewacjach, m.in. w willi „Zofiówka” czy w budynku przy ul. Barskiej 8, gdzie funkcjonują jako kapitele pilastrów. Piękna kobieca głowa z kwiatową girlandą ozdabia elewację willi przy ul. Puszkina 15.

Całkowicie nowe formy tworzy dekoracja roślinna, stosowana głównie na fryzach, wykorzystująca najczęściej motywy słonecznika, kasztanowca i winorośli, choć

występuje też motyw maków i roślin wodnych². Niekiedy fryzy kwiatowe przybierają mocno przetworzone formy geometryczne.

Na szczególną uwagę zasługują piękne fryzy roślinne w willi przy ul. Puszkina 15, w wieżyczce użyte w połączeniu z kamieniami otoczkami, podobnie jak w kamienicy przy ul. Moniuszki 1/ Tarnawskiego 7. Florystyczne ornamenty występują w wielu budynkach: przy ul. Franciszkańskiej 13, Kazimierza Wielkiego 14 i 17, kamienicach na ulicy Długosza, gdzie szczególnie wyróżnia się piękny fryz w budynku pod nr 6, mający formę „falowo” poprowadzonej wici roślinnej (prawdopodobnie roślin wodnych). Oryginalny fryz z dominacją form owalnych i zgeometryzowanego motywu „pawiego oka” zastosowano w budynku przy ul. Grodzkiej 1. Niepowtarzalna jest dekoracja roślinna elewacji kamienicy przy ul. Słowackiego 63. Budynek przy ul. Bibliotecznej 6 wyróżnia się szalenie dekoracyjnym szczytem ozdobionym makowym fryzem oraz pięknymi podokiennikami w ryzalitach.

Secesyjna ornamentyka o charakterze roślinnym dominuje w budynkach zaprojektowanych i zbudowanych przez Marcelego Pileckiego, stanowiących spójną architektonicznie oprawę północnej pierzei pl. Konstytucji 3 Maja. Do zespołu tego należy kamienica przy pl. Konstytucji 3 Maja 7/ 3 Maja 1 oraz budynki na początku ul. Grunwaldzkiej, pod nr 4 i 6. Ostatnia z tego ciągu, oznaczona nr 6, została wzniesiona w 1910 roku, pozostałe pochodzą z lat 1911–1912. Szczególnie wyróżnia się dekoracja elewacji budynku nr 4 z kwiatem maku pośrodku oraz różnymi formami kwiatowych fryzów i płycin.

Bardziej zgeometryzowane formy roślinne, już z elementami owali, zdobią elewację willi „Marya” przy ul. Słowackiego 27. W sanatorium dra Kutny przy ul. Parkowej 1 roślinna dekoracja elewacji doskonale współgra z architektoniczną formą budynku.

Niekiedy dekoracje roślinne o delikatnym, secesyjnym ornamente widoczne są na elewacjach budynków o tradycyjnych bryłach. Tak jest np. w kamienicach przy ulicach: Dworskiego 58, Puszkina 8a, Barskiej 12, Basztowej 12, Kazimierza Wielkiego 8 i Grunwaldzkiej 65a.

Pojawiają się też płaszczyzny wyłożone naturalnymi tworami przyrody – otoczkami, kamieniami rzeczными i skalistymi – niekiedy przyjmujące formę fryzów o płynnej linii, a czasem płycin podkreślających kompozycję elewacji, np. szczytów. Tak jest w kamienicach przy ul. Rejtana 4, Słowackiego 64 i Sanockiej 17. Stosowano też różną fakturę tynku – nakrapianego, rytego grzebieniem bądź surowego, kładzionego szpachlą (budynki przy ul. Słowackiego 61, Franciszkańskiej 37, Bema 4).

Klamka bramy
na ul. Sienkiewicza 7

Nadświetle drzwi wejściowych
do kamienicy przy ul. Moniuszki 1/
Tarnawskiego 7

Stosunkowo często na elewacjach przemyskich kamienic z około 1910 roku występuje fryz z orłów wzbijających się do lotu w otoczeniu maków – znajdujemy go w dekoracji budynków przy ulicach: Barskiej 11, św. Jana Nepomucena 33, Moniuszki 7, Puszkina 8–8a, Sanockiej 17, Słowackiego 64 oraz Skargi 2/ Długosza 8, a także w willi „Dwór Jagiełły” przy ul. Kasprowicza 24. Na budynku własnym Marcelego Pileckiego przy ul. Barskiej 3 znajduje się oryginalny fryz z orłami z rozpostartymi skrzydłami, a przy ul. Barskiej 8 malowany fryz z kolorowych motyli. W budynku przy ul. Głowackiego 13 wizerunki orłów umieszczone są w attyce, a willa „Pod Orłem” na Wybrzeżu Ojca Świętego Jana Pawła II 14, wzniesiona przed 1932 rokiem, jest ozdobiona pełnoplastycznym orłem. Na zwieńczeniu kamienicy przy ul. Tarnawskiego 7 umieszczono płaskorzeźbę koguta.

W neogotyckiej kamienicy przy ul. Smolki 24 w nadokiennikach znajdują się płaskorzeźby z przedstawieniem gryfów. Oryginalna dekoracja w formie fryzu sgraffitowego o motywach antycznych została zastosowana w budynku przy ul. Okrzei 18 – na elewacji oraz na wieżycze budynku, gdzie umieszczono ptycinę z wizerunkiem gryfów i z datą budowy „1892”. Podobne przedstawienie w formie płaskorzeźby zdobi ściankę kolanową kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 17.

Występują też fryzy ceramiczne – z układanej we wzory różnokolorowej cegły, klinkieru, płytek ceramicznych o różnych kształtach i formach. Poza wcześniej wspomnianymi obiektami użytku publicznego, jak Dom Narodowy przy ul. Kościuszki 5, dawny gmach Greckokatolickiego Seminarium Duchownego przy ul. Basztowej 13 i budynek bursy przy ul. Basztowej 34, gdzie fryzy te występują jako element ukraińskiego stylu narodowego, również domy prywatne bywały ozdabiane w ten sposób. Za przykład służy willa przy ul. św. Józefa 4 czy kamienica przy ul. Tarnawskiego 12, których elewacje są pokryte dekoracją zakomponowaną z cegły różnych kolorów. Niekiedy budynki zdobione są fryzami ceramicznymi w postaci plecionki, rozet, owali. Szczególnie efektowny umieszczony jest nad drugim piętrem kamienicy przy ul. Słowackiego 52, skromniejszy w ryzalitach i pod oknami kamienicy przy tej samej ulicy, oznaczonej nr 32. Elewacje kilku budynków zostały w całości obłożone glazurowanymi płytkami ceramicznymi, a niekiedy, jak w kamienicy przy ul. Mickiewicza 3, dopełnione oryginalnym ceramicznym detalem, m.in. bardzo dekoracyjnymi płytkami z kwiatami. Zestaw trzech kwiatowych płytek umieszczonych w nadokiennikach (skrajne są jednakowe) znajduje się w parterowym domu przy ul. Bema 22.

Kamienice z lat 30. XX wieku, o surowych, prostych bryłach, obłożonych zazwyczaj płytami kamiennymi lub częściej szlachetnymi wyprawami tynkarskimi imitującymi kamień, z częstym rowkowaniem brzegów płyt, z założenia były pozbawione sztukatorskiej ornamentyki. Ich dekoracja ograniczała się do plastycznego kształtowania bryły poprzez różnicowanie głębokości niektórych jej partii, częstego stosowania wykuszy lub wprowadzania na elewacje fragmentów innego materiału, np. klinkieru bądź cegły. Zwykle mocno eksponowanym elementem są drzwi wejściowe osadzone w starannie opracowanych portalach, często wgłębionych i ujętych w obło ukształtowane filary lub pilastry, bądź umieszczone w uskokowo cofających się wnękach. Niekiedy tylko obramione ceglany lub klinkierowymi opaskami.

Fasady kilkudziesięciu budynków są zdobione rzeźbami o charakterze religijnym – podkreślały one przynależność wyznaniową i narodową właściciela, co w wielokulturowym Przemyślu miało znaczenie nie tylko symboliczne. Taka deklaracja mogła mieć wpływ na pozycję społeczną i relacje z otoczeniem. Najczęstsze są przedstawienia Matki Bożej w formie rzeźby pełnoplastycznej, zwykle umieszczonej we wnękach, bądź płaskorzeźby. Na ogół były sytuowane centralnie lub w zwieńczeniach elewacji. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują pełnoplastyczne figury Matki Bożej: we wnęce willi Karola Meisnera przy ul. Puszkina 5 z 1891 roku; w niszy zwieńczenia kamienicy Jana Korneckiego, potem ks. Cypriana Sienkiewicza, przy ul. 3 Maja 7 (prawdopodobnie z przełomu lat 80. i 90. XIX wieku); na elewacji willi Zellnerów z 1898 roku przy ul. Smolki 20; przy wejściu do willi Stanisława Majerskiego z 1910 roku przy ul. Benzówny 1; w obramionej wnęce na ozdobnym wsporniku w budynku dra Juliana Niedźwieckiego przy ul. Sienkiewicza 11 z około 1910 roku.

Ponadto szereg mniejszych rzeźb Matki Bożej znajduje się na elewacjach kamienic, m.in. Michała i Olgi Kozłowskich przy ul. Krasieńskiego 3, Jana Haszczyzna przy ul. 3 Maja 16, kamienicy przy ul. Poniatowskiego 1, jak również willi: Piotra Damaszkę przy ul. Skargi 14 czy Sydonii Sikorskiej przy ul. Barskiej 10. Takie przedstawienia można znaleźć także w małych wnękowych kapliczkach w budynkach przy ul. Grunwaldzkiej 11, Krasieńskiego 10, Parkowej 7 i Puszkina 9.

W płaskorzeźbach, a w zasadzie przeważnie sztukatorskich odlewach zdobiących szeregi kamienic Przemyśla, najpopularniejszy jest motyw Matki Bożej z Dzieciątkiem. Takie przedstawienie, w bogatej sztukatorskiej oprawie w formie kartusza, umieszczone jest nad wejściem do willi przy ul. św. Józefa 3 z lat 1896–1897. Interesujące zachowało się

w kamienicy przy ul. Bema 23 z 1910 roku – umieszczone na bocznej elewacji w ozdobnej ramie (w blendzie okiennej) z napisem u dołu: „ŚWIĘTA BOŻA RODZICIELKO MÓDL SIĘ ZA NAMI”. Usytuowany naprzeciwko dom nr 22, oprócz wyżej wspomnianych trzech majolikowych płytek, także jest ozdobiony niewielką płaskorzeźbą Matki Bożej z Dzieciątkiem. Tondo z przedstawieniem Matki Bożej z Dzieciątkiem widnieje na szczycie willi „Jadwiga” Herminy i Tadeusza Troskoleńskich z 1905 roku. Podobne są w szczycie budynku przy ul. Skargi 10 z około 1910 roku, na fasadzie budynku przy ul. św. Jana Nepomucena 33, w szczycie kamienicy przy ul. Długosza 8/ Skargi 2. Wizerunek Matki Bożej ozdabia elewację willi przy ul. Głowackiego 13 oraz kamienicy przy ul. Skargi 4.

Inne przedstawienia występują sporadycznie. Wizerunek Świętej Rodziny umieszczony w tondzie, z datą „1911”, widnieje na szczycie kamienicy przy ul. Raławickiej 2. We wnęce wykusza kamienicy Rynek 5 stoi rzeźba Jezusa Chrystusa z 1894 roku; również przedstawienie Chrystusa znajduje się w kapliczce umieszczonej w narożu kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 21. Na elewacji kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 9, w blendzie okiennej, umieszczono figurę św. Józefa, a przy ul. Grunwaldzkiej 19 – rzeźbę św. Kingi z datą budowy „1901”. Budynek krakowskiego Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń przy ul. Mickiewicza 17 z około 1910 roku, gdzie mieściły się biura ubezpieczeń od pożaru, został symbolicznie ozdobiony odlaną w brązie rzeźbą św. Floriana – patrona strażaków.

Większość elementów dekoracji sztukatorskiej umieszczonych na elewacjach kamienic to odlewy wykonywane w wyprawach sztukatorskich gipsowo-wapiennych z dodatkiem mączki marmurowej. Powszechnie stosowano gotowe elementy rzeźbiarskie wykonane z terakoty, kamienia rzymskiego, majoliki, sprowadzane głównie z fabryk wiedeńskich – dostępne i reklamowane w formie wzorników-rysunków³ – ale też zapewne z licznych lwowskich zakładów rzeźby architektonicznej, m.in. fabryk Jana Lewińskiego, Wiktora Zacchiego, rodziny Zulianich⁴.

Rzeźby na budynkach wykonywane były przez warsztaty rzeźbiarskie – niekiedy według projektu architekta lub powszechnie stosowanych wzorników, ale również wzorów własnych. Wydaje się, że w Przemyślu korzystano głównie z miejscowych warsztatów – większość kamienic mieszczańskich została wybudowana przez architekta Marcelego Pileckiego, działającego w spółkach z różnymi przedsiębiorcami, m.in. Janem Pawliszem. W nekrologu Pileckiego napisano, że 90 procent zabudowy miasta z okresu od lat 80. XIX wieku do 1914 roku jest jego dziełem, co potwierdza się w rozsypanych w prasie wzmiankach o jego realizacjach. Był on również mocnym orędownikiem rozwoju

miejscowego rzemiosła i korzystania z miejscowych sił rzemieślniczo-budowlanych, czemu dawał wyraz w licznych artykułach zamieszczanych w lokalnej prasie.

Potentatem na rynku prac architektoniczno-rzeźbiarskich oraz stolarsko-snycerskich w Przemyślu była pracownia rzeźbiarska Ferdynanda Majerskiego, działająca od 1867 do 1930 roku, obejmująca swym zasięgiem cały teren Galicji⁵. Zakres proponowanych przez nią prac był szeroki, wykonywała m.in. roboty budowlane i dekoracyjne, choć koncentrowała się głównie na pracach rzeźbiarskich w drewnie i kamieniu – wytwarzała wyposażenie kościołów i cerkwi, jak również nagrobki.

Ferdynand Majerski zatrudniał profesjonalnych rzeźbiarzy, jak np. Jan Tracz i Zygmunt Rasiński, którzy tworzyli dzieła indywidualne, sygnowane⁶. Pozostali pracownicy – Emil Giebułtowiec (rzeźbiarz), Józef Wilczek, Władysław Łuczkiwicz, Marian Zemanek (złotnik i malarz), Wojciech Malinowski (stolarz) – prawdopodobnie nie posiadali prawa do sygnowania powstałych w pracowni dzieł swoim nazwiskiem, gdyż na terenie Przemyśla nie znaleziono żadnej ich sygnatury. W 1878 roku warsztat liczył 20 pracowników: 8–13 stolarzy, 2 snycerzy, 1 pozłotnika oraz 6–8 pomocników. W latach 80. XIX wieku pracownia znacznie się powiększyła – w 1889 roku pracowało tu już 45 osób, działających w trzech działach: rzeźbiarsko-snycerskim, sztukatorskim i stolarsko-pozłotniczym⁷.

W ciągu kilkudziesięciu lat funkcjonowania warsztat Majerskiego stał się czołowym przedsiębiorstwem na terenie wschodniej Galicji – powstało w nim kilkaset dzieł rzeźbiarskich, głównie wyposażenie kościołów i cerkwi, oraz nagrobków zachowanych na wszystkich cmentarzach regionu, w większości sygnowanych przez Majerskiego. Prace sztukatorskie i stolarskie dla budynków, uważane zapewne za mniej znaczące, prawdopodobnie nie były sygnowane – w każdym razie nie znaleziono żadnej sygnatury na drzwiach czy detalu wystroju architektonicznego. Niemniej z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy powiązać ten warsztat z obiektami usytuowanymi na obszernej działce o numerze konskrypcyjnym 53, będącej własnością rodziny Majerskich, położonej narożnie przy ulicach Słowackiego i Benschówny. Tam, pod nr 44, znajdowała się pracownia Ferdynanda Majerskiego, a obok domy mieszkalne Majerskich – kamienica przy ul. Słowackiego 50 z 1895 roku, willa przy ul. Benschówny 1 z 1910 roku oraz domy przy ul. Benschówny 2 i 8. Atrybucje warsztatu Majerskiego bez wątpliwości można przypisać dwóm zachowanym tam rzeźbom Matki Bożej: w willi przy ul. Benschówny 1 i w ogrodzie domu przy ul. Benschówny 8, jak również wystrojowi rzeźbiarskiemu kamienicy przy

ul. Słowackiego 50. W 1895 roku Ferdynand Majerski uzyskał pozwolenie z magistratu miasta na jej budowę⁸; została ona zrealizowana w tym samym roku, co potwierdza data „1895” na frontonie. Ciekawostką jest rzeźba głowy mężczyzny w sile wieku, służąca jako środkowy wspornik balkonu pierwszego piętra. Jej cechy i podobieństwo do zachowanych fotografii, a również rzeźby głowy umieszczonej na elewacji katedry przemyskiej – będącej potwierdzonym przez Mieczysława Orłowskiego wizerunkiem Ferdynanda Majerskiego⁹ – sugerują, że jest to właśnie wizerunek wielkiego mistrza.

Drugim znanym zakładem rzeźbiarsko-artystycznym była pracownia rzeźbiarska Pawła Karczmarczyka. Artykuł zamieszczony w „Ziemi Przemyskiej” z 1914 głosi: „Znany jest pan Karczmarczyk w Galicji ze swoich sumiennych i bardzo artystycznych prac rzeźbiarskich i nie tylko w zakresie ornamentyki. Trzy olbrzymie płaskorzeźby ozdabiające cerkwie w Radymnie, są dowodem, że figurę należycie p. Karczmarczyk opanował. (...) Już w czasie powszechnej wystawy krajowej we Lwowie odznaczono (...) za rzeźbę w drewnie, a liczne jego prace rozrzucone są dzisiaj nie tylko po całej Galicji i Bukowinie, ale nawet i z Ameryki otrzymuje on w ostatnich czasach zamówienia (...)”¹⁰. Niestety, mimo iż był on swego czasu znanym rzeźbiarzem, niewielka liczba prac wykonanych dla obiektów przemyskich sprawia, że obecnie niewiele wiemy o jego działalności. Wiadomo, że w 1912 roku wykonywał dekoracje sztukatorskie przebudowywanej kamienicy spadkobierców Emila Piskorza przy ul. Grodzkiej 1; ozdabiał też jedną z kamienic na ul. Franciszkańskiej – nie wiemy jednak, którą. W 1914 roku wykonywał okna i balustrady kaplicy w seminarium greckokatolickim, jak to określono w wyżej przytoczonym artykule „z kamienia sztucznego”. Jeszcze w 1928 roku Paweł Karczmarczyk tak reklamował w prasie swe usługi: „(...) roboty z drewna według własnych lub nadesłanych rysunków do kościołów i pokoi, jako to: ołtarze, figury, płaskorzeźby, ławki, konfesjonały, feretrony, meble, odnawia stare i zniszczone ołtarze (...)”¹¹.

W wystroju architektonicznym budynków niebagatelną rolę odgrywają detale kowalstwa artystycznego i ślusarstwa, przede wszystkim jako ozdobne elementy zwieńczeń dachów i wieżyczek. Iglice, kute balustrady, chorągiewki i róże wiatrów zachowały się na wielu przemyskich budynkach. Spośród nich na szczególną uwagę zasługuje niebywale efektowna oprawa kopuły wieżyczki willi przy ul. Puszkina 15, zwieńczonej iglicą objętą secesyjnie ukształtowanymi elementami repusowanej blachy. Podstawa kopuły ograniczona jest barierką z masywnymi, murowanymi filarkami oraz segmentami żelaznej balustrady z płaskowników, wzbogaconych liśćmi i kwiatowymi pąkami.

Z kolei w kamienicy przy pl. Konstytucji 3 Maja 7/ 3 Maja 1 na dwóch hełmach wieżyczek nad skrajnymi wykuszami ozdobne iglice z kulami i koronami na trzonach niosą chorągiewki z datami. Duże wrażenie robi opracowanie kopuły i jej zwieńczenia w formie ozdobnej iglicy w kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 21, dodatkowo uzupełnione przez kutą balustradę założoną na okapie dachu. Nietypowa jest oprawa miedzianej kopuły Domu Narodowego przy ul. Kościuszki 5, z okrągłymi okienkami (obecnie zaślepionymi) i zwieńczeniem w postaci prostej iglicy z kulą. Interesującą formę ma wieżyczka kamienicy Rynek 5 – sześcioboczną bryłę nakrywa niewielki taras obramiony kutą balustradką, z ozdobną iglicą niosącą chorągiewkę z datą budowy i różą wiatrów.

Iglice hełmów, zwykle z kulami, są niekiedy dodatkowo ozdobione metalowymi, dekoracyjnie wygiętymi żelaznymi prętami, często uzupełnionymi repusowanymi w blasze liśćmi czy kwiatami – tak jak w budynkach przy ul. 3 Maja 21, Mickiewicza 1, Śmigurskiego 9.

Niekiedy budynek zwieńczony jest tylko chorągiewką z datą budowy – jak np. willa przy ul. Puszkina 5, albo różą wiatrów – jak willa przy ul. św. Józefa 4. Częściej jednak na najwyższych punktach dachu sytuowane są iglice – jak w przypadku willi przy ul. św. Józefa 9 czy kamienic przy ul. Słowackiego 13, 23 i ul. Kopernika 3.

Zauważalnym elementem ozdobnym są żelazne, kute balustradki na kalenicach wieżyczek. Taka zachowała się w willi przy ul. Puszkina 12. Ujęta jest po bokach iglicami, na których zawieszono blaszane tabliczki – jedna z wizerunkiem orła, druga z datą budowy, dodatkowo uzupełnione wyciętymi w blasze ptakami. Podobny motyw zastosowano w willi „Elżbieta” przy ul. Puszkina 18, gdzie skromnej barierce towarzyszą dwa małe smoki. W willi przy ul. Puszkina 19 wieżyczka ozdobiona jest segmentem balustrady z motywem koła, zwieńczonym chorągiewką – różą wiatrów z datą budowy. Ładne balustrady zachowały się także w willach przy ul. Okrzei 18 i Krasińskiego 39 oraz na wieżyczce kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 3.

Balustrady stosowano również na dachach kamienic. Niekiedy występowały one w zestawieniu z murowanymi elementami tworzącymi rodzaj attyki, jak w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 19 czy willi „Marya” przy ul. Słowackiego 27. Kute, w pełni metalowe, o efektownych formach zachowały się w kamienicach przy ul. Jagiellońskiej 21, Łukasiewskiego 10 i Słowackiego 32. Nieraz przybierały formę reklamy, jak np. w kamienicy przy ul. Tarnawskiego 12, gdzie obiegająca dach balustrada o pięknych, kutyh formach, umieszczona pomiędzy ceglanyimi filarami, jest uzupełniona o napis: „SKŁAD

DREWNA BUDOWLANEGO”. Z kolei na dachu kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 9 widnieje nazwisko właścicieli: „ASTEL”.

Na uwagę zasługują zachowane balustrady schodów zewnętrznych. Szczególnie piękne, o roślinnych motywach, identyczne w formie, ale ze względu na ręczne wykonanie nieco różniące się w szczegółach, otrzymały dwie wille: Jana Martynowicza przy ul. Puszkina 15 i „Marya” przy ul. Słowackiego 27. Już późnosecesyjny charakter nosi balustrada schodów zewnętrznych z zachowaną lampą w willi przy ul. Puszkina 19. W willi przy ul. Puszkina 6 zastosowano balustradę typową dla schodów wewnętrznych końca XIX wieku. Ładne balustrady schodów na podwórzu spotyka się również w kamienicach – np. w domu Majerskich przy ul. Słowackiego 50 czy w budynku przy ul. 3 Maja 18.

Również kratki piwniczne otrzymywały ozdobne formy. Niekiedy była to dekoracyjnie wycięta blacha (głównie w budynkach z lat 70. i 80. XIX wieku), częściej kute balustradki. W chwili obecnej, wskutek podnoszenia się poziomu ulic i związanych z tym remontów przyziemi kamienic, kratki te narażone są na zniszczenie. Ładne ich przykłady zachowały się m.in. w budynkach przy ul. 3 Maja 18, Waygarta 1, Smolki 9, Kopernika 12, Słowackiego 61 oraz w willach przy ul. Kasprowicza 24 („Dwór Jagiełły”), Puszkina 6, 15 i 19.

Ostatecznym dopełnieniem architektonicznej formy budynku jest ogrodzenie. Przykłady starych ogrodzeń można znaleźć na terenie całego miasta. Najczęściej mają ceglane lub betonowe filary, pomiędzy którymi znajdują się siatka lub kute balustrady. Inne ogrodzenia składają się z ciągów przęseł rozmieszczonych pomiędzy żeliwnymi słupkami.

Najbardziej interesujący zespół ogrodzeń zachował się w willowej dzielnicy Krejczówka. Jednym z najstarszych jest ogrodzenie willi Hermana Wagnera przy

ul. Puszkina 6, wykonane przez warsztat ślusarski H. Tabenfelda, z masywnymi, murowanymi filarami i przęsłami kutej balustrady. Niestety nie zachowała się brama wjazdowa. Bezpośrednio z nim sąsiaduje ładne ogrodzenie o ceglanych filarach neogotyckiej willi przy ul. Puszkina 4. W niedalekim sąsiedztwie zachowało się kilka późniejszych, secesyjnych ogrodzeń willi: przy ul. Puszkina 7 i Kilińskiego 13 z sygnaturą „Wł. Wojnar Przemyśl”, ul. Puszkina 18 i 19 oraz mocno niestety zniszczone przy ul. Puszkina 15.

Również na Zasaniu, na willowym terenie dawnej Sontagówki, zachowało się sporo ładnych starych ogrodzeń i bram, m.in.: bramka do willi przy ul. św. Józefa 3, dwie bramy wjazdowe na teren willi „Jadwiga”, ogrodzenie willi „Zofiówka”, ogrodzenia posesji przy ul. Żeromskiego 13 i 18 oraz przy ul. św. Józefa 7. Na szczególne wyróżnienie zasługuje brama wjazdowa do „Dworu Jagiełły” przy ul. Kasprowicza 24 o czysto secesyjnej formie. Kilka starych ogrodzeń znajduje się na ul. św. Jana Nepomucena, m.in. przy budynkach nr 20 i 27 (sygnowane przez Stanisława Włodka) oraz nr 23.

Na terenie Starego Miasta interesująca jest brama wjazdowa na posesję przy ul. Waygarta 1, zapewne z czasu budowy stojącego na niej budynku w 1891 roku. Wyróżnia się bramka wejściowa na teren synagogi przy ul. Rejtana, jak również okazała brama do budynku dawnego Greckokatolickiego Seminarium Duchownego przy ul. Basztowej 13, wykonana przez warsztat ślusarski Zajączkowskich w 1914 roku. Z dawnego założenia willi Skarzyńskich przy ul. Sienkiewicza 7 zachowało się jedynie ogrodzenie w formie oporowego muru zwieńczonego kutą balustradą z bramą opatrzoną starym zamkiem i klamką.

Przy budynku Zakładu Sióstr Opatrności Bożej przy ul. Krasieńskiego 33 z 1925 roku zachowało się siatkowe ogrodzenie wykonane przez firmę Stanisława Włodka.

1-3 Detale wystroju elewacji kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 w formie głów kobiecych, męskich i lwich w nadokiennikach

4 Detale wystroju architektonicznego kamienicy przy ul. Dworskiego 9/ Rejtana z dominującym motywem głowy kobiecej w otoczeniu ornamentu roślinnego

5 Sztukatorska oprawa okna kamienicy przy ul. Dworskiego 40

6 Zwornik w formie kobiecej głowy w kamienicy przy ul. Grottgera 4

7 Kobieca głowa w helmie w oprawie okna kamienicy przy ul. Dworskiego 5 I

8 Wystrój elewacji kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 19 z detalem o neorokokowym charakterze z wykorzystaniem motywu głowy męskiej i puttów

9 Dekoracja naczółka okna I piętra w kamienicy przy ul. Czarnieckiego 3 – o roślinnym charakterze, z głowami kobiecymi jako kapitelami pilastrów

10 Oprawa okna II piętra w kamienicy przy ul. Czarnieckiego 3 z główką aniołka oraz wizerunkami lwów jako wspornikami naczółka

11 Rzeźba męskiej głowy jako wspornik balkonu kamienicy przy ul. Słowackiego 50

12 Wizerunek Merkurego nad przejazdem w kamienicy przy Wybrzeżu Marszałka Piłsudskiego 3

13 Wizerunek Merkurego w kluczu portalu drzwiowego kamienicy przy ul. 3 Maja 14

14 Dekoracja okien I piętra kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 21 z motywem lwich głów

15 Dekoracja wsporników wykusa w kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 21

16 Oprawa okna I piętra wykusza w kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 21, z głową lwa w kluczu, w otoczeniu roślinnego ornamentu

17 Dekoracja zwieńczenia willi przy ul. Puszkina 6 z głównym motywem lwiej głowy jako wspornika gzymsu oraz z głową młodzieńca w otoczeniu roślinnego ornamentu

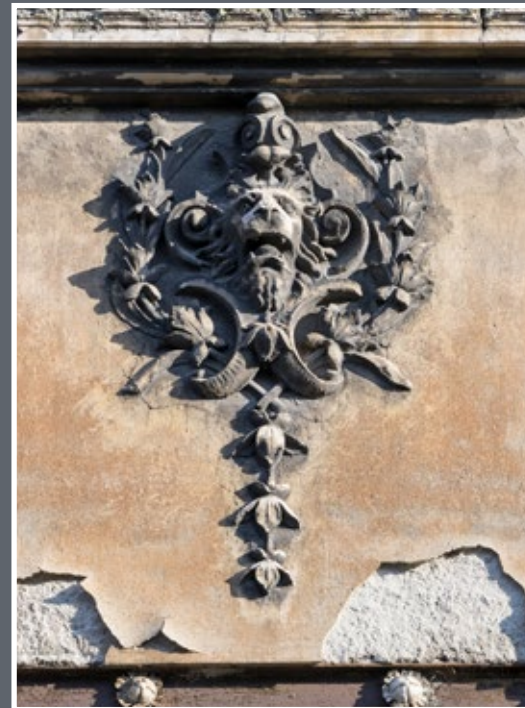
18 Głowa lwa w attyce wieńczącej kamienicę przy ul. Kopernika 3

19 Maszkaron na elewacji kamienicy przy ul. Dworskiego 60

20 Maszkaron – wspornik gzymsu wieńczącego w kamienicy przy ul. Kościuszki 7/Wybrzeże Marszałka Piłsudskiego I

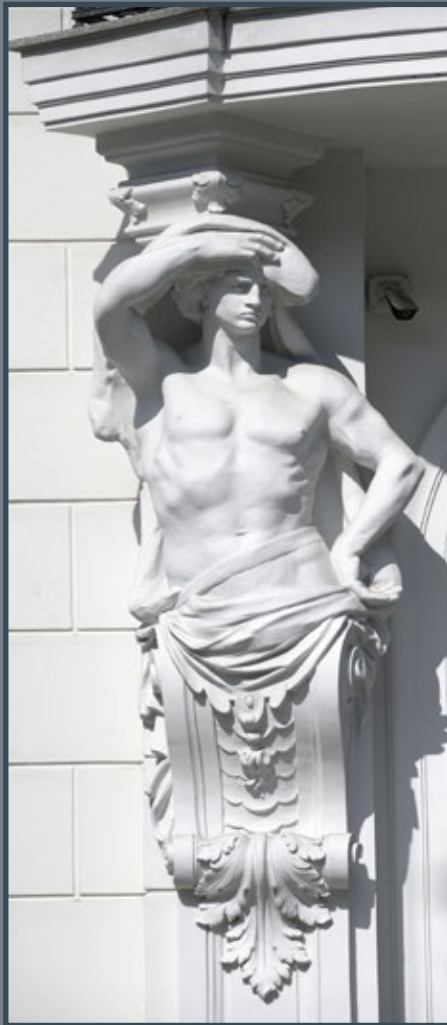
21 Maszkaron w kluczu okna parteru willi przy ul. Puszkina 5

22 Maszkaron na cokole kolumny portalu drzwiowego w budynku Kasy Oszczędnościowej przy Wybrzeżu Marszałka Piłsudskiego 3

23 Maszkaron na pilastrze kamienicy Rynek 5

24 Maszkaron w płycinie podokiennej kamienicy przy ul. Barskiej I I

25-26 Atlanty wspierające balkon nad portalem drzwiowym w willi Frenkla przy ul. Dworskiego 39

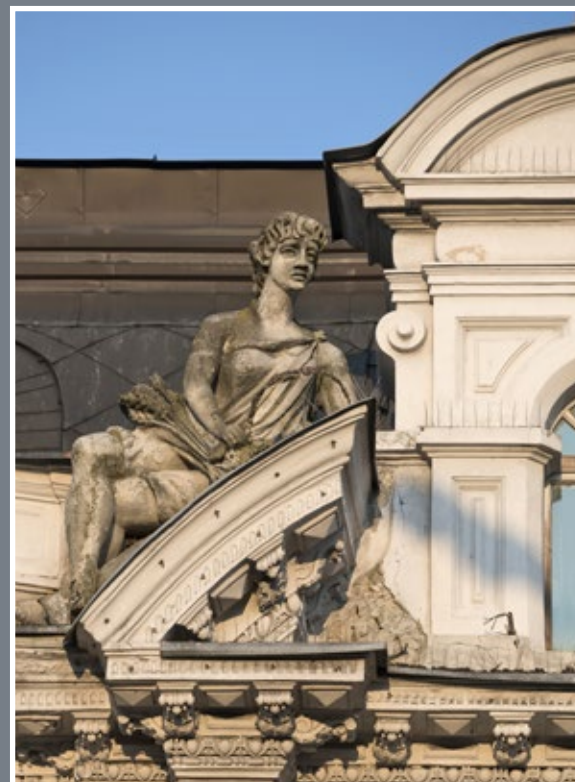

27-28 Kariatydy wspierające wykusz narożny kamienicy Rynek 5

29 Hermy w postaci kobiet wspierające naczólek okien – ozdobiony wizerunkiem maszkarona na elewacji kamienicy przy ul. 3 Maja 7

30-31 Rzeźby w szczycie (od Placu na Bramie) budynku Towarzystwa Zaliczkowego Rolnego przy ul. Mickiewicza 2 – alegorie rolnictwa i pracy

32 Plaskorzeźby aniołów na ścianie loggii willi przy ul. Grunwaldzkiej 15 – prawdopodobnie alegorie nauki i sztuki

33 Plaskorzeźby aniołów na szczycie
dawnego Greckokatolickiego Seminarium
Duchownego przy ul. Basztowej 13

34 Detal wystroju elewacji kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 19 z głównym motywem kobiecej głowy w hełmie, w otoczeniu roślinnego ornamentu

35 Detal wystroju elewacji kamienicy przy pl. Konstytucji 3 Maja 7/3 Maja 1 – kobieca głowa wspierająca gzyms

36 Głowa kobieca w dekoracji elewacji kamienicy przy ul. Skargi 6

37 Zwieńczenie kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 4 z motywem kobiecej głowy

39 Detale wystroju elewacji willi przy ul. Puszkina 15 z kobietą główką oraz sztukatorskim fryzem z liści kasztanowca

38 Dekoracja płyciny podokiennej w kamienicy przy ul. Barskiej 8

40 Fryz z liści kasztanowca na elewacji kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 17

41 Fryz z kwiatów maku na elewacji kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 13

45 Zestawienie fryzu roślinnego z fryzmem z kamieni otoczaków w zwieńczeniu elewacji wieżyczki willi przy ul. Puszkina 15

42 Fryz roślinny (kasztanowiec?) na elewacji kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 14

43 Fryzy kwiatowe na elewacji kamienicy przy ul. Długosza 6, prawdopodobnie z roślin wodnych

44 Fryz z liści i owoców winorośli w podokienniku elewacji kamienicy przy ul. Moniuszki 1/Tarnawskiego 7 w połączeniu z pasem naturalnych kamieni – otoczaków

46 Oryginalny fryz zastosowany w kamienicy przy ul. Grodzkiej 1 (wykonany w pracowni rzeźbiarskiej Pawła Karczmarczyka w 1912 roku) o formie wykorzystującej motyw „pawiego oka”

47 Dekoracja rzeźbiarska kamienicy przy ul. Dworskiego 63 o roślinnych motywach w tradycyjnym układzie festonów w połączeniu z geometrycznymi owalami

48 Fryz ze słoneczników w szczycie ryzalitu kamienicy przy ul. Bibliotecznej 6

49 Ornament płyciny między oknami ryzalitu kamienicy przy ul. Bibliotecznej 6

50 Rozgałęziający się krzew maku na fasadzie kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 4

51 Roślinne fryzy na elewacji kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 4

52 Wystrój loggii kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 4 z kwiatowymi bukietami nad oknami

53 Dekoracja loggii I i II piętra kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 6

54 Dekoracja elewacji willi „Marya” przy ul. Słowackiego 27

55 Ornament płyciny podokiennej w budynku zakładu wodoleczniczego przy ul. Parkowej 1

56 Dekoracje roślinne nad- i podokienników kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 8

57 Ornament płyciny podokiennej elewacji kamienicy przy ul. Puszkina 8a

58 Ornament płyciny nadokiennej elewacji kamienicy przy ul. Puszkina 8a

59 Motyw delikatnej wici roślinnej z węzami w dekoracji okien kamienicy przy ul. Dworskiego 58

60 Ornament płyciny podokiennej elewacji kamienicy przy ul. Długosza 6

61 Dekoracja nad oknami budynku przy ul. Barskiej 12

62 Dekoracja pilastru kamienicy przy ul. Barskiej 12

63 Opracowanie okien kamienicy przy ul. Raclawickiej 2

64 Detal wystroju elewacji kamienicy przy ul. Basztowej 12

65 Wazon z kwiatami i ptakami zachowany na elewacji oficyny przy ul. Grunwaldzkiej 65a

66 Fryz z orłów wzbijających się do lotu z makówkami na elewacji kamienicy przy ul. Barskiej 11

67 Fryz z orłów wieńczący budynek przy ul. Barskiej 3

68 Attyka budynku przy ul. Głowackiego 13 w formie betonowej balustrady z tarczami ozdobionymi orłami

69 Orzeł na zwieńczeniu willi przy Wybrzeżu Jana Pawła II 14

70 Fryz z malowanych motyli na budynku przy ul. Barskiej 8

71 Plaskorzeźba koguta z wicią winorośli we wnęce kamienicy przy ul. Moniuszki 1/ Tamawskiego 7

72 Plaskorzeźba gryfa na kamienicy przy ul. Smolki 24

73 Sgraffitowy fryz pomiędzy piętrami willi przy ul. Okrzei 18

74 Płyca na wieżycze willi przy ul. Okrzei 18 ze sgraffitowym przedstawieniem gryfów z datą budowy

75 Płyca w ścianie kolankowej kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 17 ozdobiona plaskorzeźbami gryfów

76 Płyca podokienna na elewacji kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 17 z przedstawieniem aniołków-ryb (?) z muszlą

77 Fryz z cegieł różnego koloru na elewacji budynku dawnej bursy szkolnej przy ul. Basztowej 34

78 Ceramiczny fryz nad II piętrem kamienicy przy ul. Słowackiego 52

79 Ceramiczny fryz z rozet na elewacji kamienicy przy ul. Słowackiego 32

80 Ceramiczne ozdoby ryzalitu kamienicy przy ul. Mickiewicza 3

81 Ozdobne ceramiczne płytki na elewacji kamienicy przy ul. Mickiewicza 3

82 Dekoracyjna płytka z kwiatami nad oknem środkowym domu przy ul. Bema 22

83 Płytką z kwiatami zdobiącą nadokiennik skrajnego okna domu przy ul. Bema 22

84 Rzeźba Matki Bożej na elewacji willi przy ul. Puszkina 5 umieszczona we wnęce ozdobionej bogatą dekoracją rzeźbiarsko-sztukatorską

85 Rzeźba Matki Bożej w willi Stanisława Majerskiego przy ul. Benschówny 1 umieszczona w ostrolukowej wnęce, na podstawie wspartej przez putto trzymające wstęgę z datą budowy budynku: „1910” (zapewne dzieło warsztatu rzeźbiarskiego Majerskich)

86 Rzeźba Matki Bożej we wnęce-kapliczce na elewacji willi Zellnerów przy ul. Smolki 20

87 Rzeźba Matki Bożej z Dzieciątkiem w szczycie kamienicy przy ul. 3 Maja 7

88 Rzeźba Matki Bożej we wnęcie fasady kamienicy przy ul. Sienkiewicza 11

90 Figura Matki Bożej na elewacji bocznej kamienicy przy ul. 3 Maja 16 umieszczona we wnęcie szczytu budynku

91 Figura Matki Bożej na szczycie willi przy ul. Skargi 14

89 Rzeźba Matki Bożej umieszczona we wnęcie szczytu elewacji bocznej kamienicy przy ul. Krasińskiego 3

92 Rzeźba Matki Bożej na elewacji budynku przy ul. Barskiej 10

93 Figura Matki Bożej we wnęce kamienicy przy ul. Poniatowskiego 1

94 Figurka Matki Bożej we wnęce kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 11

95 Figurka Matki Bożej we wnęce kamienicy przy ul. Krasieńskiego 10

96 Kartusz z przedstawieniem Matki Bożej z Dzieciątkiem na elewacji willi przy ul. św. Józefa 3

97 Płaskorzeźba Matki Bożej z Dzieciątkiem umieszczona w ozdobnej ramie na elewacji bocznej kamienicy przy ul. Bema 23

98 Płaskorzeźba Matki Bożej z Dzieciątkiem umieszczona na elewacji domu przy ul. Bema 22

99 Tondo z płaskorzeźbą Matki Bożej z Dzieciątkiem ozdabiające szczyt willi „Jadwiga” przy Wybrzeżu Jana Pawła II; w płycinach bocznych płaskorzeźby orła oraz herbu „Pogoń”

100 Tondo z Matką Bożą z Dzieciątkiem na szczycie kamienicy przy ul. Skargi 2/ Długosza 8 umieszczone w prostokątnej płycinie ozdobionej aniolkami oraz wizerunkiem orta i herbu „Pogoń”

101 Płaskorzeźba Matki Bożej z Dzieciątkiem na fasadzie elewacji kamienicy przy ul. św. Jana Nepomucena 33

102 Wizerunek Matki Bożej z Dzieciątkiem na elewacji kamienicy przy ul. Skargi 4

103 Płaskorzeźbiony wizerunek Świętej Rodziny umieszczony w zwieńczeniu naroża kamienicy przy ul. Raclawickiej 2

104 Rzeźba Jezusa Chrystusa we wnęce narożnego wykusa kamienicy Rynek 5

105 Rzeźba Jezusa Chrystusa w kapliczce umieszczonej w narożu kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 21

106 Polichromowana rzeźba Jezusa Chrystusa na elewacji kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 9

107 Figura św. Kingi na elewacji kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 19

108 Odlana w brązie figura św. Floriana wieńcząca budynek Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń przy ul. Mickiewicza 17

109 Wizerunek rzeźbiarza Ferdynanda Majerskiego jako wspornik balkonu kamienicy przy ul. Słowackiego 50

110 Wizerunek rzeźbiarza Ferdynanda Majerskiego umieszczony na elewacji kościoła katedralnego w Przemyślu na początku XX wieku

111 Ozdobna iglica zwieńczenia kopuły wieżyczki willi przy ul. Puszkina 15

112 Kuta balustrada barierki obejmującej kopułę wieżyczki w willi przy ul. Puszkina 15

113 Kopułka wykusza kamienicy przy pl. Konstytucji 3 Maja 7/3 Maja 1 zwieńczona iglicą z chorągiewką z datą „1912”

114 Zwieńczenie kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 21 w formie kutej metalowej balustradki oraz hełm kopułki wykusza z ozdobnie opracowaną iglicą

115 Zwieńczenie kopuły kamienicy przy ul. 3 Maja 21 z chorągiewką z napisem „CH.T 1891”

116 Iglica na wieżyczce kamienicy przy ul. Mickiewicza 1/ Sowińskiego 2

117 Helm z iglicą wieżyczki na kamienicy przy ul. Śmigurskiego 9

118 Opracowanie kopuły Domu Narodowego przy ul. Kościuszki 5

121 Kuta balustradka dachu wieżyczki willi przy ul. Puszkina 12 z tabliczkami z datą budowy i orłem oraz wykonanymi z blachy ptakami

119 Metalowa wieżyczka kamienicy Rynek 5 z kutą balustradą oraz iglicą z chorągiewką z datą „1894” i różą wiatrów

120 Zwieńczenie wieżyczki willi przy ul. Puszkina 19 z różą wiatrów i datą budowy

122 Kuta balustrada wieńcząca wieżyczkę willi „Elżbieta”, z małymi blaszanymi smokami

123 Balustrada na kalenicy wieżyczki willi przy ul. Okrzei 18

124 Róża wiatrów wieńcząca willę przy ul. św. Józefa 4

125 Balustrada attyki na kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 19

126 Balustrada attyki willi „Marya” przy ul. Słowackiego 27

127 Balustrada wieńcząca kamienicę przy ul. Łukasieńskiego 10

128 Attyka z elementami ozdobnej, kutej balustrady na dachu kamienicy przy ul. Tarnawskiego 12

129 Kuta balustrada na kamienicy przy ul. Słowackiego 32

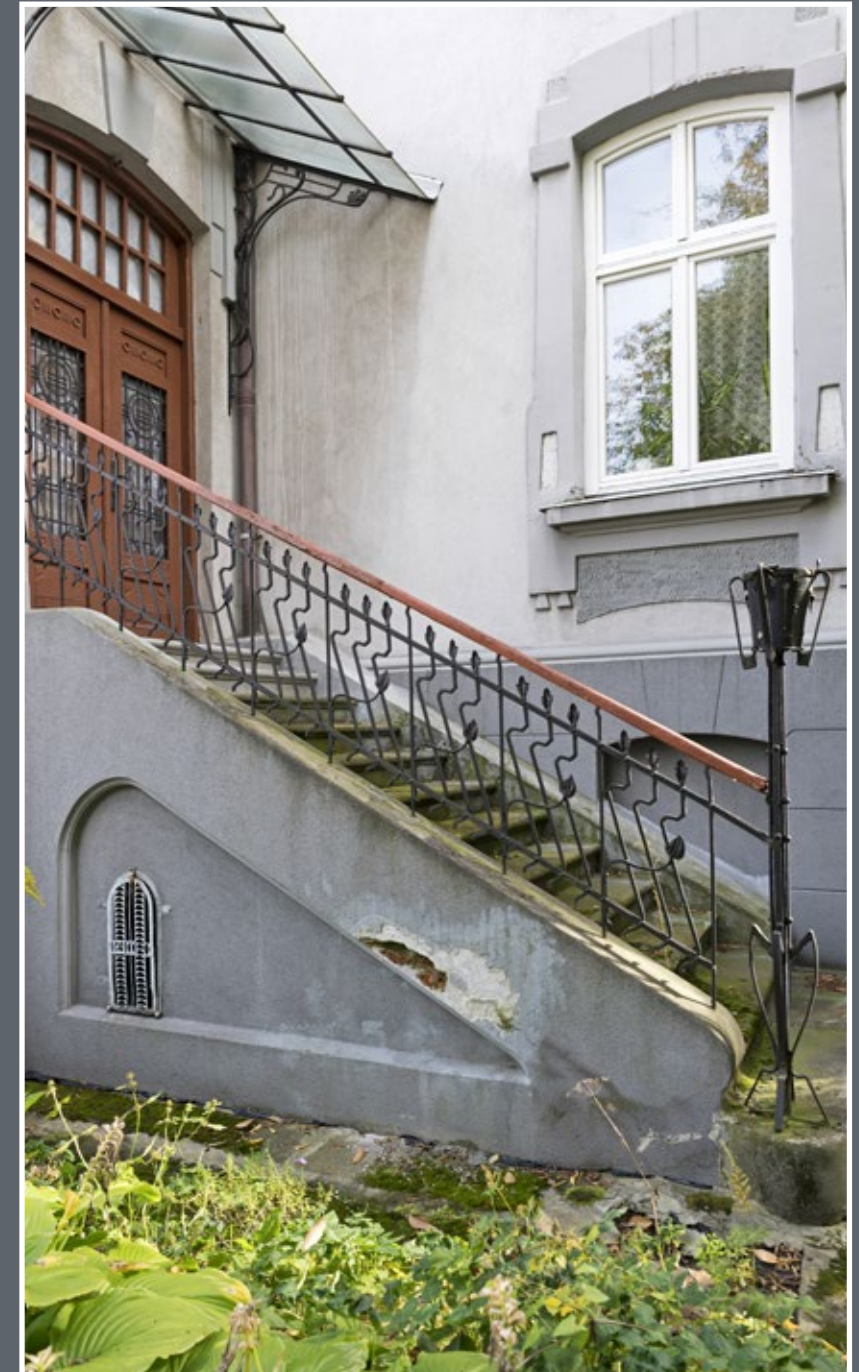

130 Schody zewnętrzne do willi „Marya” przy ul. Słowackiego 27 z kutą balustradą dekorowaną dużymi, repusowanymi w blaszce kwiatami

131 Schody zewnętrzne i balustrada ganku w willi przy ul. Puszkina 15 z prawie identycznym jak w willi „Marya” motywem dekoracyjnym

132 Schody zewnętrzne do willi przy ul. Puszkina 19 z zachowaną lampą i osłoną okienka piwnicznego

133 Schody zewnętrzne do willi przy ul. Puszkina 6; widoczna kratka okienka piwnicznego

134 Schody zewnętrzne do kamienicy przy ul. Słowackiego 50 z ozdobną, kutą balustradą

135 Schody zewnętrzne w budynku przy ul. 3 Maja 18

136 Balustrada schodów zewnętrznych w modernistycznej willi przy ul. Reja 3

137 Krata okna piwnicznego w budynku przy ul. 3 Maja 18

138 Krata okna piwnicznego w kamienicy przy ul. Waygarta 1

139 Krata okienka piwnicznego w kamienicy przy ul. Smolki 9 (zapewne z warsztatu ślusarskiego właściciela Jana Balawajdera)

140 Krata okienka piwnicznego w kamienicy przy ul. Kopernika 12

141 Krata okna piwnicznego w kamienicy przy ul. Słowackiego 6 I

142 Krata okienka piwnicznego w willi przy ul. Puszkina 15

143 Ogrodzenie posesji przy ul. Puszkina 6 z bramką

144 Brama wjazdowa na posesję przy ul. Puszkina 4

145 Ogrodzenie posesji przy ul. Puszkina 7 z bramką z ozdobnym szyldem zamku

146 Brama wjazdowa z bramką na posesję przy ul. Kilińskiego 13; szyld zamku bramki z sygnaturą wykonawcy: „WŁ. WOJNAR PRZEMYŚL”

147 Ogrodzenie willi przy ul. Puszkina 19 z bramą wjazdową; słabo czytelna sygnatura wykonawcy (prawdopodobnie Władysława Wojnara) na bramce

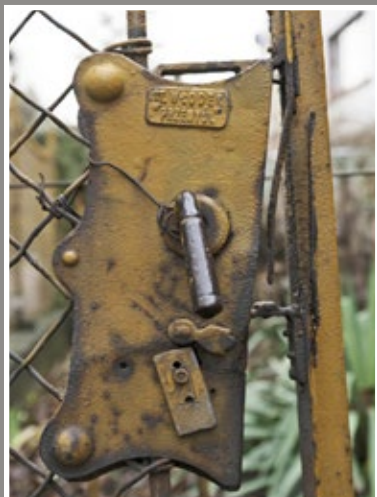
148 Ogrodzenie willi przy ul. Puszkina 15

149 Bramka do willi przy ul. św. Józefa 3

150 Brama do willi „Dwór Jagiełły” przy ul. Kasprowicza 24

151 Skromna bramka na posesję przy ul. św. Jana Nepomucena 27 z sygnaturą „ST. WŁÓDEK PRZEMYŚL”

152 Brama do kamienicy przy ul. Waygarta I

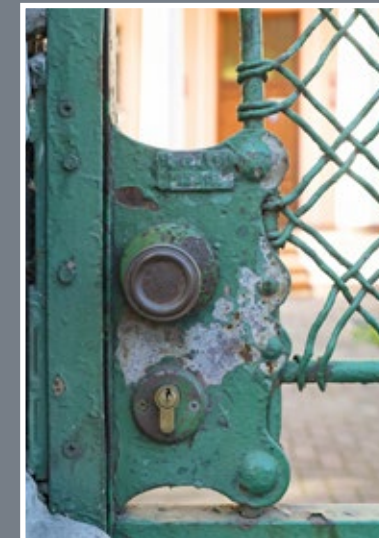
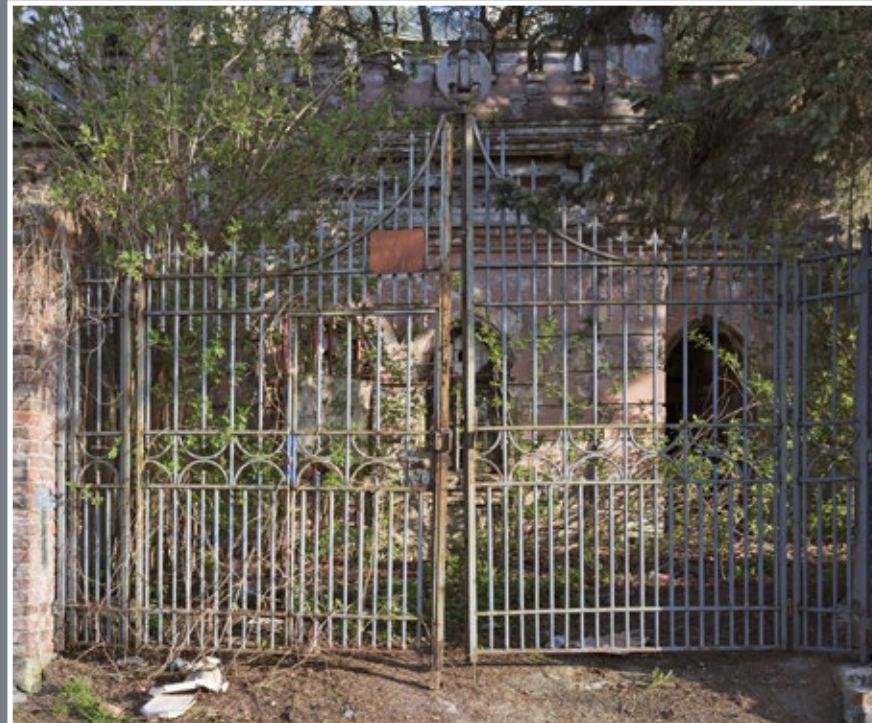

153 Brama do dawnego Greckokatolickiego Seminarium Duchownego przy ul. Basztovej 13

154 Ogrodzenie zgromadzenia Zakładu Sióstr Opatrzności Bożej przy ul. Krasińskiego 33, sygnowane przez Stanisława Włodka

155 Brama do nieistniejącej willi przy ul. Sienkiewicza 7, z zachowanym szyldem zamku i kławką

Drzwi główne

W odbiorze budynku pod względem estetycznym, oprócz rozwiązań architektonicznych bryły i wystroju elewacji, istotną rolę pełnią detale wyposażenia. Najbardziej zauważalnym elementem z perspektywy przechodnia są drzwi wejściowe. Dlatego, choć pełniły przede wszystkim funkcję użytkową, otrzymywały na ogół bardzo staranne opracowanie, stosowne do rangi budynku. Świadczyły o prestiżu inwestora, podkreślały jego sytuację materialną i status społeczny. Zachowane drzwi w kamienicach Przemyśla z okresu największego boomu budowlanego przełomu wieków są zatem świadectwem zamożności ówczesnego mieszczaństwa, a także wspaniałego rozwoju stolarki, snycerstwa oraz ślusarstwa.

W Przemyślu zachowało się około 600 par drzwi głównych, w większości powstałych w okresie od lat 80. XIX wieku do 1914 roku, a również kilka wcześniejszych, klasycystycznych, i co najmniej kilkadziesiąt z okresu międzywojennego. W około 90 procentach zachowała się oryginalna stolarka drzwiowa kamienic Starego Miasta: przy ul. Franciszkańskiej, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej, Jagiellońskiej, a także dawnych przedmieść – przede wszystkim przy ul. Słowackiego, Dworskiego, Mickiewicza, Grunwaldzkiej. Ale piękne drzwi spotyka się również na peryferiach miasta.

Z tej liczby przeważającą część stanowią drzwi drewniane. W bardziej prestiżowych budynkach wykonywane były z drewna dębowego i na ogół pokrywane jedynie transparentną politurą. Zachowały się w niezłym stanie, głównie w budynkach użytku publicznego – hotelach, bankach, szkołach. Liczne były także drzwi sosnowe i jodłowe, pierwotnie często malowane farbami w odcieniach ugru, zielonkawymi, sporadycznie szaroniebieskimi, obecnie w większości pokryte późniejszymi warstwami, na ogół w gamie brązu. Ponadto zachowało się około 20 zabytkowych par drzwi i wrót metalowych.

Forma drzwi była dostosowana do architektury budynku, a ich wygląd ewoluował wraz z zachodzącymi zmianami stylowymi¹². Projektowane były indywidualnie przez architekta – szczególnie w budynkach bardziej prestiżowych – bądź wybierane przez niego z licznych wzorników europejskich. Z tego powodu w wielu zabytkowych miastach Polski, położonych w różnych zaborach, spotyka się podobną bądź nawet identyczną stolarkę.

Wśród masy drzwi, pochodzących w większości z przełomu XIX i XX wieku, w kamienicach Starego Miasta zachowało się kilka starszych par, o proveniencji klasycystycznej, które można datować na pierwszą połowę XIX wieku. Znajdują się one w budynkach pod adresami: Rynek 14/ Asnyka 2, Grodzka 6, Fredry 6, Wodna 6, Władycze 15 i 19, Dworskiego 2 na Przedmieściu Lwowskim; pochodzenia jednej takiej zachowanej pary nie udało się zidentyfikować¹³.

Wszystkie drzwi klasycystyczne są drewniane, dębowe, dwuskrzydłowe, konstrukcji deskowo-szpungowej, z nałożonym opierzeniem w formie płycin utworzonych z deseczek: klinowato wyciętych i wyoblonych bądź w formie jodełki. Dekoracja mocowana jest za pomocą obłych ćwieków. Drzwi są umieszczone w ościeżnicach, zawieszane na zawiasach pasowych i czopowych wpuszczanych bezpośrednio w murowane ościeża.

Najbardziej interesujące są drzwi w kamienicy Rynek 14/ Asnyka 2. Zwieńczone łukiem eliptycznym skrzydła, ujęte w wąską ramę, obite są obłymi, schodzącymi się przy zamku deseczkami w formie promieni. Gdy są zamknięte, ukazuje się całościowa, koncentryczna dekoracja z owalną strefą zamka pośrodku.

Drzwi pochodzące z kamienicy przy ul. Grodzkiej 6 oraz zachowane w kamienicy przy ul. Wodnej 6 mają podobną dekorację – każde skrzydło jest ujęte w ramę i podzielone na trzy płyciny, z których środkowa wypełniona jest rozetą utworzoną przez klinowato ułożone obłe deseczki; w płycinach górnych opierzenie jest podobne, z deseczek ułożonych pionowo, w zwieńczeniu tworzących formę półowalnego zamknięcia. Różnie opracowano płyciny dolne – w drzwiach z kamienicy przy ul. Grodzkiej 6 są to cztery

pola o naprzemiennym, ukośnym układzie deseczek; w tych z kamienicy przy ul. Wodnej 6 deseczki mają układ pionowy. Drzwi z kamienicy przy ul. Fredry 6, pochodzące prawdopodobnie z czasu remontu kapitalnego w 1839 roku, mają prawie identyczną kompozycję jak powyższe, ale formę opierzenia znacznie uproszczoną, ze śladami późniejszych remontów.

Drzwi w kamienicach przy ul. Władycze 15 i 19, Dworskiego 2, a także o niezidentyfikowanym pochodzeniu mają dekorację klepkową. Jej opracowanie różni się układem desek – w drzwiach z budynku przy ul. Władycze 15 i o niezidentyfikowanym pochodzeniu układ desek jest koncentryczny, podkreśla środek drzwi. W kamienicach przy ul. Dworskiego 2 i Władycze 19 drzwi są trzypoziomowe ze środkową płyciną spłaszczoną, ozdobioną wydłużonym rombem, górną płyciną z opierzeniem w formie jodełki, a dolną – pionowym.

Wszystkie drzwi zaopatrzone w nadświetla – stosunkowo niewielkie, w formie mocno spłaszczonego prostokąta. Przy ul. Wodnej 6 oraz Władycze 15 i 19 są one podzielone pionowymi szprosami na regularne pola wypełnione szybkami, przy ul. Fredry 6 opracowanie jest bardziej staranne – szprosy są gięte, a utworzone przez nie pola wypełnione szkłem ornamentowym¹⁴. W kamienicy Rynek 14 funkcję nadświetla pełni płaskie okienko umieszczone w ścianie budynku ponad drzwiami. Drzwi w budynku przy ul. Dworskiego 2 jako jedyne są zwieńczone nadświetlem o łuku pełnym.

Stosunkowo niewiele zachowało się drzwi z lat 60. i 70. XIX wieku – sprzed okresu największego boomu budowlanego. Wznoszone wówczas skromne, neoklasycystyczne budynki, jak już wyżej wspomniano przeważnie nienajlepszej jakości, odznaczały się równie skromnym i mało trwałym detalem. Drzwi w tym czasie zaczęły przybierać formy architektoniczne, upowszechniła się konstrukcja płytowo-deskowa.

Reprezentatywnym, prawdopodobnie najstarszym przykładem drzwi z tego okresu są te zachowane w kamienicy przy ul. Wodnej 2. W ich proporcjach, ale również dekoracji widoczna jest pewna nieporadność wykonawcza – są stosunkowo niskie i szerokie, dwuskrzydłowe, bez nadświetla. Ich ciężkie, masywne skrzydła składają się z trzech części: poziom dolny jest wyraźnie wydzielony wydatnym, profilowanym gzymsem, natomiast wyżej znajduje się prześwit ujęty ramą o uszakowej formie i opatrzony kratą, zwieńczony masywnym naczółkiem z trójkątnym tympanonem. Naczółki, zapewne niezamierzenie, „wchodzą” na poziom trzeci, najwyższy, znacznie zastaniając znajdującą się tam ozdobną płycinę. Charakterystyczne jest też przecięcie listwy przymykowej przez gzyms oddzielający dolny poziom od środkowego.

Wszystkie te nieporadności nie zdarzają się już w innych zachowanych drzwiach, masowo powstających w latach 80. i 90. XIX wieku oraz na początku XX wieku. Wszystkie są dwuskrzydłowe, większość ze stosunkowo sporym nadświetlem – prostym bądź zamkniętym łukiem pełnym lub odcinkowym, z architektonicznym opracowaniem dekoracji skrzydeł. Wprowadzała ona dwupodział każdego skrzydła: na mniejszy poziom dolny z progiem oraz obramioną płyciną z elementem dekoracyjnym najczęściej w formie rombu, rautu lub koła, oraz poziom wyższy – pełny lub z prześwietem opatrzonym ozdobną kratą, zwieńczony naczółkiem lub gzymsem.

Wykonawstwo drzwi cechuje duża biegłość stolarska i snycerska, z biegiem lat otrzymują one lepsze proporcje i dekoracje. Reprezentatywnymi przykładami drzwi o charakterze architektonicznym z lat 80. XIX wieku są te zachowane w kamienicach przy ul. Asnyka 6, Krasińskiego 3 i Mickiewicza 21.

W tej grupie ewenementem są oryginalne, szerokie, dwuskrzydłowe drzwi-wrota do przejazdu kamienicy przy ul. Dworskiego 51 – budynku fundacji dla biednej młodzieży izraelskiej. Ich proste, stosunkowo skromne, dwupoziomowe skrzydła, ozdobione trójkątnymi naczółkami, na płycinach środkowych posiadają rytą dekorację: delikatny rysunek o motywach roślinnych.

Interesujące są drzwi wejściowe do kamienicy Majerskich przy ul. Benzówny 8, które z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy łączyć z warsztatem rzeźbiarskim właściciela. Również są dwuskrzydłowe z nadświetlem, z dekoracją rzeźbiarską o indywidualnym charakterze w zwieńczeniach oraz głowami dzieci – być może synów Ferdynanda Majerskiego.

W przeciągu następnych lat zauważalna jest coraz większa biegłość w opracowaniu dekoracji drzwi – nadal prezentują formy architektoniczne, ale wzbogacone o coraz bardziej rozbudowaną i finezyjną dekorację snycerską. Wyróżniają się piękne, podobne w formie i charakterze, prawdopodobnie pochodzące z jednego warsztatu, drzwi do kamienic przy ul. 3 Maja 14 z 1890 roku oraz przy ul. Waygarta 1 z 1891 roku. Są dwupoziomowe, zwieńczone półkolistymi nadświetlami, na bogato rzeźbionych płycinach skrzydeł widnieją centralnie umieszczone głowy lwów.

Szczytowym osiągnięciem stolarstwa artystycznego i snycerstwa Przemysła tego okresu są drzwi z kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 21 z około 1897 roku, charakteryzujące się wyjątkowym bogactwem zdobień snycerskich szczelnie pokrywających całą powierzchnię skrzydeł. Drzwi te są zwieńczone wchodzącym w strefę nadświetla, centralnie usytuowanym, mocno profilowanym naczółkiem ozdobionym kiśćmi owoców.

Na uwagę zasługuje szereg pięknych architektonicznych drzwi z przetomu wieków zachowanych w wielu kamienicach, m.in. przy ulicach: Dworskiego 4, 7, 9, 26, 46 i 47, Hoffmanowej 5, Jagiellońskiej 27, św. Jana Nepomucena 1, św. Józefa 11 i 15, Ratuszowej 3, Słowackiego 19 i 52, Serbańskiej 15 oraz Tarnawskiego 8. Również niektóre późniejsze, z około 1910 roku, prezentują tę formę, jak np. drzwi do kamienicy przy ul. Mickiewicza 39 czy zachowane w budynku przy ul. Śmigurskiego 5. Te ostatnie są jedynym przykładem odwrotnego niż w innych drzwiach rozmieszczenia płycin – górne są pełne, mniejsze, natomiast dolne, sięgające progu, zaopatrzone w prześwity i zwieńczono naczółkami.

Licznie powstające w latach 90. XIX wieku okazałe budynki znaczących instytucji użytku publicznego zostały wyposażone w dostosowane do ich rangi piękne, zwykle dębowe drzwi, znakomicie podkreślające prestiż właściciela. Takie są np. drzwi do banku Towarzystwa Kredytowego przy ul. Mickiewicza 6 i do budynku Powszechnej Kasy Oszczędnościowej przy Wybrzeżu Marszałka Piłsudskiego 3 – dwuskrzydłowe z półkolistymi nadświetlami i prześwietami opatrzonymi gęstymi, żeliwnymi kratami. Reprezentacyjny charakter mają również drzwi willi komendanta korpusu przy ul. Mickiewicza 15.

Okolo 1904 roku w Przemysłu pojawia się secesja. W początkowym okresie, podobnie jak w przypadku architektury, w drzwiach o tradycyjnej, architektonicznej formie widoczne są jedynie elementy nowego stylu – głównie w detalach snycerskich, a najczęściej kratkach prześwietów. Wkrótce jednak większość drzwi w nowo powstających budynkach Przemysłu otrzymuje całkowicie nową formę, zarówno pod względem struktury, jak i detalu. Ich dekoracja oparta jest głównie na odpowiednim układzie desek i listew oraz swobodnie, krzywoliniwnie ukształtowanych płycinach, a w znacznie mniejszym stopniu na dekoracji snycerskiej.

Najbardziej reprezentatywne, niejako strukturalnie secesyjne, są drzwi pochodzące w większości z lat 1910–1912, zachowane m.in. w kamienicach przy ulicach: Bema 4, Bibliotecznej 4 i 6, Kremera 2, Łukasiewskiego 10, Niemcewicz 2, Parkowej 1, 3 i 5, Puszkina 8 i 8a, Rejtana 6, Słowackiego 63, w willach „Marya” przy ul. Słowackiego 27 i przy ul. Puszkina 15. Wszystkie mają jedynie minimalną dekorację snycerską lub są jej w ogóle pozbawione. W przypadku niektórych drzwi secesyjna forma wyraża się przede wszystkim w prześwietach, dekoracyjnie wykrojonych w skrzydłach płynną linią. Tak jest w drzwiach kamienic przy ulicach: Franciszkańskiej 15 i 17, Kazimierza Wielkiego 15, Słowackiego 39 oraz Skargi 6.

Fragment dekoracji
rzeźbiarskiej drzwi
wejściowych do kamienicy
przy ulicy 3 Maja 14

Jednak w znacznej liczbie zachowanych drzwi o charakterze secesyjnym pojawia się skromna zazwyczaj dekoracja snycerska – rzeźbione (najczęściej na lustrach dolnych płycin) motywy roślinne, a częściej nakładane na płyciny dekoracyjne elementy roślinne, wieńce, wazony, festony, formy geometryczne w postaci rautów, rombów, kół. Chętnie wykorzystywano motyw owalu w okienkach skrzydeł drzwiowych bądź nadświetli, jak to ma miejsce np. w budynkach pod adresami: Biblioteczna 4, Dworskiego 52 i 58, Franciszkańska 15 i 19, Grunwaldzka 38, Jagiellońska 9 czy Parkowa 5.

Większość drzwi posiada nadświetla, a spośród drzwi pełnych – wszystkie. Pozwalały na doświetlenie sieni, ale miały też niebagatelne znaczenie estetyczne. Otrzymywały różne kształty – najczęściej prostokąta, ale również łuku pełnego i odcinkowego. W przypadku kilku par drzwi spotyka się nadświetle dwupoziomowe – m.in. w budynkach przy ul. Ratuszowej 3, Krasińskiego 3, Serbańskiej 2. Często jest centralny podział pola ozdobnie opracowanym słupkiem, przybierającym zwykle postać półkolumnienki, niekiedy znacznie rozbudowanej, jak np. w kamienicach przy ul. Serbańskiej 4 i Słowackiego 49. Niektóre nadświetla uzyskują ozdobną formę, np. w drzwiach w kamienicy przy ul. Dworskiego 52. Ale w większości pole nadświetla jest podzielone prostymi szczeblinami na mniejsze, prostokątne kwatery o różnych układach, choć zdarzają się także podziały promieniste, ukośne itp. Powstałe w ten sposób kwatery są podkreślone przez zastosowanie różnokolorowego oszklenia szkłem ornamentowym. Najczęściej spotyka się szybki białe, niebieskie, żółte, czerwone i zielone. Oszklenie ozdobnym szkłem ornamentowym oraz gomótkowym zachowało się w nadświetlu w kamienicy przy ul. Asnyka 6 oraz w drzwiach budynku przy ul. Kasprowicza 15. Sporadycznie spotyka się wypełnienie nadświetla szkłem witrażowym, jak w kamienicy przy ul. Basztowej 10.

Nadświetla w drzwiach secesyjnych często otrzymywały wysmukłe formy. Osiągają niekiedy 1/3, 1/2 lub nawet 2/3 wysokość drzwi, a w kilku przypadkach są im równe. Jest to związane z upowszechnieniem się suterren oraz lokali handlowych z osobnymi wejściami bezpośrednio z ulicy i wyższym usytuowaniem mieszkań parteru – klatka schodowa jest dostępna po pokonaniu kilku, niekiedy nawet kilkunastu schodków. Celem zachowania symetrii nadświetla umieszczano na poziomie okien parteru. Zwykle funkcje dekoracyjne pełni w nich jedynie wysublimowany układ szprosów – tak jest np. w budynkach przy ulicach: Bema 23, Bibliotecznej 4, Franciszkańskiej 4, Jagiellońskiej 9, Łukasińskiego 10, Niemcewicza 2, pl. Konstytucji 3 Maja 7/ 3 Maja 1, 3 Maja 47 i Rejtana 4.

W kilku kamienicach nadświetla otrzymują efektowną formę dużego oculusa, jak np. w kamienicach przy ul. Franciszkańskiej 15 i 19.

Prześwity skrzydeł też opatrywano szybami ze szkła ornamentowego, często o różnej fakturze w poszczególnych skrzydłach – tak jest np. w kamienicach przy ul. Kazimierza Wielkiego 26, Grunwaldzkiej 9 i 25. Często też stosowano matowe szkło zbrojone. Szkło trawione z rytymi napisami zachowało się w drzwiach kamienicy przy ul. Dworskiego 40 i willi Osińskich przy ul. Kmity 3 – tam w nadświetlu widnieje napis: „UL. PIOTRA KMITY N° 5”. W drzwiach modernistycznych spotyka się szyby fazowane oraz kryształowe.

Większość drzwi była opatrzona ozdobnymi kratami osłaniającymi prześwity skrzydeł, w przypadku nielicznych również nadświetla. Kraty są istotnym elementem zdobniczym, ale również funkcjonalnym, zabezpieczającym. Masywne, w większości żeliwne, z prętami tworzącymi gęstą siatkę, były często stosowane w budynkach użyteczności publicznej z końca XIX wieku. Zachowały się np. w drzwiach budynku Towarzystwa Kredytowego z 1898 roku przy ul. Mickiewicza 6, w budynku Przemyskiej Kasy Oszczędnościowej przy Wybrzeżu Marszałka Piłsudskiego 3, willi komendanta korpusu przy ul. Mickiewicza 15 – tam w zwieńczeniu kraty umieszczono dodatkowo głowy drapieżnych ptaków. Efektowna sieciowa krata zabezpiecza drzwi kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8, bardzo podobna jest też w willi Osińskich przy ul. Kmity 3.

Dominują jednak lekkie, kute kraty, będące dziełami mistrzów ślusarstwa i kowalstwa artystycznego, niekiedy o podobnym układzie, ale nigdy identyczne. Dekoracja oparta jest na kompozycji żelaznych prętów, zwykle płaskowników, niekiedy skręconych, uzupełnionych przez repusowane w blasze elementy płaskie, zwykle w formie liści i kwiatów. W kamienicach starszych, z przełomu wieków, dominuje układ kandelabrowy, często oparty na centralnym pręcie, wokół którego koncentruje się kompozycja wolutowo powyginanych płaskowników; ale niekiedy tylko układ wolut i esownic podkreśla centrum prześwitu. Na uwagę zasługują kraty drzwiowe w budynkach przy ulicach: Dworskiego 4, Krasińskiego 3, Mickiewicza 39, Okrzei 18, Ratuszowej 3, Tarnawskiego i Słowackiego 45. W kamienicy z 1892 roku przy ul. Grunwaldzkiej 28 wykorzystano stosunkowo skromną kratę prześwitów i bardzo oryginalną, nawiązującą do ozdobnych balkonów, kratę nadświetla z małymi smokami po bokach. Oryginalna ślusarka zastosowana została w drzwiach willi Frenkla.

Znaczna liczba zachowanych w kamienicach przemyskich krat drzwiowych to kraty secesyjne lub z elementami secesji; podobne można nieraz znaleźć również

w budynkach o tradycyjnej, historyzującej formie, które powstawały aż do 1914 roku. Przykładem mogą być drzwi w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 8, gdzie architektoniczna forma i neobarokowa dekoracja uzupełniona jest w pełni secesyjnymi kratami prześwitów i nadświetla. Zwykle kraty te przybierają uproszczone formy geometryczne w postaci pionowych, prostopadłych prętów z nałożonymi nań wieńcami, kołami czy kwiatami. Taki typowo secesyjny motyw pojawia się w drzwiach kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 20. Wyjątkowo atrakcyjne są kraty prześwitów drzwiowych dwóch secesyjnych willi: przy ul. Puszkina 15 i w willi „Marya” przy ul. Słowackiego 27 (dwoje drzwi w elewacji bocznej), jak również w kamienicach przy ul. Puszkina 8 i 8a, gdzie dominuje dekoracja roślinna. Zupełnie inny charakter ma również roślinna dekoracja prześwitu drzwi kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 3 – lekka forma wici roślinnej jest kompozycyjnie powiązana ze snycerką skrzydeł. W kamienicy przy ul. Słowackiego 20 dekoracyjnie ułożone pręty są zakończone główkami węży. Efektowne są kraty prześwitów skomponowane z szerokich, wijących się blaszanych wstęg (drzwi w kamienicy przy ul. Sowińskiego 1), niekiedy układających się w kwiaty (w oficynie przy ul. Słowackiego 64a) lub w litery – monogramy właścicieli (jak w budynkach przy ul. Łukasińskiego 10 i Grunwaldzkiej 4).

Kraty nadświetli i prześwitów doskonale uzupełniały stolarską kompozycję drzwi – współpraca mistrzów stolarstwa i snycerstwa oraz mistrzów ślusarstwa i kowalstwa owocowała powstaniem szeregu znaczących dzieł rzemiosła artystycznego.

Świadectwem znakomitego rozwoju kowalstwa artystycznego i ślusarki tego okresu jest całkiem spora liczba drzwi i wrót żelaznych. Jadwiga Stęchły, badaczka stolarki zabytkowej Jarostawia, miasta nieodległego od Przemyśla, wykazała, że nie ma tam ani jednego przykładu historycznych drzwi metalowych w budynkach mieszkalnych przełomu wieków XIX i XX. Natomiast w Przemyślu zachowało się około 20 par takich drzwi i wrót, prezentujących duże walory zabytkowe.

Jednymi z najstarszych, pochodzących prawdopodobnie z lat 60. lub 70. XIX wieku, są drzwi wejściowe do kamienicy pod adresem Plac na Bramie 10 i 10a, o bardzo skromnej dekoracji. Drzwi sąsiedniej kamienicy, przy ul. Słowackiego 2, posiadają już rozbudowaną kompozycję – jak w drzwiach drewnianych – z prześwitami przekrytymi ozdobnymi kratami, z nadświetlem ze szkła ornamentowego z wyodrębnionymi niebieskimi rombami. Przykładem żelaznych wrót z lat 80. XIX wieku są te zachowane w kamienicy przy ul. 3 Maja 39. Powstały w 1889 roku i mają już skromną dekorację.

Metalowe drzwi i wrota otrzymały wyjątkową formę w budynkach z około 1910 roku. Zachowały się w kamienicach przy ulicach: Długosza 4 i 6, Franciszkańskiej 37, Mickiewicza 3, Słowackiego 13, 23, 32, 64 i 64a, Śmigurskiego 9, Moniuszki 1/ Tarnawskiego 7, Tarnawskiego 12 oraz w budynku Towarzystwa Zaliczkowego Rolnego przy ul. Mickiewicza 2 (w wejściu od Placu na Bramie).

Spośród nich najbardziej spektakularne są dwa komplety drzwi wejściowych i wrót do przejazdów w kamienicach: narożnej przy ul. Moniuszki 1/ Tarnawskiego 7, wzniesionej przez Benjamina Nussbauma, oraz przy ul. Słowackiego 64, zbudowanej przez Izraela Nussbauma – obu z około 1910 roku.

W pierwszej z kamienic do sieni od ul. Tarnawskiego prowadzą dwuskrzydłowe drzwi główne, a do sieni przejazdowej od ul. Moniuszki piękne trójskrzydłowe wrota – oba z wysokimi nadświetlami, o pełnych płycinach dolnych, z prześwitami w częściach górnych (w drzwiach głównych obecnie przestoniętymi), ujęte w szerokie ramy, szczelnie pokryte dekoracją o motywach kwiatowych. W okratowanie nadświetli wplecione są numery posesji: „N 7” w drzwiach głównych i „N 1” we wrotach.

Podobną formę mają drzwi w kamienicy przy ul. Słowackiego 64 – smukłe, dwuskrzydłowe, o secesyjnej dekoracji ram i płycin skrzydeł oraz pięknym opracowaniu kraty wysokiego nadświetla, wykazującego wspólne cechy z zachowanym nadświetlem przejazdu (wrota się nie zachowały). Skromniej opracowane są również metalowe drzwi do oficyny oznaczonej nr 64a. Podobieństwo formy i dekoracji, jak również prawdopodobieństwo pokrewieństwa inwestorów, każe wiązać te dwa przykłady z jednym warsztatem kowalstwa artystycznego – niestety nie wiemy, którym.

Podobne cechy prezentują powstałe niemal równocześnie, to jest około 1910 roku, wrota do kamienicy przy ul. Długosza 6 – mają ten sam układ i schemat dekoracyjny. Natomiast drzwi budynku przy ul. Długosza 4 można zakwalifikować raczej do nurtu secesji geometrycznej ze względu na oparcie dekoracji o symetryczny układ form kolistych i owalnych. Do pięknego przejazdu kamienicy przy ul. Słowackiego 13 z 1912 roku prowadzą dwuskrzydłowe, szerokie wrota stalowe o cechach secesji geometrycznej. W kamienicy Duldigów przy ul. Śmigurskiego 9 z 1910 roku, autorstwa Stanisława Majerskiego, znajdują się interesujące drzwi o oryginalnym, neogotyckim zdobieniu – być może wykonane według indywidualnego projektu Majerskiego. Podobne w charakterze są drzwi wejściowe do budynku Towarzystwa Zaliczkowego Rolnego, wykonane przez Władysława Wojnara¹⁵, prawdopodobnie z około 1912 roku. Oryginalną formę

Fragment dekoracji rzeźbiarskiej drzwi
wejściowych do domu Ferdynanda
Majerskiego przy ulicy Benschówny 8

prezentują drzwi zachowane w kamienicy przy ul. Słowackiego 23 z 1911 roku – powtarzają w metalu schemat kompozycyjny tradycyjnych drzwi drewnianych. Podobnie jest w przypadku drzwi wejściowych do kamienicy przy ul. Tarnawskiego 12 z 1911 roku, którym nadano niespokojny wyraz poprzez zastosowanie wyrazistych form krat prześwietów i nadświetla. Z kolei w kamienicy przy ul. Słowackiego 32 znajdujemy drzwi o charakterze neogotyckim, ale z secesyjnymi kratkami prześwietów i takimż ornamentem listwy przyrymkowej, z wyjątkowo ładnym szyldem z klamką.

Całkowite odejście od tej estetyki widzimy w oryginalnych drzwiach wejściowych do kamienicy z 1912 roku usytuowanej przy ul. Mickiewicza 3 – stalowych w konstrukcji, ale z zewnętrznym obiciem z repusowanej miedzi. Dwuskrzydłowe z prześwietami, w kompozycji zachowują secesyjną formę. Nie sposób nie wspomnieć także o dwóch kratkach drzwiowych zachowanych w sieni tejże kamienicy, niegdyś zabezpieczających przejścia do pomieszczeń handlowych. Skromniejsza, usytuowana w tylnej części sieni, ma stosunkowo prostą formę masywnej ramy z narożami wypełnionymi trójkątnymi elementami ozdobnymi z blachy, z układem prostych prętów o wczesnomodernistycznym już wyrazie. Druga karta, o podobnej formie, ale uzupełniona elementami ozdobnymi – kulkami, guzami, wolutkami, a nade wszystko piękną dekoracją roślinną z motywem dębowych liści – zachwyca secesyjną lekkością i urodą.

Zdecydowanie modernistyczne wpływy odcisnęły się na detalu architektonicznym w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 37 z 1913 roku. Wykonane z miedzi drzwi główne, dwuskrzydłowe, przeszklone szkłem kryształowym i z nadświetlem, powstały prawdopodobnie w przemyskiej Fabryce Wyrobów Ślusarskich H. Taubenfelda, która wykonywała też balustrady balkonów i schodów budynku¹⁶.

Drzwi modernistyczne zachowały się w większości kamienic powstałych w latach 20. i 30. Są prostokątne, dwuskrzydłowe, zwykle ze skrzydłami o kilku poziomach prostokątnych kwater, często przeszklonych szkłem fazowanym, niekiedy również kryształowym, jak np. w budynku przy ul. Skargi 3. Generalnie nie stosowano krat, rzadko nadświetla. W kilku przypadkach, np. w budynkach przy ul. Niewiadomskiego 1 czy Mireckiego 3, wykrój płycin drzwiowych otrzymał łukowatą formę, co przy zamknięciu tworzy kształt koła lub owalu. Oryginalne są drzwi w kamienicy przy ul. Niewiadomskiego 2, z drobniejszymi podziałami skrzydeł i schodkowo ułożonymi deseczkami w formie trójkątów pod prześwietami. Drzwi z tego okresu zwykle były osadzone w starannie opracowanych portalach, jak np. w kamienicy przy ul. 3 Maja 30 czy Słowackiego 77.

Kraty opatrujące skrzydła drzwiowe często informowały o inwestorze – w ich ornament wpisywano jego inicjały, nierzadko za pomocą finezyjnych, nawiązujących do pisma neogotyckiego liter. Fakt ten ma istotne znaczenie dla ustalenia właściciela-inwestora obiektu w związku z niezachowaniem się archiwum miejskiego z okresu najwyższego ruchu budowlanego z przełomu wieków XIX i XX. Inicjały można znaleźć w kratkach prześwietów albo na skrzydłach drzwiowych budynków przy ulicach: Bema 4 – „MP” (Piotr Michniowski); Dworskiego 4 – „HM” (Mojżesz Hirt); Dworskiego 26 – herb oraz „AS” (książę Adam Sapieha, inicjały umieszczone na skrzydłach); Dworskiego 52 – „LB” (Berisch Lidenbaum, umieszczone na skrzydłach), Hoffmanowej 5 – „FP”; Grunwaldzka 4 – „LP” (Ludmiła Pilecka); św. Józefa 11 – na jednym skrzydle „JAK”, na drugim data „1898”; Katedralna 6 – „MS” (Maria Skala); Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 – „WACH” (Amelia i Chaim Wolf); Kazimierza Wielkiego 26 – „ND” (Dawid Nussbaum); Kmity 3 – „OM” (Michał Osiński); Konarskiego 12 – „EJ” (Juliusz Engel, umieszczone na skrzydłach); Łukasińskiego 10 – „AR” (Abraham Rebhun); 3 Maja 3 – „LS” (Löwenthal); Mickiewicza 4 – „AM” (na kracie przejazdu); Mickiewicza 6 – „BK” (Bank Kredytowy); Mickiewicza 39 – „LB” (Leib Bernstein); Niemcewicza 2 – „AW” (Antoni Wnęk); Skargi 6 – „WF” (Wilhelm Faingold); Tarnawskiego 8 – „LS” (Löw Samuel); Plac na Bramie 3 – „BT” (Berl Tratter).

Drzwi główne były nośnikami również innych informacji. Na przykład w budynku przy ul. Tarnawskiego 12 w nadświetlu umieszczono datę budowy: „1911”. Niekiedy umieszczano numerację domów – tak jest w budynkach przy ul. Moniuszki 1/ Tarnawskiego 7 i Tarnawskiego 12 oraz w kamienicy przy ul. Bibliotecznej 6. Tylko w kamienicy przy ul. Hoffmanowej 5 w kracie nadświetla widoczny jest numer konskrypcyjny domu: „No 530”.

W wielu drzwiach wejściowych i bramach zachowały się oryginalne szyldy i klamki – tak jest m.in. w budynkach przy ulicach: Bibliotecznej 6, Długosza 4, Jagiellońskiej 21 i 27, św. Józefa 4, św. Królowej Jadwigi 4, 3 Maja 3, 14 i 39, Mickiewicza 3, 4, 6, 15 i 19, Smolki 22, Słowackiego 13, 32 i 64a, Tarnawskiego 7 i 12, a także w drzwiach willi „Marya” przy ul. Słowackiego 27 i w willi Frenkla przy ul. Dworskiego 39.

Niekiedy zauważalne są ozdobne zawiasy, których skrzydełka nakładane na skrzydło drzwiowe przybrały formę kwiatu – takie znajdują się m.in. w drzwiach budynków przy ul. Hoffmanowej 5 i ul. Mickiewicza 39.

Sporadycznie można natknąć się na zachowane tabliczki ubezpieczyciela domu. Takie widnieją np. na drzwiach budynków przy ul. Moniuszki 7 i 8 oraz ul. Skargi 6.

Nielicznie zachowały się odbojniki. Najładniejsze, w formie żeliwnych gryfów, zachowały się przy wjeździe do kamienicy przy ul. 3 Maja 14, a betonowe, masywne – przy bramie do budynku przy ul. Słowackiego 13.

Stosunkowo liczne, lecz na ogół bardzo zniszczone, są metalowe wycieraczki do butów. Sytuowano je na ogół przed drzwiami, ale również na schodach zewnętrznych do sieni, a niekiedy też w sieniach. Zachowały się m.in. w budynkach przy ulicach: Dworskiego 40, św. Józefa 11, Puszkina 6, Ractawickiej 1, Tarnawskiego 12, Skargi 2 i 8, Smolki 15 oraz Śmigurskiego 9.

Na elewacjach przy drzwiach niekiedy umieszczano metalowe uchwyty do wiązania koni – zachowały się m.in. w kamienicach przy ul. Tarnawskiego 12, Lwowskiej 5, w budynku szkoły przy ul. Kilińskiego 10. Stosowano je też w budynkach modernistycznych – są m.in. w kamienicach przy ul. Moniuszki 5 i ul. Niewiadomskiego 1.

- 1 Drzwi w kamienicy przy ul. Asnyka 2, klasycystyczne z I połowy XIX wieku
- 2 Drzwi z kamienicy przy ul. Grodzkiej 6, klasycystyczne z I połowy XIX wieku
- 3 Drzwi z kamienicy przy ul. Wodnej 6, powtarzające formę drzwi z ul. Grodzkiej 6
- 4 Drzwi w kamienicy przy ul. Fredry 6, z ok. 1839 roku, ale z późniejszymi przekształceniami, z zachowanym oryginalnym nadświetlem wypełnionym ornamentowym oszkleniem

5 Klasycystyczne drzwi w kamienicy przy ul. Władycze 15

6 Drzwi klasycystyczne w kamienicy przy ul. Dworskiego 2

7 Drzwi klasycystyczne z niezidentyfikowanego budynku

8 Drzwi w kamienicy przy ul. Wodnej 2

9 Drzwi w kamienicy przy ul. Asnyka 6 z zachowany nadświetlem oszklonym szkłem gomółkowym i ornamentowym

10 Drzwi w kamienicy przy ul. Krasieńskiego 3

11 Drzwi w kamienicy przy ul. Mickiewicza 21 z zachowanym fragmentarycznie ozdobnym, grawerowanym oszkleniem nadświetla oraz mechanizmem dzwonka na futrynie

12 Szerokie wrota do sieni-przejazdu kamienicy przy ul. Dworskiego 51, z płycinami ozdobionymi rytą dekoracją roślinną

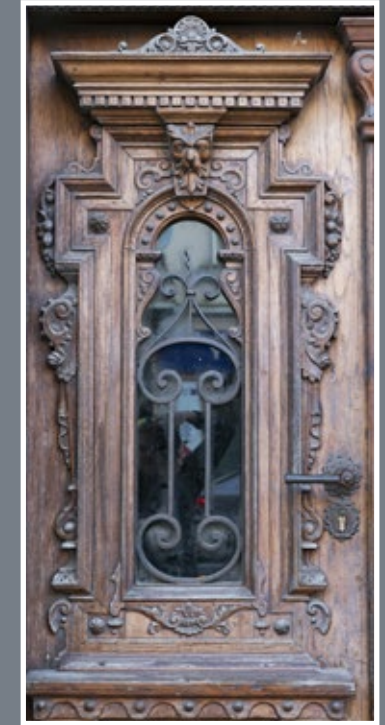
13 Drzwi w domu rzeźbiarza Ferdynanda Majerskiego przy ul. Benschówny 8 z rzezbami dziecięcych głów w zwieńczeniu skrzydeł

14 Drzwi w kamienicy przy ul. 3 Maja 14 z prawie kompletnie zachowaną dekoracją snycerską z głowami lwów pośrodku skrzydeł oraz ozdobnym szyldem zamku z klamką – gałką

15 Drzwi w budynku przy ul. Waygarta 1 podobne w formie i charakterze do tych w kamienicy przy ul. 3 Maja 14, również ozdobione głowami lwów

16 Drzwi w kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 21 o bogatym rzeźbiarskim opracowaniu z motywami florystycznymi, maszkaronami, z zachowanym szyldem zamku z klamką

17 Drzwi w kamienicy Mojżesza Hirta przy ul. Dworskiego 4 z monogramem „HM” w kratce prześwietłów

18 Drzwi w kamienicy przy ul. Dworskiego 7

19 Drzwi w kamienicy przy ul. Dworskiego 9

20 Drzwi w kamienicy przy ul. Dworskiego 26, „Pałacu Sapiehów”, z datami „1890–1891”, herbem Śreniawa i literami „AS” (Adam Sapieha)

21 Drzwi w kamienicy przy ul. Dworskiego 46 z niezachowanymi naczółkami skrzydeł i starym oszkleniem nadświetla

22 Drzwi w kamienicy przy ul. Dworskiego 47

23 Drzwi w budynku internatu ss. felicjanek przy ul. Hoffmanowej 5 z monogramem „FP” w kratce prześwietu i numerem konskrypcyjnym w nadświetlu

24 Drzwi w kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 27 z zachowaną starą klamką

25 Drzwi w kamienicy przy ul. Jana Nepomucena 1

26 Drzwi w kamienicy przy ul. św. Józefa 11 z monogramem „JAK” i datą „1898”

27 Drzwi w willi przy ul. św. Józefa 15

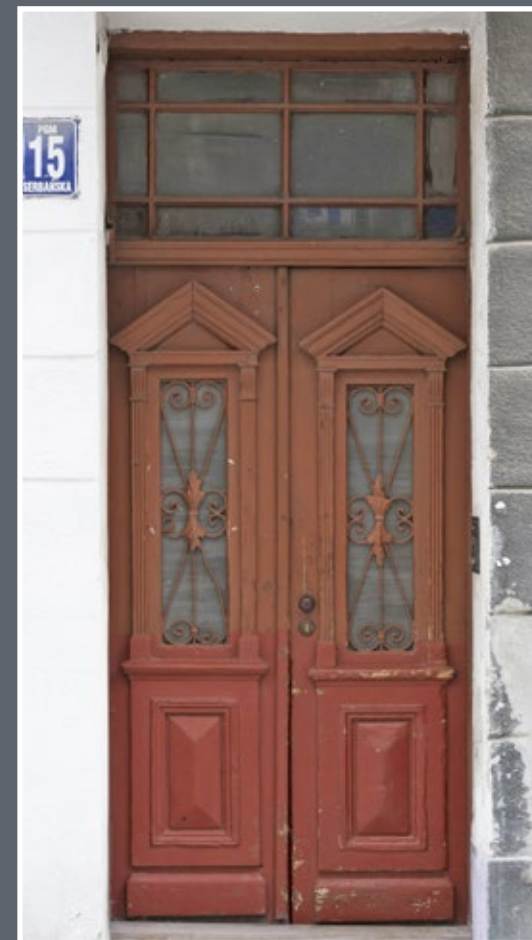
28 Drzwi w kamienicy przy ul. Ratuszowej 3

29 Drzwi w kamienicy przy ul. Słowackiego 19 z zachowanymi fragmentami oryginalnego grawerowanego szkła ornamentowego w nadświetlu

30 Drzwi w kamienicy przy ul. Słowackiego 52

31 Drzwi w kamienicy przy ul. Serbańskiej 15

32 Drzwi w kamienicy przy ul. Tarnawskiego 8, w kracie prześwitów tarcze z monogramem właściciela Samuela Łowa: „LS”

33 Drzwi w kamienicy przy ul. Mickiewicza 39 o interesujących kratkach prześwitów z literami „LB” upamiętniającymi właściciela Leiba Bernsteina

34 Drzwi w kamienicy przy ul. Śmigurskiego 5

35 Drzwi w budynku Towarzystwa Kredytowego przy ul. Mickiewicza 6 z nadświetłem opatrzonym szkłem ornamentowym i prześwitami z żeliwną ozdobną kratką; w zwieńczeniu skrzydeł płyciny z literami „BK” (Bank Kredytowy)

36 Drzwi w budynku Kasy Oszczędnościowej przy Wybrzeżu Marszałka Piłsudskiego 3 z nadświetłem o efektownej kracie, z zachowanym szyldem zamku z gałką

37 Prostokątne, masywne drzwi w willi komendanta korpusu przy ul. Mickiewicza 15 z żeliwną kratą prześwitów ozdobioną głowami orłów oraz zachowanym szyldem zamku z klamką

38 Drzwi w kamienicy przy ul. Bema 4 o oszczędnej dekoracji, z prześwitami przeszklonymi szkłem gomółkowym, z kratą z literami „MP” upamiętniającymi właściciela Piotra Michniowskiego

39 Drzwi w kamienicy przy ul. Bibliotecznej 4

40 Drzwi w kamienicy przy ul. Bibliotecznej 6 z zachowanym oryginalnym szyldem zamku z klamkami

41 Drzwi w kamienicy przy ul. Kremera 2

42 Drzwi w kamienicy przy ul. Łukasieńskiego 10 z wysokim naświetlem z zachowanym ornamentowym oszkleniem, z kratą prześwitów z literami „AR” upamiętniającymi właściciela Abrahama Rebhuna

43 Drzwi w kamienicy przy ul. Niemcewicza 2 z częściowo zachowanym przeszkleniem z kolorowego szkła w nadświetlu, z monogramem właściciela „AW” (Antoni Wnęć) w kracie prześwitów oraz nad drzwiami

44 Drzwi w kamienicy przy ul. Parkowej 1

45 Drzwi w kamienicy przy ul. Parkowej 3

46 Drzwi w kamienicy przy ul. Parkowej 5 z częściowo zachowanym oszkleniem nadświetla

47 Drzwi w kamienicy przy ul. Puszkina 8 z kratami prześwietów w formie dużych, repusowanych w blaszce kwiatów

48 Drzwi w kamienicy przy ul. Rejtana 4 z wysokim nadświetlem; geometryczna ornamentacja skrzydeł została wzbogacona w zwieńczeniu dekoracją roślinną

49 Drzwi w kamienicy przy ul. Rejtana 6

50 Drzwi w kamienicy przy ul. Słowackiego 63

51 Drzwi w willi „Marya” przy ul. Słowackiego 27 w elewacji bocznej, z prześwitami skrzydeł przeszklonymi szkłem ornamentowym i secesyjnymi kratami o dekoracji z repusowanych w blasze kwiatów

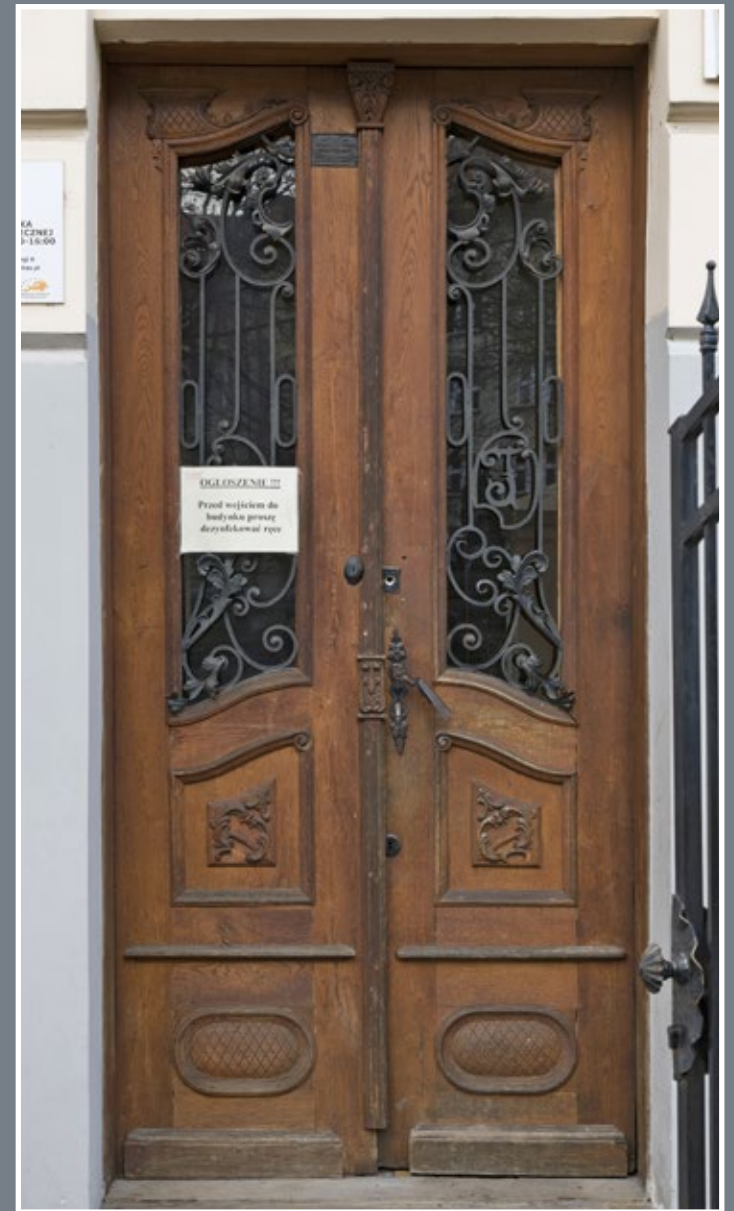
52 Drzwi w willi przy ul. Puszkina 15 z identycznymi w formie kratami prześwitów jak w willi „Marya”, różniącymi się jedynie szczegółami opracowania

53 Drzwi w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 15

54 Drzwi w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 17

55 Drzwi w kamienicy przy ul. Skargi 6 z monogramem „WF” właściciela Wilhelma Feingolda w kracie prześwitów oraz zachowaną tabliczką ubezpieczyciela – Polskiej Dyrekcji Ubezpieczeń Wzajemnych

56 Drzwi w kamienicy przy ul. Dworskiego 58

57 Drzwi w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 19

58 Drzwi w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 25/27 z oryginalnym przeszkleniem oraz secesyjnymi kratami prześwietów z sygnaturą wykonawcy „A. THIER”

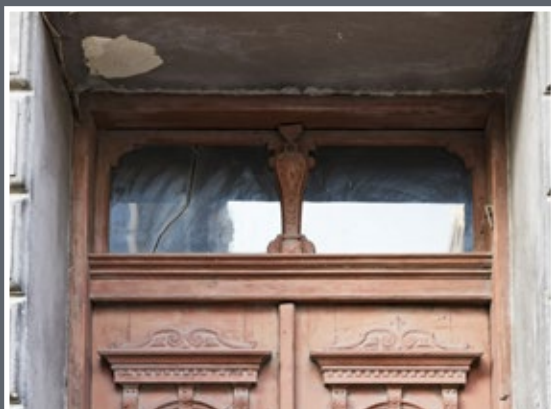

59 Drzwi w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 38

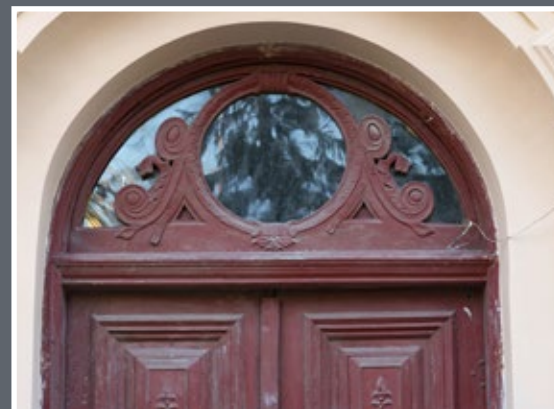

60 Drzwi w kamienicy przy ul. Katedralnej 6 z literami „M” i „S” umieszczonymi w wieńcach na kratkach prześwietów, upamiętniającymi właścicielkę Marię Skalę

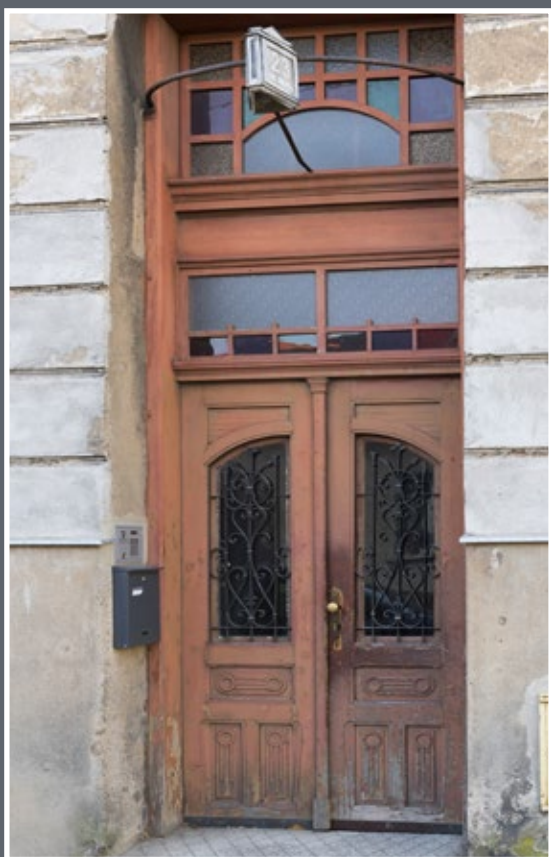

61 Nadświetle w drzwiach wejściowych kamienicy przy ul. Słowackiego 49

62 Nadświetle w drzwiach wejściowych kamienicy przy ul. Dworskiego 52

63 Drzwi w kamienicy przy ul. Bema 23 z wysokim nadświetlem z zachowanym oryginalnym ozdobnym oszkleniem

64 Drzwi w kamienicy przy ul. 3 Maja 1

65 Drzwi w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 4

66 Drzwi w kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 9

67 Drzwi w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 9 z prześwitami oszklonymi ozdobnym szkłem ornamentowym o różnych wzorach kładzionych naprzemiennie

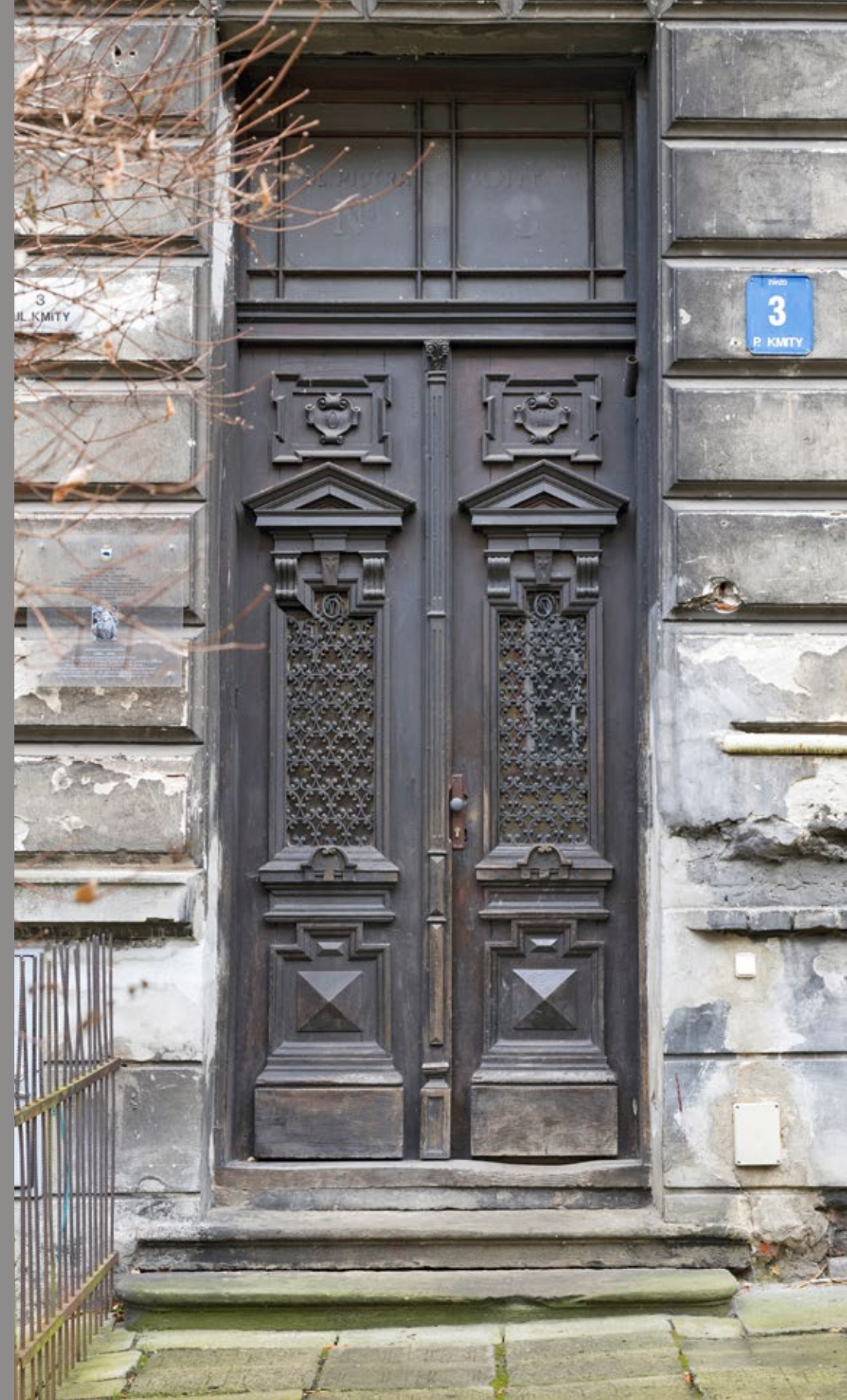

68 Drzwi w kamienicy przy ul. Basztowej 10 z prześwitami opatrzonymi bardzo dekoracyjnym szkłem ornamentowym oraz nadświetlem ze szkłem witrażowym

69 Nadświetle drzwi w kamienicy przy ul. Dworskiego 40 ze szkła trawionego z adresem: „ul. Aleksandra Dworskiego l. 42”. Na szybie prawej, zdemontowanej, widniała nazwa wykonawcy: „Birbach, Lwów – Sykstusa 23”

70 Drzwi w willi Osińskich przy ul. Kmity 3 o tradycyjnej, architektonicznej formie, z prześwitami z gęstą, żeliwną kratą oraz nadświetlem ze szkła trawionego z wygrawerowanym adresem: „ul. Piotra Kmity no 5”; w zwieńczeniach prześwitów i skrzydeł monogram „OM” upamiętniający właściciela Michała Osińskiego

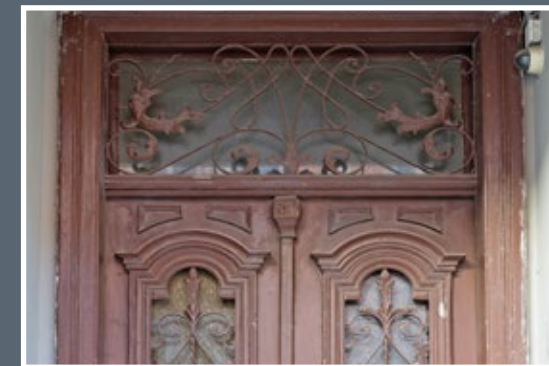

71 Drzwi w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 z podobną jak w drzwiach willi Osińskich kratą prześwietów; w płycinach górnych skrzydeł oraz na zworniku portalu monogram „WACH” upamiętniający właścicieli: Amelię i Chaima Wolfów

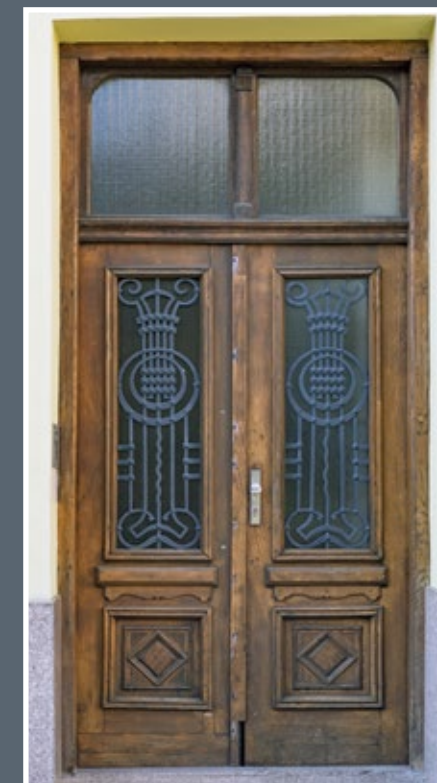
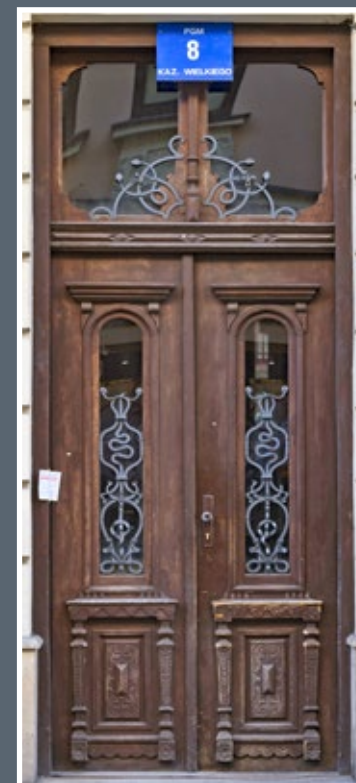
72 Krata nadświetla w drzwiach wejściowych do kamienicy przy ul. Słowackiego 45

73 Krata nadświetla w drzwiach wejściowych do kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 28 z przedstawieniem małych smoków

74 Drzwi w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 8 – przykład łączenia tradycyjnej formy i dekoracji, widocznych głównie w opracowaniu dolnych płycin, z całkowicie odmienną, secesyjną kratą prześwietów i nadświetla

75 Drzwi w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 20 z typowo secesyjnymi kratami prześwietów z wykorzystaniem motywu „pawiego oka”

76 Dekoracja skrzydła drzwiowego w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 3 w formie płynnej wici roślinnej

77 Krata prześwitu skrzydła drzwi wejściowych do kamienicy przy ul. Słowackiego 20 z delikatnie grawerowanych prętów zakończonych główkami węży

78 Drzwi w kamienicy przy ul. Sowińskiego 1 o interesującym opracowaniu krat prześwitów w formie wijącej się wstęgi

79 Drzwi w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 4 z kratami prześwitów, których głównym elementem są duże litery „LP” upamiętniające właścicielkę Ludmiłę Piłęcką

80 Żelazne drzwi do kamienicy przy Placu na Bramie 10, prawdopodobnie z lat 60. lub 70. XIX wieku, z charakterystycznym dla drzwi klasycystycznych wąskim nadświetlem, ze skromną dekoracją z repusowanych w blaszce kwiatków i listków

81 Żelazne drzwi do kamienicy przy ul. Słowackiego 2 z lat 90. XIX wieku o formie typowej dla drzwi drewnianych

82 Żelazne wrota w kamienicy przy ul. 3 Maja 39 z 1889 roku z zachowanym starym szyldem zamku z klamką

83 Metalowe drzwi wejściowe do kamienicy przy ul. Moniuszki 1/ Tarnawskiego 7 (wejście od ul. Tarnawskiego) z 1910 roku o secesyjnej dekoracji o motywach florystycznych, z zachowanym szyldem zamku z klamką

84 Żelazne, trójskrzydłowe wrota do przejazdu kamienicy przy ul. Moniuszki 1/ Tarnawskiego 7, prowadzące do budynku od ul. Moniuszki, o dekoracji powtarzającej zasadnicze motywy zdobnicze drzwi od ul. Tarnawskiego

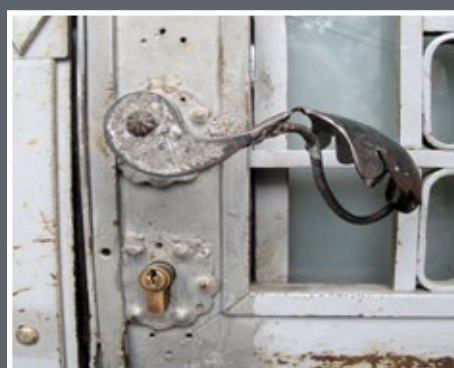
85 Żelazne drzwi w kamienicy przy ul. Słowackiego 64 o secesyjnej dekoracji z motywami roślinnymi, z wysokim nadświetlem z motywem „pawiego oka” i liśćmi z pąkami; obok nadświetle niezachowanych wrót przejazdu o dekoracji powtarzającej motyw z drzwi głównych

86 Żelazne drzwi w oficynie przy ul. Słowackiego 64a

87 Żelazne wrota w kamienicy przy ul. Długosza 6

88 Metalowe drzwi w kamienicy przy ul. Długosza 4 o cechach secesji geometrycznej, z zachowanym szyldem zamku z klamką

89 Żelazne wrota w kamienicy przy ul. Słowackiego 13 z zachowanymi klamkami; przed wrotami betonowe odbojniki

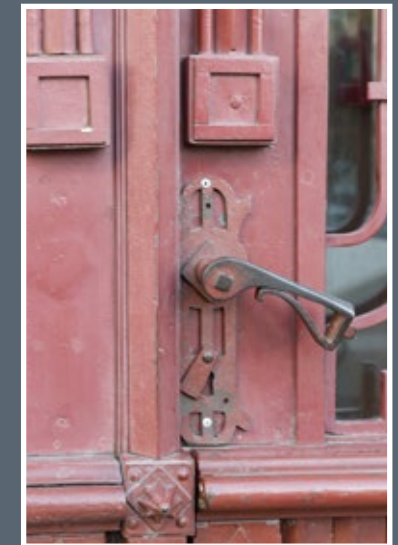
90 Metalowe drzwi w kamienicy przy ul. Śniwskiego 9

91 Żelazne drzwi w budynku Towarzystwa Zaliczkowego Rolnego przy ul. Mickiewicza 2 (wejście od Placu na Bramie)

92 Żelazne drzwi w kamienicy przy ul. Słowackiego 23 o formie powtarzającej schemat drzwi drewnianych z przełomu wieków XIX i XX

93 Żelazne drzwi w kamienicy przy ul. Tamawskiego 12 z datą „1911” w nadświetlu i zachowanym szyldem zamku z klamką

94 Żelazne drzwi w kamienicy przy ul. Słowackiego 32 o neogotyckiej formie, z secesyjnymi kratkami prześwitów i ornamentem listwy przytkowej; zachowany oryginalny szyld zamku z klamką

95 Wytłaczane w mosiądzu drzwi w kamienicy przy ul. Mickiewicza 3, z dekoracją w formie kartuszy w płycinach dolnych, z zachowanym szyldem zamku z galką

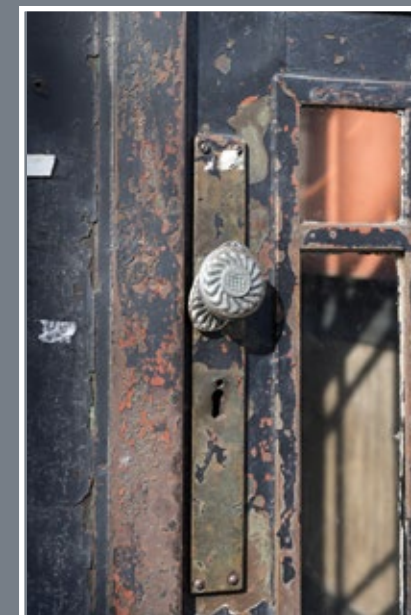

96 Żelazna krata w sieni kamienicy przy ul. Mickiewicza 3, zdobiona secesyjną dekoracją repusowanymi w blaszce liśćmi dębowymi

97 Żelazna krata w tylnej sieni kamienicy przy ul. Mickiewicza 3

98 Miedziane drzwi w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 37 z 1913 roku, oszklone szkłem kryształowym, z zachowanym szyldem zamku z gałką

99 Drzwi w willi przy ul. Skargi 3 z lat 30. XX wieku

100 Drzwi w modernistycznej kamienicy przy ul. Niewiadomskiego 1

101 Drzwi w kamienicy przy ul. Niewiadomskiego 5

102 Drzwi w kamienicy przy ul. Dworskiego 17

103 Szyld zamku z klamką we wrotach przejazdu w kamienicy przy ul. Mickiewicza 19

104 Szyld zamku z klamką w drzwiach willi przy ul. św. Józefa 4

105 Szyld zamku i klamką we wrotach przejazdu w budynku przy ul. Mickiewicza 4

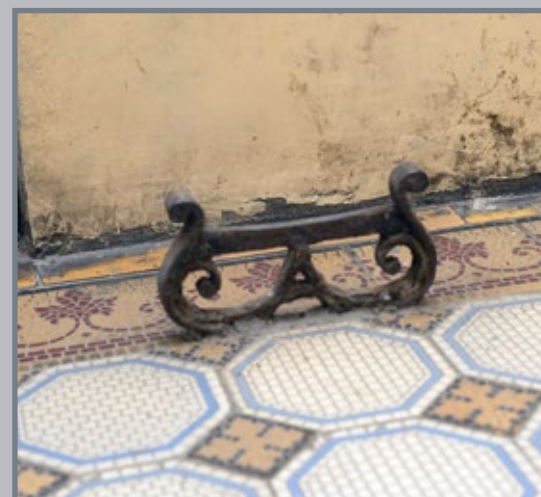

106 Klamka z szyldem zamku w drzwiach wejściowych do kamienicy przy ul. Królowej Jadwigi 4

107 Żeliwny odbojnik w formie gryfa przy wjeździe do przejazdu kamienicy przy ul. 3 Maja 14

108 Wycieraczka do butów w sieni kamienicy przy ul. Dworskiego 40

109 Wycieraczka do butów (częściowo zdemontowana) przed drzwiami kamienicy przy ul. św. Józefa 11

110 Wycieraczka do butów na schodach wejściowych do kamienicy przy ul. Smolki 15

111 Wycieraczka do butów na podeście schodów wejściowych do willi przy ul. Puszkina 6

112 Wycieraczka do butów na schodach wejściowych do budynku przy ul. Skargi 8

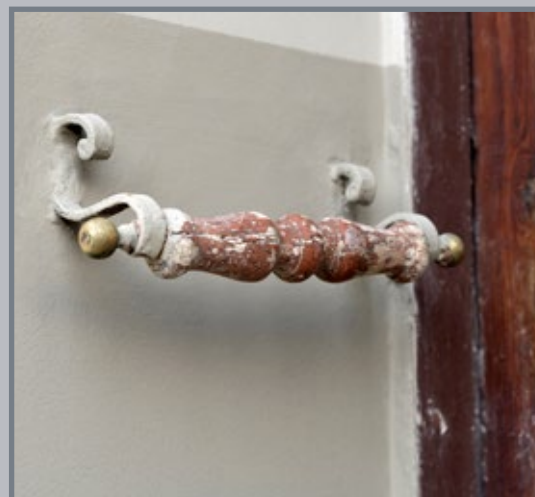

113 Wycieraczka do butów przy wejściu do kamienicy przy ul. Śmigurskiego 9

114 Uchwyt na ścianie kamienicy przy ul. Tarnawskiego 12

115 Uchwyt na ścianie kamienicy przy ul. 3 Maja 3

116 Uchwyt na ścianie kamienicy przy ul. Raclawickiej 2

Balkony

W przemyskich kamienicach przelomu wieków balkony były bardzo częste, co było wręcz przedmiotem kpin – w artykule z 1897 roku autor określił to zjawisko jako „mania balkonów”¹⁷. Faktycznie elewacje frontowe większości powstających wówczas kamienic miały po kilka balkonów, często o różnych formach i balustradach.

Najstarszym zachowanym elementem balkonowym w Przemyślu są oryginalne kamienne wsporniki z rytą dekoracją roślinną w narożnym balkonie kamienicy przy ul. Grodzkiej 1 – pozostałość wcześniejszego, XVIII-wiecznego budynku.

W XIX wieku, w wyniku rozpowszechnienia się techniki odlewniczej, masowo powstawały balkony żeliwne. W Przemyślu najwcześniejszy – z około połowy XIX wieku – jest balkon w klasycystycznej kamienicy pod adresem Rynek 20/ Grodzka 6, należącej do kupca bławatnego Emila Piskorza, uwidoczniiony na akwareli nieznanego malarza z 1862 roku¹⁸. Centralnie usytuowany, z segmentami ozdobnej balustrady rozpiętej pomiędzy pięcioma dekoracyjnymi słupkami, wsparty jest na siedmiu wspornikach w formie esownic, podtrzymujących również żeliwną płytę, dodatkowo osłoniętą dekoracyjnym pasem liści akantu. Jego wykwintna wręcz forma wskazuje na obcą proveniencję, gdyż w Przemyślu nie było wówczas żadnego warsztatu odlewniczego.

Pierwsze informacje o balkonach w kamienicach z drugiej połowy XIX wieku pochodzą ze wzmianki prasowej z 1878 roku, w której autor zachwycał się pięknym balkonem w nowo wznoszonej kamienicy przy ul. Mickiewicza¹⁹. Został on odlany w fabryce maszyn rolniczych i odlewni żelaza Michała Dornwalda, powstałej w latach 70. XIX wieku. Powyższa informacja odnosiła się prawdopodobnie do balkonu kamienicy pod nr 22 – w meandrowym obramieniu, pomiędzy dwoma słupkami narożnymi, umieszczonych jest sześć segmentów balustrady z dekoracją w kształcie rozet o gęstej, koncentrycznej formie. Zachował się bez wsporników, ale identyczny, już kompletnie zachowany, znajduje się naprzeciwko, w kamienicy nr 23, datowanej na 1883 rok. Ma masywne, również żeliwne wsporniki o równie zwartych, gęstych formach, jakby „przyklepionych” do ściany.

Balkony żeliwne, popularne szczególnie w latach 70. i 80. XIX wieku, powstawały w odlewniach żelaza według powszechnie stosowanych wzorników²⁰. Zachowały się w kilku kamienicach z lat 80. XIX wieku – w budynku przy ul. Mickiewicza 25 znajduje się interesujący żeliwny balkon wzbogacony o skrzynki i doniczki na kwiaty, a przy ul. 3 Maja 28 balkon o rozbudowanych, lżejszych wspornikach.

Obok balkonów żeliwnych funkcjonowały te bardziej tradycyjne, wzorowane na historycznych balkonach kamiennych, z tym, że na ogół były wykonane w nowej technice – cementowych i sztukatorskich odlewów udających kamień zamocowanych na żelaznym szkielecie, ozdabianych dekoracją roślinną i kanelowaniem. Najbardziej spektakularne powstały w kamienicy Józefa Dereniowskiego, wzniesionej w 1892 roku na eksponowanej, narożnej parceli przy głównym moście (ul. Kościuszki 7/ Wybrzeże Marszałka Piłsudskiego 1). Na parterze umieszczono dwa piękne balkony wsparte na masywnych, wolutowych wspornikach, ozdobionych klasyczną dekoracją roślinną, z balustradą tralkową pomiędzy prostokątnymi słupkami. Podobny balkon zdobi elewację kamienicy Chaima Tennenbauma przy ul. 3 Maja 21 z 1891 roku. Tradycyjną, klasycyzującą formę ma balkon kamienicy Majerskich z roku 1895 przy ul. Słowackiego 50, z tralkową balustradą niesioną przez trzy wsporniki ozdobione głowami – w środkowym umieszczony jest wizerunek właściciela, rzeźbiarza Ferdynanda Majerskiego. Wybudowana przez Barbarę Seidler w 1898 roku kamienica przy ul. Franciszkańskiej 5 ma balkon o masywnej balustradzie z dekoracją, prawdopodobnie rzeźbioną w kamieniu, w formie wyolbrzymionego kimationu kwiatowego ze stylizowanych liści akantu. Jest to dekoracja o niepowtarzalnej w Przemysłu formie, stąd można łączyć ją z rzeźbiarskim warsztatem Pawła Karczmarczyka²¹.

W Przemysłu sporadycznie spotyka się odlewane, żeliwne wsporniki o tradycyjnym kształcie wolut lub esownic. Takie zostały zastosowane w budynku hotelu „Victoria” z 1890 roku przy ul. Mickiewicza 18 oraz budynku Towarzystwa Kredytowego z 1898 roku przy ul. Mickiewicza 6. W drugim budynku są to dwa tralkowe balkony narożne: górny owalny, wsparty na metalowej półczaszy, oraz dolny z wolutowymi konsolami.

Bardzo dekoracyjna forma wsporników zastosowana została w kamienicy Maxa Aussübela przy ul. 3 Maja 14, wzniesionej w 1890 roku, gdzie duże konsole ozdobione są podwieszonymi kwiatowymi festonami wykonanymi z blachy, a usytuowany pomiędzy nimi portal drzwiowy zwieńczony jest maską Merkurego, również odkutą w blasze. Podobna dekoracja widoczna jest we wspornikach wykusza w kamienicy Jakuba Reisnera przy ul. Jagiellońskiej 21 z około 1897 roku, z tym, że konsole są mniej ozdobne – być może wykonane w technice odlewu. W pełni metalowy jest balkon w kamienicy Rynek 5, gruntownie remontowanej w 1894 roku. Efektowną dekorację wsporników z wizerunkiem głowy lwa można zobaczyć w balkonach parteru kamienicy przy ul. Czarnieckiego 3.

Indywidualny charakter mają balkony w willi Frenkla przy ul. Dworskiego 39 z przełomu lat 80. i 90. XIX wieku. Balkon frontowy nad drzwiami wejściowymi ustawiony jest prawdopodobnie na płycie kamiennej, profilowanej, wspartej przez dwa atlanty. Bogato dekorowana, żeliwno-kuta balustrada, nosi cechy neobarokowe. Jej forma powtórzona jest na balkonie bocznym na piętrze, gdzie kamienną płytę niosą stosunkowo proste wsporniki.

W kamienicy Chaima Wolfa przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 balkony mają niezmiernie dekoracyjny charakter i stanowią istotny element wystroju elewacji. Wsparte są na konsolach pokrytych bogatą dekoracją roślinną, na parterze i drugim piętrze zaopatrzone w tralkową balustradę. Na trzecim piętrze znajduje się szeroki balkon pięciosegmentowy, z dwoma segmentami wybrzuszonymi, z prawdopodobnie kutymi lub żeliwno-kutymi balustradami; w eksponowanym narożniku od strony rynku zastosowano ich pomniejszone kopie.

W latach 90. XIX wieku znużenie powtarzalnością wzorów, a przede wszystkim znakomity rozwój kowalstwa i ślusarstwa spowodowały, że większą popularnością zaczęły cieszyć się bardziej zindywidualizowane, kute balustrady i wsporniki²². Długo jeszcze łączono elementy żeliwne i kute – jak np. w balkonach pięter przy ul. Kościuszki 7/ Wybrzeże Marszałka Piłsudskiego 1 i ul. Grunwaldzkiej 42. Często żeliwna balustrada wsparta jest na kuty, lekkich wspornikach. Tak jest np. w kamienicach przy ul. Tarnawskiego 8 i św. Jana Nepomucena 1.

Metalowa czasza pod balkonem kamienicy przy ul. Dworskiego 9/ Rejtana

Balkon w budynku przy ul. Św. Jana Nepomucena I

W Przemysłu zachowała się znaczna liczba pięknych, lekkich balkonów o zróżnicowanych formach i dekoracji, głównie z lat 90. XIX wieku i początku XX wieku. Dominują wśród nich formy kute. Brak bezpośredniego dostępu wyklucza wiarygodne określenie szczegółów ich konstrukcji, ale w większości są to zindywidualizowane dzieła kowalstwa artystycznego o dużych walorach artystycznych i estetycznych.

Ich konstrukcja opiera się już głównie na belkach stalowych, płytach Kleina lub cegłach zbrojonych bednarkami, niesionych przez zwykle niebywale ozdobne wsporniki – najczęściej kute, niekiedy z elementami odlewanymi. Większość ozdobiona jest kwiatami i liśćmi wykonanymi z repusowanej blachy, skoncentrowanymi wokół esowato wygiętego pręta, niekiedy zakończonego np. głową orła, jak w przypadku balkonu kamienicy przy ul. Tarnawskiego 8, przybierającego postać smoka, jak w kamienicach przy ul. Grottgera 4 i ul. Dworskiego 9/ Rejtana, czy mitycznych ptaków, jak w budynku przy ul. Śmigurskiego 5. Niekiedy pod jednym balkonem montowano trzy lub cztery wsporniki, co dobitnie świadczy o docenianiu ich dekoracyjnego charakteru. Zwykle tworzą one jedną dekoracyjną całość z eksponowanymi elementami konstrukcji – stalowymi belkami-dwuteownikami, które też otrzymują dekorację w formie ozdobnej, ażurowej obudowy z blaszanymi kwiatkami czy guzami. Podobnie płyty balkonowe – od spodu, na podniebieniach, często mają kasetonową fakturę z blachy kształtowanej w formę kół, trapezów, prostokątów albo „desek” lub płaskich pól z ozdobnymi guzami czy kwiatami.

Na przelocie pierwszego i drugiego dziesięciolecia XX wieku nadal funkcjonują wsporniki naśladowujące kamień, ale ich forma odbiega od wcześniejszych historyzujących. Jedynie luźno nawiązują do klasycznych wolut czy esownic, a uproszczony kształt i ozdoby wskazują już na inne inspiracje. Wyjątkową, niepowtarzalną formę otrzymał wspornik balkonu drugiego piętra kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 6 z 1914 roku – jest to bogata rzeźbiarska kompozycja o okuciowo-maźwiniowych formach.

Niekiedy balkony uzyskują dodatkową ozdobę w postaci zawieszanej pod płytą metalowej czaszy. Przykładami są piękne balkony bocznej elewacji kamienicy przy ul. Dworskiego 9/ Rejtana, podparte czaszami o finezyjnej, ażurowej konstrukcji. Pod wykuszem kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 21 znajduje się czasza o pełnej, metalowej bryle, podobna jest półczasza balkonu w budynku Towarzystwa Kredytowego przy ul. Mickiewicza 6. Czasze w balkonach kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 prawdopodobnie są cementowymi odlewami.

Najbardziej dekoracyjnym elementem balkonu są balustrady. W większości są dostosowane do charakteru budynku i wystroju elewacji. Można wyróżnić kilka najbardziej powtarzalnych wzorów balustrad, ale nigdy nie są one identyczne – w przeciwieństwie do wcześniejszych żeliwnych. Konstrukcja balustrady jest oparta o narożne, a niekiedy również pośrednie słupki, na których umieszczona jest rama obramiona fryzem – najczęściej meandrowym, falowym, z zastosowaniem kół, owali itp. W niej umieszczano segmenty balustrady ukształtowane przez proste lub wybrzuszone pręty.

Można wyróżnić dwie podstawowe formy kompozycji balustrad: z rytmem powtarzających się segmentów lub o układzie koncentrycznym, z głównym elementem dekoracyjnym pośrodku. W pierwszej z nich dominuje dekoracja roślinna w postaci wici, kwiatów i liści dopełnianych pełnoplastycznymi ptaszkami, pękami, spiralami. Naroża balustrad podkreślone są zazwyczaj wykuwanymi w blasze płaskimi formami liści akantu, kwiatów, niekiedy orłów. Takie balkony zachowały się w kamienicach z początku lat 90. XIX wieku, np. przy ul. Słowackiego 5, Grunwaldzkiej 28 i 30, Mickiewicza 18, ale i w późniejszych. Niekiedy głównym motywem są duże, wyraziste kwiaty – ich najładniejsze przykłady znajdują się w balkonach kamienic z około 1900 roku przy ul. Dworskiego 9/ Rejtana i Konarskiego 4. Wyjątkowo dekoracyjny jest balkon w kamienicy przy ul. 3 Maja 3, gdzie segment z maskaronem w otoczeniu kwiatów powtórzono pięciokrotnie, do tego balkon wsparty jest na czterech pięknych, kutych wspornikach.

W balkonach o dekoracji koncentrycznej główny element ozdobny umieszczany był w centrum, często w plecionce lub kratce – zwykle ukośnej, ozdobionej rozetkami lub guzami – lub w imitacji kraty, to jest płaskiej blasze, w której wycięto kwadratowe bądź okrągłe otwory; element centralny mógł znaleźć się także w zakomponowanej dekoracji z wolut, zwitek, motywów roślinnych. Na takim tle umieszczano maskarony, maski, trójliście, wazony, wieńce, elementy abstrakcyjne. Niekiedy bywały one powtarzane w narożach lub w częściach bocznych. Efektowne balkony tego typu można znaleźć w kamienicach przy ul. Dworskiego 48, Słowackiego 3 i 7, 3 Maja 39, Grottgera 4.

Lekkie, kute balkony zachowały się w większości budynków z końca XIX wieku, ale nie wszędzie zachowały się wsporniki. Pomimo tego te pierwsze nadal stanowią istotny element ozdobny elewacji. Przykładami niech będą balkony w kamienicach przy ul. 3 Maja 29–33, Grunwaldzkiej 26, Franciszkańskiej 16, Dworskiego 36, Krasińskiego 3, Mickiewicza 7, Okrzei 18 czy Raławickiej 2.

Niekiedy w balustrady wplecione są inicjały właścicieli – inwestorów. Tak jest w przypadku pięknego balkonu budynku przy ul. Grottgera 4, gdzie w centralnym wieńcu umieszczono inicjały „SM” upamiętniające inwestora Mayera Schiffera, a na niewielkim balkonie przy ul. Śmigurskiego 5 w kartuszu widnieją litery „BR” oznaczające Benziona Rosenzweiga. W kamienicy przy ul. Słowackiego 32 pośrodku balustrady umieszczone są litery „EF” – Emanuel Fedhof.

Motywy takie, jak kratki czy plecionki, były nadal chętnie stosowane w budynkach z przełomu pierwszego i drugiego dziesięciolecia XX wieku. Zadziwiająco są balkony kamienicy z 1914 roku przy ul. Franciszkańskiej 6 – mniejszy na drugim piętrze, o obłym kształcie, posadowiony na oryginalnym, wspomnianym już wyżej rzeźbiarskim wsporniku; większy na pierwszym piętrze, rozciągnięty na całą szerokość elewacji. Mają identyczne balustrady, których forma przypomina balkon willi Frenkla przy ul. Dworskiego 39, co najmniej 20 lat wcześniejszy, o gęstej sieci dekoracji z maskaronami w otoczeniu kwiatowych bukietów – być może był on inspiracją dla inwestora. Również tradycyjne motywy dominują w balkonach kamienic przy ul. Sienkiewicza 9 i 11. Balkon kamienicy z 1912 roku przy ul. Słowackiego 63 uznać można już za secesyjny, ale z reminiscencją form wcześniejszych, widocznych w zastosowaniu tradycyjnej kratki w narożach.

W balustradach balkonów o zdecydowanie secesyjnym charakterze dekoracja wykonywana z blachy nie odgrywa już dominującej roli. Wprowadza się bardzo przestrzenny, wyraźny układ kompozycyjny z giętych płaskowników tworzących formy fal, lir, owali, wolut, niekiedy tylko nieznacznie ozdobionych mocno stylizowanymi formami kwiatów czy liści – np. w kamienicach przy ul. Skargi 6 (jeszcze z tradycyjnym maskaronem w centrum), Franciszkańskiej 13, 17 i 19, Kazimierza Wielkiego 12, 14 i 17, Grunwaldzkiej 41b, „Dworze Jagiełły” przy ul. Kasprowicza 24, w budynkach przy ul. Długosza 2, Barskiej 4, Parkowej 1, Łukasińskiego 10 czy Słowackiego 23. W innych balkonach, m.in. w kamienicach przy pl. Konstytucji 3 Maja 7/ 3 Maja 1, Długosza 4 i 6, Franciszkańskiej 35, Grunwaldzkiej 6 czy Śmigurskiego 9, balustrada jest już zredukowana do prawie prostych prętów ozdobionych rzadko rozmieszczonymi, zwartymi elementami dekoracyjnymi. Oryginalną, spójną z architekturą formę – segmentów płaskiej blachy lub betonowej

płyty ułożonych na przemian z ażurowymi elementami dekoracyjnymi – otrzymały półkoliste balkony kamienicy przy ul. Mickiewicza 1/ Sowińskiego 2 z 1912 roku.

Ewenementem są balkony kamienicy Hermana Wagnera przy ul. Puszkina 8a z około 1910 roku. Ich tradycyjne wsporniki mają formę kanelowanych wolut, natomiast balustrady – masywnych, betonowych elementów o kształcie tarcz z wieńcami laurowych liści, stanowiących podstawy dla niezachowanych sztukatorskich orłów (pozostały jedynie otwory na ich montaż) – analogicznych do zachowanych w attyce budynku przy ul. Głowackiego 13.

W kamienicach powstałych tuż przed wybuchem Wielkiej Wojny uwidaczniają się prądy modernistyczne. Typowe balkony występują rzadziej, częściej stosowane są wykusze i tarasy o znacznie uproszczonej dekoracji. Takie są balkony kamienicy przy ul. Słowackiego 13, gdzie na prostej płycie, bez wsporników, umieszczono balustradę z motywem festonu zawieszono na stosunkowo prostych prętach (motyw powtórzony również w balustradzie schodów). W kamienicy przy ul. Słowackiego 61 balkony przybierają już modernistyczne formy, widoczne w masywnej, betonowej balustradzie złożonej z prostokątnych przęseł wypełnionych dekoracyjnymi kratami (podobny motyw zastosowano w balustradzie schodów wewnętrznych). Znacznie uproszczoną dekorację można znaleźć w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 37 – segmenty prostych, podwójnych prętów są połączone naprzemiennie kulkami i krzyżującymi się płaskownikami, a ozdoby zminimalizowane.

W przemysłowych kamienicach z okresu międzywojennego, już stricte modernistycznych, balkony występują znacznie rzadziej, zwykle jako murowane elementy ściśle związane z konstrukcją bryły. Mają masywne, proste formy, jak np. w willi przy ul. Kilińskiego 12 z 1929 roku (jeszcze z dodatkiem kutek balustrad) czy kamienicy przy ul. Frankowskiego 3 z lat 30. XX wieku – tam balkon zaopatrzone tylko w metalowe, proste skrzynki na kwiaty.

W niektórych budynkach na oknach zawieszano ozdobne skrzynki na kwiaty. Często powtarzały formę balkonu, jak w kamienicy przy ul. Kopernika 3, albo zastępowały balkony w przypadku ich braku, jak w budynku przy ul. Bibliotecznej 6.

1 Balkon w kamienicy przy ul. Grodzkiej I z barokowymi, kamiennymi wspornikami o rzeźbiarskim opracowaniu

2 Odlewany w żeliwie, klasycystyczny balkon w kamienicy Rynek 20 z połowy XIX wieku

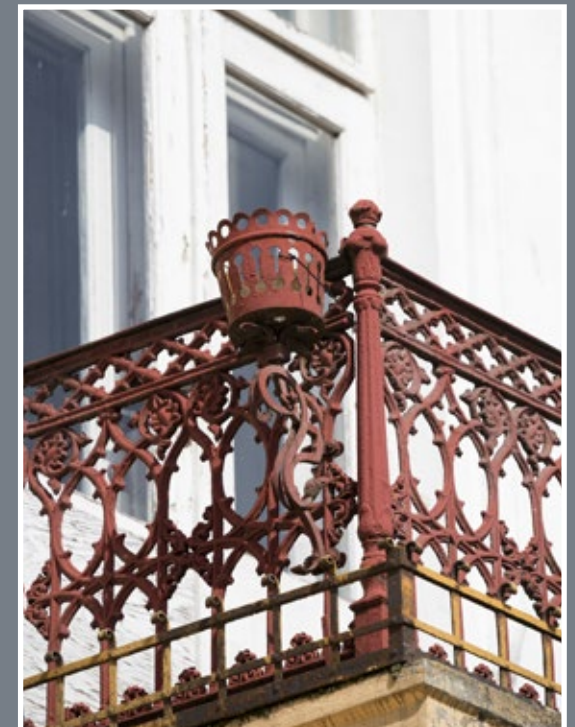
3 Żeliczny balkon w kamienicy przy ul. Mickiewicza 23 z początku lat 80. XIX wieku

4 Balkon w kamienicy przy ul. 3 Maja 28 z początku lat 90. XIX wieku

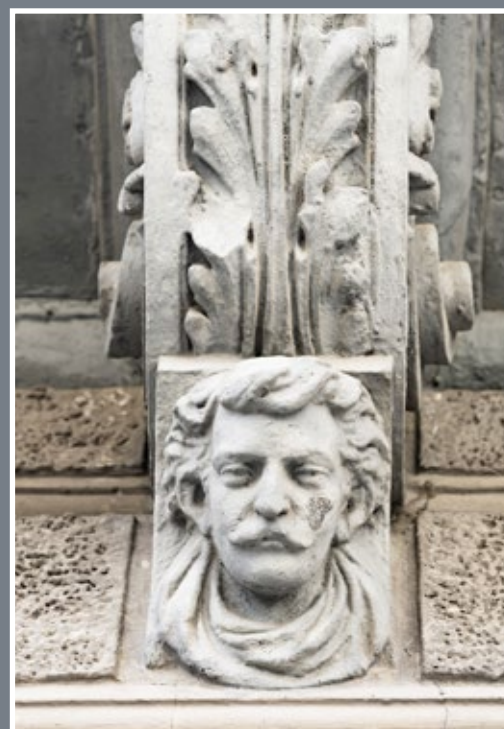

5 Żeliczny balkon w kamienicy przy ul. Mickiewicza 25 z lat 80. XIX wieku z doniczkami w narożach na ozdobnych wspornikach

6 Balkon w kamienicy przy ul. Kościuszki 7 / Wybrzeże Marszałka Piłsudskiego 1 – odlany w cemencie, ze wspornikami ze sztukatorską dekoracją roślinną

7 Balkon w kamienicy przy ul. Słowackiego 50, środkowy wspornik z wizerunkiem rzeźbiarza Ferdynanda Majerskiego

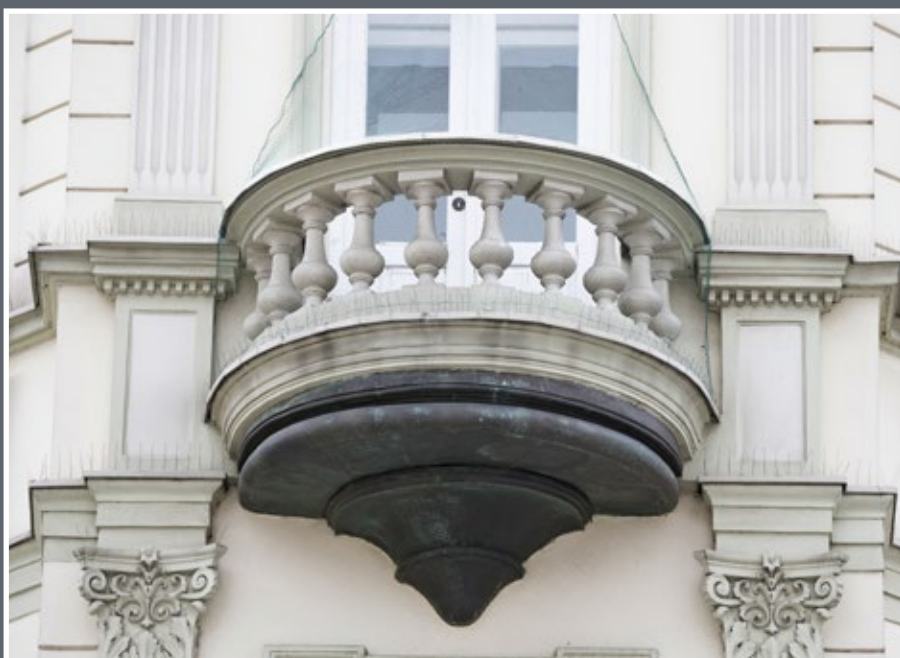
8 Balkon w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 5

9 Żeliwne wspomniki balkonu hotelu „Viktoria” przy ul. Mickiewicza 18

10 Balkon w narożu budynku Towarzystwa Kredytowego przy ul. Mickiewicza 6 wsparty na żeliwnych wspomnikach w formie konsol

11 Balkon w narożu budynku Towarzystwa Kredytowego przy ul. Mickiewicza 6 wsparty na żeliwnej półczaszce

12 Balkon nad portalem wejściowym w kamienicy przy ul. 3 Maja 14; odlewane w żeliwie, ozdobione festonami wspomniki stanowią jednocześnie oprawę portalu drzwiowego

13 Wspornik balkonu I piętra kamienicy przy ul. Czarnieckiego 3 ozdobiony głową lwa

14, 15 Balkon nad wejściem do willi Frenkla przy ul. Dworskiego 39 z neobarokową, żeliwno-kutą balustradą

16 Balkon I piętra w narożu kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 z bogato dekorowanymi wspornikami

17 Balkon II piętra w narożu kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 z dekoracyjną czaszą

18 Balkon na piętrze kamienicy przy ul. Kościuszki 7/ Wybrzeże Marszałka Piłsudskiego 1; motyw dekoracyjny kutej balustrady – skośna kratka w otoczeniu wolut i elementów kwiatowych – jest powtórzony we wspornikach

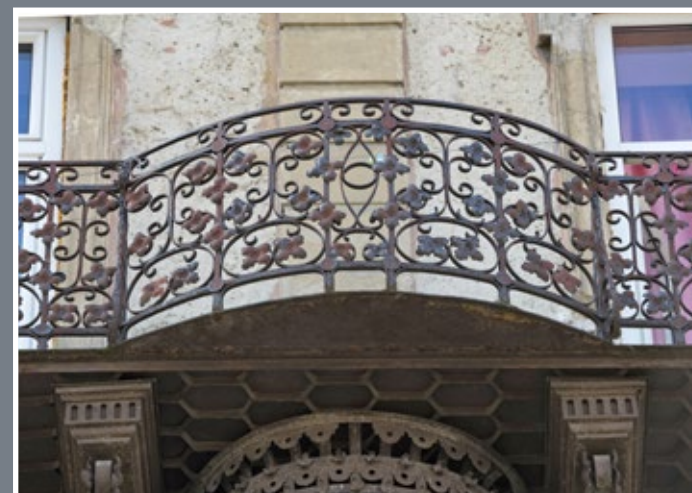
19 Balkon w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 42 z żeliwną balustradą i wspornikami powtarzającymi jej motywy dekoracyjne

20 Balkon w kamienicy przy ul. Tarnawskiego 8; masywna balustrada z odlewanymi przęsłami jest połączona z lekkimi, kutymi wspornikami z motywem orlich głów

21 Balkon I piętra kamienicy przy ul. Dworskiego 9/ Rejtana o kutej balustradzie z motywem dużych, repusowanych w blasze kwiatów, wsparty na ażurowej, metalowej czaszy i kutyh wspornikach z przedstawieniem smoków

22 Balkon II piętra kamienicy przy ul. Dworskiego 9/ Rejtana z ozdobną, kwiatową balustradą, wsparty na metalowej czaszy i kutyh wspornikach zdobionych motywami roślinnymi

23 Balkon I piętra kamienicy przy ul. Słowackiego 5 ozdobiony balustradą z rytmem segmentów o wolutowej dekoracji z centralnym elementem roślinnym, z płaską formą liścia akantu w narożach

24 Balkon II piętra kamienicy przy ul. Słowackiego 5 o formie podobnej jak w przypadku balkonu I piętra, ale z bardziej rozbudowaną dekoracją kwiatową balustrady

25 Balkon w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 28 z przedstawieniem płaskich ortów w narożach

26 Balkony w kamienicy przy ul. Konarskiego 4

27 Balkon w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 30 z segmentami dekoracji wolutowej dzielonymi motywem płaskiego liścia akantu

28 Balkon w budynku dawnego hotelu „Victoria” przy ul. Mickiewicza 18

29 Balkon w kamienicy przy ul. Konarskiego 4

30 Balkon w kamienicy przy ul. 3 Maja 3 z balustradą złożoną z pięciu segmentów o koncentrycznej dekoracji, z maskaronem pośrodku i zdobieniami w kształcie kwiatów, wsparty na czterech wspornikach ozdobionych wolutami, kwiatami, spiralami i guzami

31 Balkon w narożu piętra kamienicy przy ul. Dworskiego 48 z wizerunkiem maskarona pośrodku w otoczeniu blachy imitującej regencyjną kratkę oraz dekoracyjnych wolut i kwiatów; w zwieńczeniach naroży również maskarony

32 Balkon II piętra kamienicy przy ul. Słowackiego 3 z maszkaronem w centrum

33 Balkon I piętra kamienicy przy ul. Słowackiego 3 z maszkaronem w otoczeniu blachy wyciętej w ukośną kratkę

34 Balkon I piętra kamienicy przy ul. Słowackiego 3 z maszkaronem, o formie jak powyższy, ale różniący się szczegółami, jak również zachowaną oryginalną skrzynką na kwiaty z dekoracją w formie lilijek

35 Balkon I piętra kamienicy przy ul. Słowackiego 7 z balustradą o motywie bukietu kwiatów w wazonie w centrum

36 Balkon II piętra kamienicy przy ul. Słowackiego 7 o identycznej formie jak powyższy, ale różniący się szczegółami dekoracji

37 Balkon II piętra naroża kamienicy przy ul. 3 Maja 39 z wazonem jako centralnym elementem kompozycji balustrady

38 Balkon I piętra elewacji wschodniej kamienicy przy ul. 3 Maja 39 o koncentrycznej dekoracji z wolutami rozchodzącymi się w formie bukietu w centrum i repusowanymi w blasze elementami roślinnymi po bokach

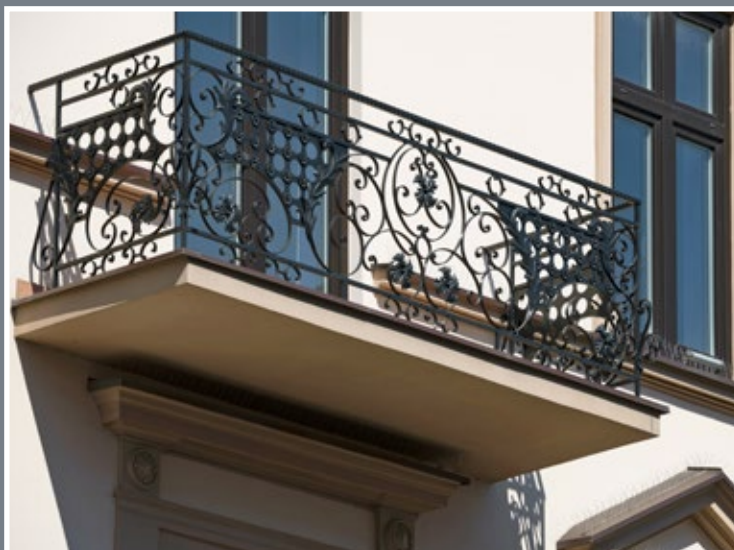
39 Efektowny, szeroki balkon narożnika I piętra kamienicy przy ul. 3 Maja 39 z centrum zaakcentowanym owalnym wieńcem w otoczeniu kwiatowych wiązanek, z segmentami kompozycji kwiatowych po bokach; motyw centralny powtórzony w narożach

40 Balkon I piętra kamienicy przy ul. Grottgera 4 z wieńcem z liści laurowych z monogramem „MS” (Majer Schiffer) w otoczeniu liści, kwiatów, ptaszków, wsparty na ozdobnych, kutyh wspornikach w formie smoków; na płycie spodniej również dekoracja kwiatowa o uproszczonych formach

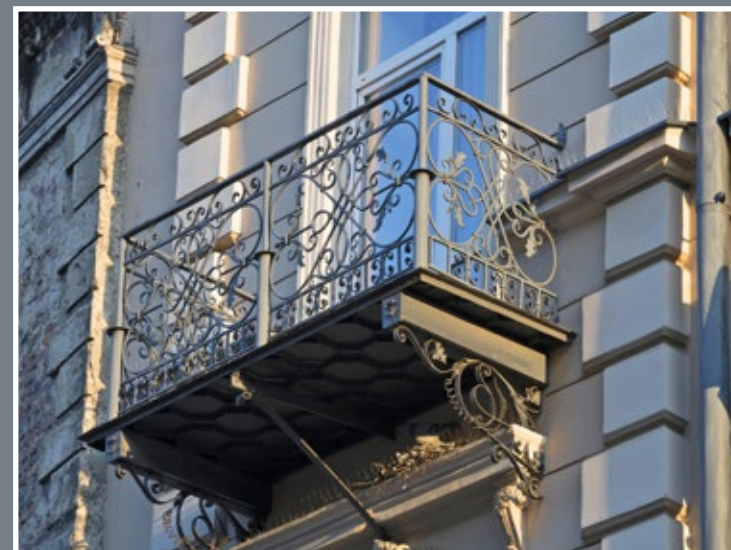
41 Balkon I piętra kamienicy przy ul. 3 Maja 29–33 o powtarzalnej dekoracji w formie kwiatowych bukietów

42 Balkon w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 26

43 Balkon w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 16

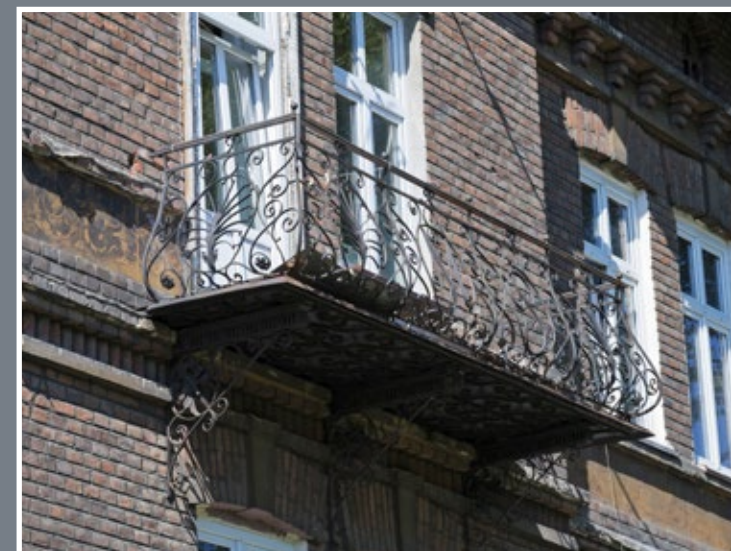
44 Balkon w kamienicy przy ul. Dworskiego 36, podobny w formie do balkonu w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 16

45 Balkon w kamienicy przy ul. Krasińskiego 3

46 Balkon w kamienicy przy ul. Mickiewicza 7

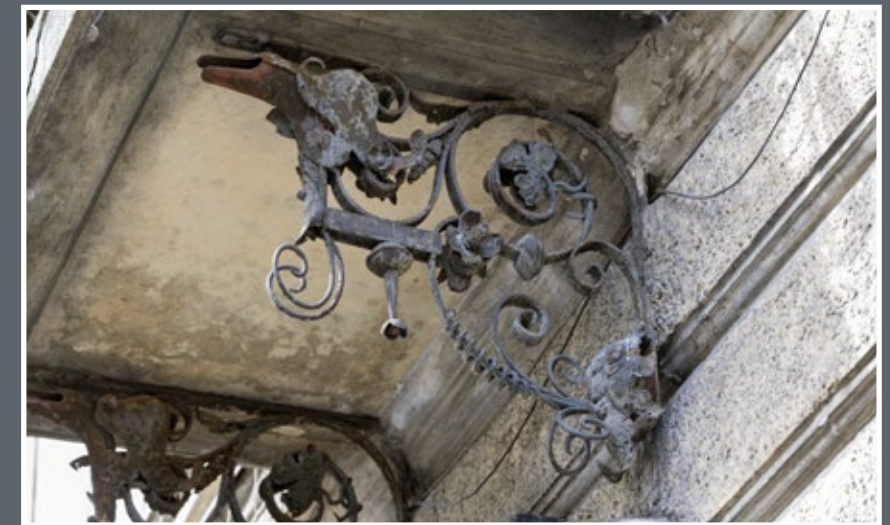
47 Balkon w willi przy ul. Okrzei 18

48 Balkon w kamienicy przy ul. Raławickiej 1

49 Balkon w kamienicy przy ul. Śmigurskiego 5 o wybrzuszonej formie z monogramem właściciela „BR” (Benzion Rosenzweig) w regencyjnej kratce, z narożami zaakcentowanymi spłaszczonym kwiatem akantu, ze wspornikami w formie mitycznego ptaka

50 Prosty w formie balkon kamienicy przy ul. Słowackiego 32 z wyeksponowanym pośrodku monogramem „EF” właściciela Emanuela Fedhofa

51 Dwa balkony kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 6 z bogato zdobionymi, identycznymi balustradami o neobarokowym charakterze; centralnym elementem ozdobnym jest maszkaron, adorowany przez dwa inne maszkarony ukazane z profilu, trzymające w ustach kwiatowe girlandy. Mniejszy balkon górny wsparty na efektownej, sztukatorskiej podstawie o neorokokowych formach małżowinowych

52 Balkon I piętra kamienicy przy ul. Sienkiewicza 11

53 Balkon II piętra kamienicy przy ul. Sienkiewicza 11

54 Balkon w kamienicy przy ul. Sienkiewicza 19

55 Balkon w kamienicy przy ul. Słowackiego 63

56 Balkon w kamienicy przy ul. Skargi 6

57 Balkon w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 13

58 Balkon w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 17

59 Balkon w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 17

60 Balkon w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 17

61 Balkon w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 41b

62 Balkon budynku „Dwór Jagielly” przy ul. Kasprowicza 24

63 Balkon w kamienicy przy ul. Łukasińskiego 10

64 Balkon w kamienicy przy ul. Długosza 2

65 Balkon w kamienicy przy ul. Barskiej 4

66 Balkon w kamienicy przy ul. Parkowej 1

67 Balkon w kamienicy przy pl. Konstytucji 3 Maja

68 Balkon w kamienicy przy ul. Długosza 4

69 Balkon w kamienicy przy ul. Długosza 6

70 Balkon w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 35

71 Nietypowy balkon w kamienicy przy ul. Puszkina 8a z cementową balustradą w formie tarcz z liśćmi laurowymi i z otworami na orły, których wizerunki znajdowały się od frontu

72 Balkon w kamienicy przy ul. Słowackiego 13

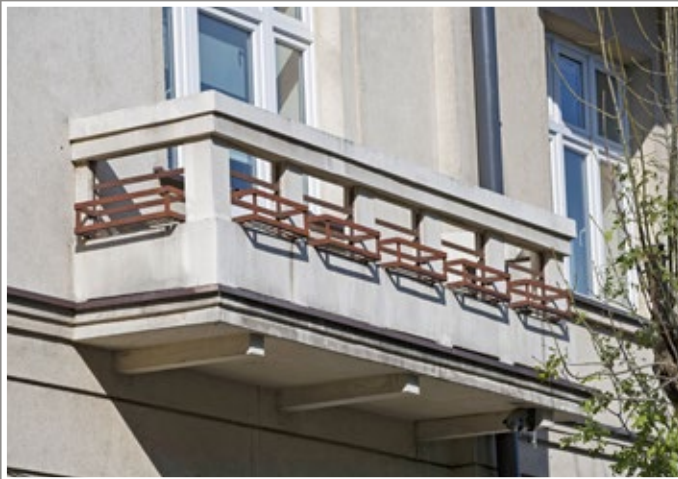
73 Balkon w kamienicy przy ul. Długosza 8

74 Balkon w kamienicy przy ul. Słowackiego 61

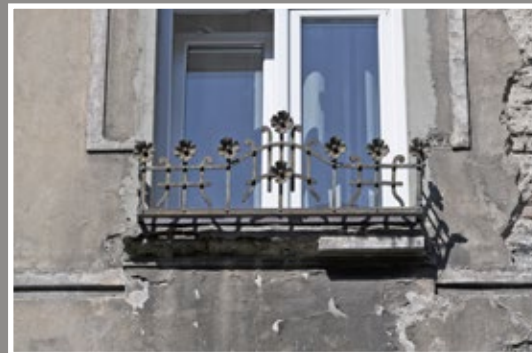
75 Balkon w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 37

76 Balkon w modernistycznej kamienicy przy ul. Frankowskiego 3 z metalowymi skrzynkami na kwiaty

78 Skrzynka na kwiaty w kamienicy przy ul. Kopernika 3

79 Skrzynka na kwiaty w kamienicy przy ul. Biblioteckiej 6

77 Balkon w willi przy ul. Kilińskiego 12 o modernistycznym wyrazie, z uproszczonym wzorem balustrady i masywnymi skrzynkami na kwiaty

80 Skrzynka na kwiaty w willi przy ul. Puszkina 6

81 Skrzynka na kwiaty w kamienicy przy ul. Raclawickiej 2

Wystrój i detale architektoniczne wnętrz Dekoracje sztukatorsko-malarskie

Obok wystroju architektonicznego elewacji oraz drzwi wejściowych równie ważne było opracowanie głównych, ogólnodostępnych pomieszczeń wnętrza budynku – przejazdów, sieni, klatek schodowych. One również świadczyły o statusie budynku i jego właściciela. Stąd bardziej staranne opracowanie spotyka się w domach-mieszkaniach inwestorów i budynkach czynszowych wyżej klasy, przeznaczonych dla inteligencji i przedsiębiorców. Również wnętrza prestiżowych budynków użytku publicznego otrzymywały ozdobne opracowanie architektoniczne, sztukatorskie i niekiedy malarskie.

W starszych kamienicach czynszowych z lat 70. i 80. XIX wieku główną funkcję komunikacyjną pełniły przejazdy bramne i to one otrzymywały wystrój architektoniczny w formie zwykle odcinkowych sklepień z przęstową artykulacją, utworzoną przez lizeny lub pilastry z głowicami w formie prostych gzymsów czy kapiteli²³. W tylnych traktach łączyły się z usytuowanymi z boku klatkami schodowymi, w starszych kamienicach najczęściej w formie tunelowych, umieszczonych między ścianami drewnianych schodów, z drewnianymi uchwyty przyściennymi. Od lat 80. klatki schodowe zaczynały być większe, tak że mogły pomieścić schody dwubiegowe, na ogół ze skromnymi, metalowymi balustradami. Taki układ ma większość kamienic zachowanych w pierzejach ulic: 3 Maja, Słowackiego, Dworskiego, Smolki i Mickiewicza.

Niewiele zachowało się przejazdów w pierwotnej formie, większość nosi jedynie ślady oryginalnego opracowania. Tak jest w przejazdach kompleksu kamienic Eisnera przy ul. Mickiewicza 7–11 z 1896 roku, budynku dawnej komendy korpusu przy ul. Mickiewicza 16 z 1890 roku, przejazdów kamienic przy ul. 3 Maja 39 z 1889 roku i przy ul. Słowackiego 5 i 7 z 1890 roku. Na ich tle wyróżnia się szeroki przejazd zachowany w kamienicy Chaima Wolfa przy ul. Czarnieckiego 3 z około 1897 roku – sklepiony odcinkowo, podzielony jest na przęsta przez oprofilowane gurdy oraz niosące je pilastry z klasycyzującymi głowicami; pomiędzy nimi znajdują się arkadowe wnęki obramione profilowanymi opaskami z ozdobnymi zwornikami. Przejazd kamienicy przy ul. Tarnawskiego 5, z tego samego czasu, miał dekorację malarską, której niktę ślady nadal są widoczne na sklepieniach i ścianach.

Przejazdy stopniowo traciły swą rolę w związku z rosnącą gęstością zabudowy pierzei ulicznych i stosowaniem wspólnych wjazdów na tyły całych kwartałów zabudowy. W większości przemyskich kamienic z przełomu wieków główne wejście prowadzi do sieni skomunikowanej bezpośrednio z klatką schodową. Właśnie te elementy wnętrza zaczęły nabierać charakteru reprezentacyjnego. Przykładami są sklepione odcinkowo sienie, rozczłonkowane gurtami i pilastrami, ozdobione dekoracją malarską. Takie zachowały się w kamienicach: Maxa Aussúbela przy ul. 3 Maja 14 z 1890 roku projektu Ludwika Danieka²⁴ oraz Machela Dema przy ul. Smolki 12 z 1891 roku projektu Marcelego Pileckiego²⁵.

Sz szczególnie efektowna jest pierwsza z nich, nieźle zachowana jedynie na sklepieniu. Składa się z dwóch prawie jednakowych, prostokątnych kompozycji malarskich oddzielonych od siebie pasem dekoracji w formie trzech płycin wypełnionych rozetami. Malowidła ujęte są w ramy, których krótsze boki wzbogacono o ornamentalne pasy z putami (każde z innym atrybutem). Ich kompozycja ma centryczny układ z iluzjonistycznym oculusem pośrodku, z motywem krzyża greckiego z liśćmi otoczonego serafinami, wazonami, ołtarzami.

W kamienicy Chai i Mojżesza Hirtów z 1890 roku przy ul. Dworskiego 4 polichromia o ornamentalnym charakterze, obecnie tylko częściowo odstonięta, pokrywa wszystkie ściany i sufity klatki schodowej. Najbardziej efektowna kompozycja zachowała się na suficie sieni, gdzie w mocno rozbudowanej bordiurze umieszczono delikatne przedstawienie nieba z ptakami.

Jednak w większości kamienic z przełomu wieków zachowała się jedynie architektoniczna artykulacja sieni – pilastry z wyodrębnioną gzymsem lamperią oraz fasetą na stropie. Oryginalnym opracowaniem wyróżnia się sień kamienicy Kalmana

Freudenhaima przy ul. Mickiewicza 40 z około 1895 roku z pilastrami niosącymi gzymsem założony na wysokości 3/4 ściany, z którego wyrastają gurdy ozdobione dużymi, realistycznymi głowami lwów. Z kolei w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8, gruntownie przebudowanej w 1900 roku, ściany odcinkowo sklepionej sieni posiadają mocno zaznaczony cokół, na którym ustawione są pilastry z pseudojońskimi głowicami dźwigającymi wydatny, profilowany gzymsem z pasem ornamentu jońskiego. Między pilastrami umieszczono arkadowe wnęki z ozdobnymi zwornikami.

Sztandarowym przykładem w pełni zachowanej dekoracji wnętrza z początku XX wieku jest elegancka kamienica przemyskiego budowniczego inż. Juliusza Reinigera przy ul. Dworskiego 40. Sień ze schodami wyrównawczymi została ozdobiona dekoracją sztukatorską – ściany artykułowane przez stosunkowo płaskie pilastry z ozdobnymi głowicami wydzielały dwie szerokie arkady i usytuowaną pośrodku, płycinowo opracowaną przestrzeń ze sztukatorskimi ramami. Sufit okala gzymsem z pasem ornamentu jońskiego, gęsto przerywany przez wolutowe wsporniki. Usytuowaną za wahadłowymi drzwiami klatkę schodową zdobi głównie dekoracja malarska w formie bordiur z kwiatów, skupiona na odcinkowych sklepieniach podestów schodów i ich podniebieniach. Nosi ona już cechy secesji. Założony w bocznej osi kamienicy przejazd na podwórze, obecnie mocno zniszczony, o dwudzielnej przestrzeni wydzielonej gurtą, też jest dekorowany za pomocą gzymsem i fasety obramiającej dwa plafony sufitu.

Najwięcej przykładów całościowej dekoracji wnętrza zachowało się w kamienicach z lat 1910–1914. Główny akcent kładziono na dekorację sieni. Otrzymywały one ramową artykulację ścian, podobną jak w budynkach starszych, ale znacznie już spłaszczoną. Na wyraźnie oddzielonej lamperii (niekiedy z gzymsem), najczęściej w formie płycin z polerowanego stiuku imitującego marmur, a w nielicznych kamienicach z płytek ceramicznych, ustawiano pilastry lub lizeny wydzielające pola. Gzymesy lub malarskie pasy obramiały pole sufitu – tam zazwyczaj zachowana jest dekoracja sztukatorska, zwykle o motywach roślinnych w narożach i z rozetą pośrodku. W niektórych kamienicach dekoracja sztukatorska została znacznie ograniczona na rzecz geometrycznie rozmieszczonych płaskich pasów – malarskich lub w formie listew. Niekiedy dekoracja rozciągała się również na klatki schodowe, które najczęściej otrzymywały ramowe podziały ścian, stropów, podniebień schodów; czasem dekorowany był jedynie ten ostatni element. Większość klatek schodowych ma obecnie gładkie ściany, ale pierwotnie często były one pokryte dekoracją malarską.

Na szczególną uwagę ze względu na bardzo bogaty wystrój zasługuje sień przejazdowa kamienicy przy ul. Słowackiego 13 z 1912 roku, stanowiąca element pasażu Juliusza Kleina. Jest zamknięta z obu stron dwuskrzydłowymi wrotami – od frontu metalowymi, z tyłu drewnianymi – oraz podzielona na trzy części, z mocno zaakcentowanym mniejszym przęstem środkowym wydzielonym przez dwie pary masywnych pilastrów. Tworzą one trójdzielną przestrzeń z trzema zwierciadlanymi stropami i wydzielonymi sztukatorską dekoracją plafonami z centralnymi rozetami w formie wieńców, w których umieszczono lampy. Niezmiernie bogatą dekorację sztukatorską ścian i sufitów uzupełnia piękna lamperia z ceramicznych płytek w kolorze ciemnej zieleni z pionowymi pasami płytek z wieńcami w kolorze brązowym. Te ostatnie tworzą również pas zwieńczenia uzupełniony powyżej dwoma pasami kolorowych płytek z kwiatami oraz pasem białego gzymsu. Na trzonie każdego z czterech pilastrów widnieją identyczne winiety z napisem: „BRANDSTATTER & MARGULIES PRZEMYSŁ”. W tylnej części sieni znajduje się wydzielona przestrzeń dla dozorczy oraz drzwi na klatkę schodową z jednobiegowymi schodami o kamiennie-marmurowych stopniach, z metalową balustradą z motywem festonu.

Kamienica kupieckiej rodziny Duldigów przy ul. Śmigurskiego 9 wzniesiona w 1910 roku, projektu Stanisława Majerskiego, jest przykładem eleganckiego budynku z wysokiej klasy wyposażeniem. Ma dwie sienie wejściowe – główną od ul. Śmigurskiego oraz dolną, usytuowaną na niższym poziomie, od pl. Niepodległości, obie o niemal identycznej dekoracji. Ściany na poziomie lamperii są wyłożone jasnoszarymi płytkami ceramicznymi, których ciąg przerywają pionowe pasy płytek czarnych. Zwieńczenie stanowi pas płytek bordowych rytmicznie przetykany płytkami ugrowymi o gofrowanej fakturze. Powyżej nich znajduje się dekoracja sztukatorska o delikatnych podziałach, z wyeksponowanymi na sufitach plafonami wydzielonymi ramami z roślinną dekoracją w narożach (rogi obfitości) i rozetą pośrodku. W klatce schodowej z marmurowymi parapetami okien zachowały się ślady sztukatorskiej dekoracji ramowej.

Sąsiadujące z sobą kamienice przy ul. Moniuszki 7 i ul. Puszkina 8–8a, o jednakowym wystroju zewnętrznym, zostały wzniesione około 1910 roku według projektu Marcellego Pileckiego z inicjatywy Hermana Wagnera, przedsiębiorcy budowlanego i właściciela fabryki wyrobów cementowych (jego inicjaty „HW” zostały wplecione w dekorację elewacji południowej budynku narożnego przy ul. Puszkina 8a). Podobna jest również dekoracja sieni i klatek schodowych oparta o ramowe podziały ścian i stropów. Płyciny

są wydzielone ramami z ornamentem astragalu, ozdobione festonami i wieńcami o stosunkowo już zredukowanej dekoracyjności.

Kamienica Izraela Nussbauma przy ul. Słowackiego 64, zbudowana około 1910 roku, wyróżnia się spójnym secesyjnym wystrojem oraz detalem architektonicznym. Zachowana dekoracja sieni jest identyczna jak w przejeździe założonym osobno w osi bocznej, co jest ewenementem w kamienicach przemyskich. Sień ma ramową dekorację wspartą na lamperii zwieńczonej szerokim, mocno profilowanym gzymsem. Ramy dekoracji tworzą gęsto ustawione lizeny, pomiędzy którymi umieszczono płyciny z płaską, kwiatową dekoracją sztukatorską o secesyjnym charakterze. Dekoracja stropu oparta jest o gęsty układ wąskich, sztukatorskich listew obejmujących również pole fasety.

Dwie piękne kamienice – przy ul. Łukasińskiego 10 z 1910 roku i ul. Słowackiego 63 z 1912 roku – wzniesione przez Abrahama Rebhuna, pomimo całkowicie różnego opracowania architektonicznego szaty zewnętrznej, mają identyczne wystrój sieni oraz większość detali wyposażenia, m.in. posadzki, balustrady schodów, częściowo drzwi wewnętrzne. Sień z lamperią oddzieloną płaską listwą od ujętych w ramy płycin i wydzielających je kanelowanych pilastrów jest ozdobiona centralnie sztukatorską, bogatą dekoracją kwiatową. Strop jest ujęty w fasetę ze wspornikami, pośrodku znajduje się plafon z rozetą. Dekoracja klatki schodowej ogranicza się do ramowego opracowania podniebienia schodów.

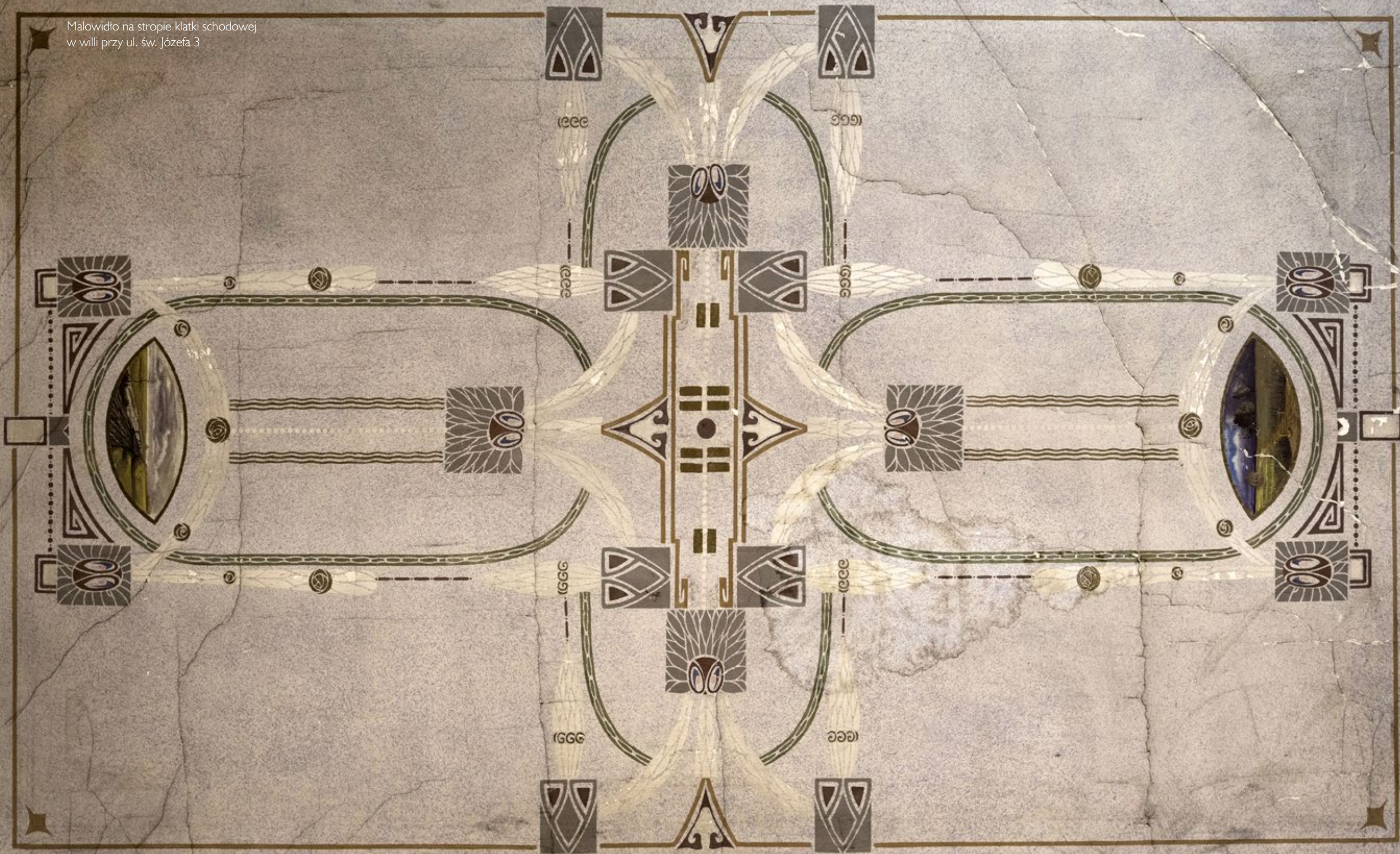
Podobny schemat sztukatorskiej dekoracji wnętrza prezentuje wiele kamienic secesyjnych powstających w latach 1910–1912, np. przy ul. Długosza 4 i 6, czy eleganckich budynków z tego okresu o wczesnomodernistycznych bryłach, jak np. kamienice Süßweinów przy ul. Mickiewicza 1/ Sowińskiego 2 i Kantzów przy ul. Mickiewicza 3. W niektórych, np. w kamienicach przy ul. Słowackiego 61 czy ul. Moniuszki 10, widoczna jest znaczna redukcja dekoracji sztukatorskiej na rzecz geometrycznego układu listew i pasów.

Taka jest również dekoracja sieni kamienicy wzniesionej przez budowniczego Józefa Górskiego około 1910 roku przy ul. Słowackiego 84. Schemat kompozycyjny jest typowy: dolna lamperia jest oddzielona gzymsem od ramowej dekoracji ścian utworzonej przez sztukatorskie pilastry wydzielające duże marmoryzowane płyciny. Pośrodku stropu obramionego pasem gzymsu znajduje się geometryczna kompozycja listew. Ewenementem jest kompletnie zachowana dekoracja malarska w klatce schodowej mająca formę czterech sporych rozmiarów pejzaży umieszczonych w owalnych obramieniach imitujących sztukatorskie ramy.

Malowidło na stropie podestu klatki schodowej
w kamienicy przy ul. Frankowskiego 2

Malowidło na stropie klatki schodowej
w willi przy ul. św. Józefa 3

Dekoracja malarska sieni i klatek schodowych, obecnie zachowana sporadycznie, była dość powszechnie stosowana w kamienicach średniej i wysokiej klasy, o czym świadczą ślady widoczne niekiedy spod późniejszych przemalowań, a także konserwatorskie rozpoznania kamienic wykonywane w ramach pracy nad studiami historyczno-urbanistycznymi miasta z lat 1979 i 1986 oraz relacje mieszkańców²⁶.

Kilka zachowanych wystrojów sieni i klatek schodowych o dominacji dekoracji malarskiej – w większości odstoniętych w wyniku badań i prac konserwatorskich – daje wyobrażenie o ich pierwotnym wyglądzie. Kompleksowo zachował się secesyjny wystrój wnętrza kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 25/27 wzniesionej około 1910 roku. Zachowane w sieni i klatce schodowej malowidła o charakterze ornamentalno-roślinnym wypełniają całą przestrzeń ścian i sufitów, a ozdobne tonda na ścianach sieni z inicjałami „TS” i „NMK” upamiętniają właścicieli²⁷.

Równie efektowny jest malarski wystrój wnętrza budynku przy ul. Szopena 18 wzniesionego przed 1910 rokiem prawdopodobnie przez ówczesnego właściciela Eustachego Paszenkę. Wszystkie ściany i stropy klatki schodowej oraz podniebień schodów pokryte są malowidłami o zindywidualizowanych motywach roślinnych – są to surrealistyczne drzewa z pejzażami w koronach, dekoracja ramowa z realistycznie przedstawionymi kwiatami. Malowidła zostały wykonane ręcznie, a jedynie ornamenty ciągłe za pomocą szablonu²⁸.

Kamienica przy ul. Frankowskiego 2, zbudowana przez Samuela Dienstaga w 1912 roku, zachowała w sieni i klatce schodowej dekorację malarską w formie kompozycji o charakterze ramowo-płycinowym, utrzymaną w delikatnej, oliwkowo-ugrowej tonacji. Typowe jest tu połączenie tradycyjnych elementów ramowych – gzymsu i kimionu – z już secesyjnymi malowidłami, na klatce schodowej również w formie kolorowych pejzażyków²⁹.

Malowidła o charakterze ornamentalnym zachowały się w sieni kamienicy z około 1910 roku przy ul. Bibliotecznej 4. Powyżej lamperii płaskie pilastry niosą fasetę wydzielającą dekorację sufitu z motywem koła w centrum, z puttem z kwiatowym koszem.

W budynku przy ul. Grzegorza z Sanoka 9 dekoracja malarska ozdabia sień i klatkę schodową. Pochodzi z dwóch okresów – starsza, o charakterze secesyjnym, ma formę kwiatów wpisanych w ramę płycinowej dekoracji sufitu sieni i klatki schodowej; druga, z lat 20. i 30. XX wieku, o modernistycznym charakterze, przybrała postać płaskiej dekoracji geometrycznej (romby, kwadraty) zachowanej na ścianach sieni³⁰.

Podobne motywy pojawiają się w malowidłach sieni i klatki schodowej willi przy ul. św. Józefa 3 wzniesionej jako jeden z pierwszych budynków na Sontagówce w 1897 roku. Są znacznie późniejsze niż sam budynek. Pokrywają ściany, stropy, podniebienia schodów. Są utrzymane w stonowanej kolorystyce szarości, ugrów i brązów. Mają charakter ornamentu, a w geometrycznych formach dominuje motyw „pawich ok”. Z kolei motyw pawich piór – prawdopodobnie szablonowego malowidła – jest widoczny w płycinach sieni. Stropy są ozdobione kompozycjami spłaszczonych owali uzupełnionych tradycyjnymi malowidłami przedstawiającymi niewielkie pejzaże.

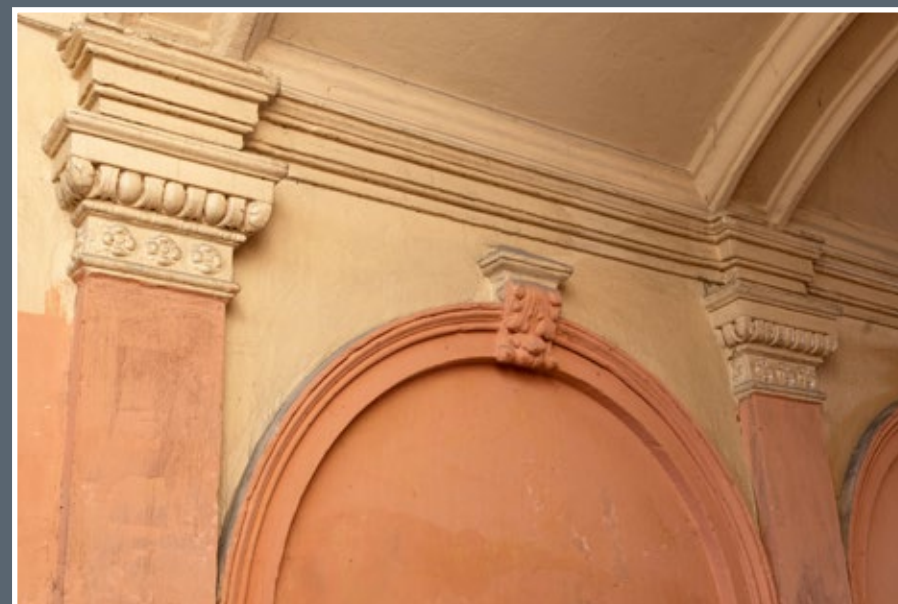
Niekiedy dekoracja ograniczała się do ozdobnie zaprezentowanej daty powstania budynku. Tak jest w skromnej kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 22, gdzie na stropie klatki schodowej zachował się plafon z szablonową dekoracją w postaci bukietu kwiatów z ptakiem, z wizerunkiem orła pośrodku, ze wstęgą z napisem „CZERWIEC 1896”. Podobny motyw występuje w kamienicy przy ul. 3 Maja 35a, gdzie na wstędze widnieje napis: „CZERWIEC 1938”.

Nową jakość zarówno w architekturze, jak i w wystroju przemyskich budynków, prezentuje kamienica Sydonii Schütz przy ul. Franciszkańskiej 37 z 1913 roku projektu Salomona Schäfera. Jej modernistyczny charakter objawiał się w stosunkowo oszczędnej dekoracji. Przyjmując tradycyjny schemat dekoracji sieni – stiukową lamperię, płycinę i listwy z wyprawy gipsowo-wapiennej oraz ramową dekorację ścian oraz sufitu – poprzez zastosowanie prostych podziałów płycinowych i niewielkich stosunkowo elementów ozdobnych o zwartych, geometrycznych formach (wieńce, romby, motyw kielicha kwiatowego), otrzymano całkowicie nowy wyraz dekoracyjny, spójny z motywami zastosowanymi na elewacjach³¹.

Powstała w 1929 roku kamienica przy ul. Dworskiego 23, być może projektu właściciela Salomona Schäfera, jest przykładem kamienicy z gruntu modernistycznej w formie architektonicznej z wystrojem wnętrza łączącym cechy typowe dla budynków tuż sprzed Wielkiej Wojny. Ściany sieni i klatki schodowej w dolnej części zostały obłożone lamperią – polerowanym stiukiem – w kolorze czarnym i ciemnobrązowym, sygnowaną „J. TURKO SZTUKATOR (PRZEMYSŁ)”. W klatce schodowej zauważalne są ślady dekoracji sztukatorskiej. Obecnie głównym jej elementem są kamienne schody ujęte ozdobną, kutą balustradą w formie prostokątnych segmentów z motywem owalu, na podestach przechodzącą w kratę windy. Zachowane w komplecie ceramiczne płytki – czarne i białe w sieni, ozdobne dywanowe na parterze oraz skromniejsze na piętrach klatki schodowej –

uzupełniają wystrój tego wnętrza, wyjątkowego także dzięki zachowaniu się pięknej windy o kutej obudowie.

Istotnymi elementami dopełniającymi dekorację sztukatorsko-malarską wnętrz są detale wyposażenia, takie jak stolarka wewnętrzna, schody, posadzki. W kamienicach przemyskich przełomu XIX i XX wieku zachowały się one w znacznej ilości, w większości w nieprzekształconej formie – były stosunkowo rzadko wymieniane w trakcie remontów.

1 Architektoniczny wystrój przejazdu w kamienicy przy ul. Czarnieckiego 3

2 Dekoracja malarska sieni w kamienicy Maksza Ausubela przy ul. 3 Maja 14

3 Dekoracja malarska sieni i klatki schodowej w kamienicy Mojżesza Hirta przy ul. Dworskiego 4

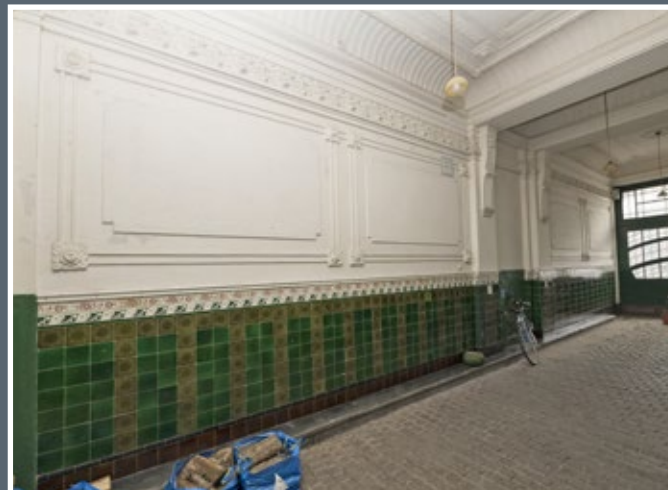
4 Sień w kamienicy przy ul. Mickiewicza 40 z dekoracją sztukatorską w formie lwich głów na pilastrach

5 Architektoniczna dekoracja sieni w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8

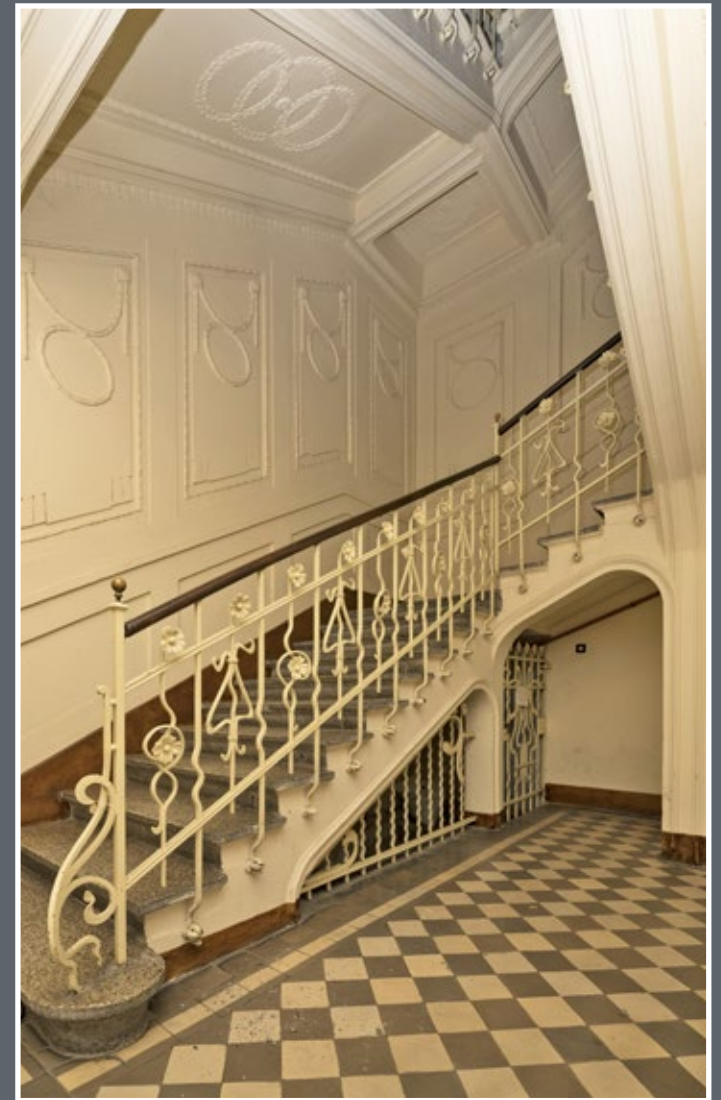
6 Wystrój malarsko-sztukatorski sieni i klatki schodowej w kamienicy inż. Juliusza Reinigera przy ul. Dworskiego 40

7 Opracowanie dekoracji przejazdu w kamienicy Juliusza Kleina przy ul. Słowackiego 13 o bogatym wystroju sztukatorskim ścian i sufitu, z lamperią z glazurowanych, ozdobnych płytek i posadzką z drewnianej kostki

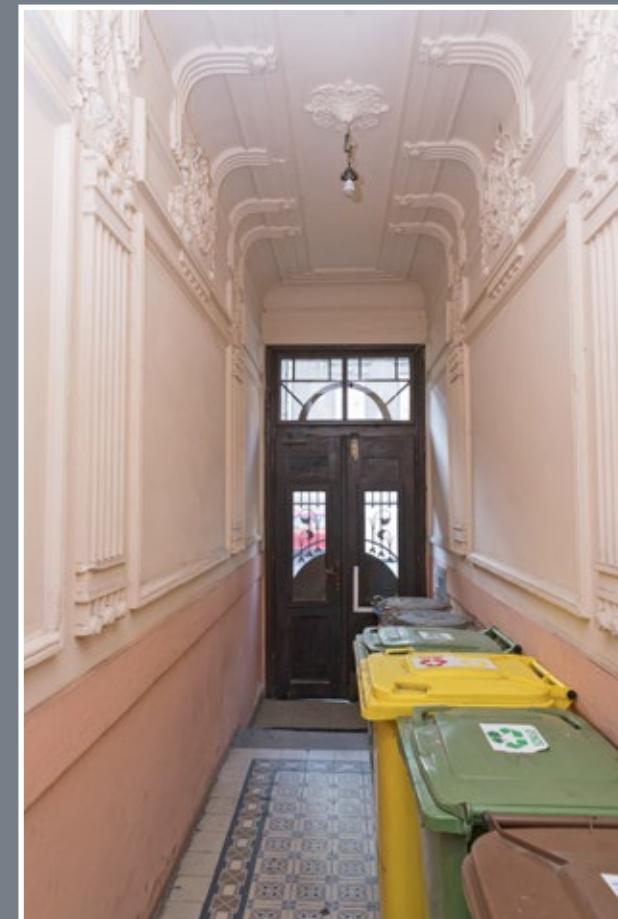
8 Wystrój sieni w kamienicy Duldigów przy ul. Śmigurskiego 9 z obłożoną płytkami ceramicznymi lamperią i dekoracją sztukatorską sufitu

9 Dekoracja sieni i klatki schodowej w kamienicy Hermana Wagnera przy ul. Puszkina 8a

10 Dekoracja sieni i przejźdu w kamienicy Izraela Nussbauma przy ul. Słowackiego 64

11 Sztukatorska dekoracja sieni w kamienicy Abrahama Rebhuna przy ul. Słowackiego 63

12 Sień w kamienicy przy ul. Długosza 4

13 Sień w kamienicy przy ul. Długosza 6

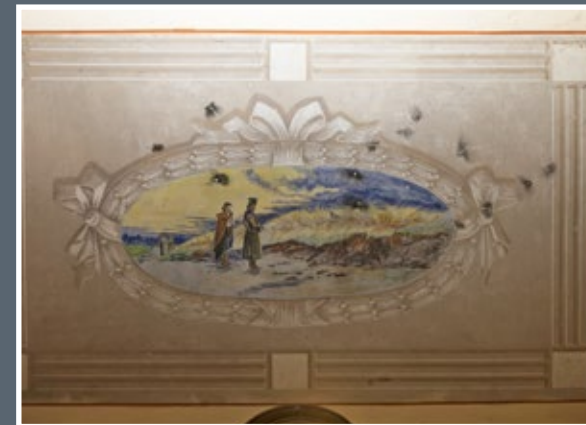
14 Wystrój sieni w kamienicy Süssweinów przy ul. Mickiewicza 1/
Sowińskiego 2 z częściowo zachowaną ramową dekoracją ścian
i sztukatorskimi detalami na suficie

15 Sień w kamienicy przy ul. Mickiewicza 3 z zachowaną stiukową lamperią i dekoracją sufitu

16 Wystrój sieni w kamienicy przy ul. Słowackiego 61 o ramowej, oszczędnej dekoracji

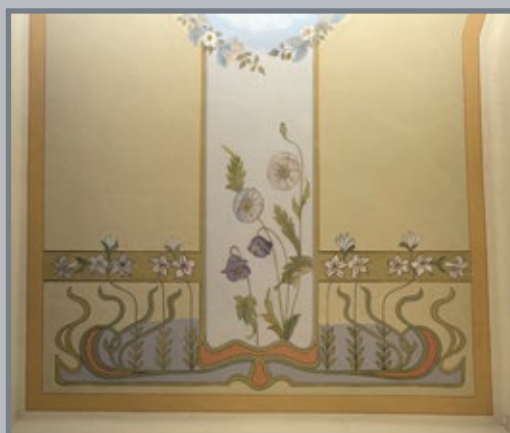

17 Wystrój sieni i klatki schodowej w kamienicy Józefa Górskiego przy ul. Słowackiego 84 z marmoryzowanymi płycinami w sieni i czterema pejzażami w owalnych ramach na klatce schodowej

18 Malarski wystrój sieni i klatki schodowej w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 25/27 o charakterze ornamentalnym; wystrój jest szczególnie efektowny w sieni, na której ścianach widnieje dekoracyjny plafon z monogramami właścicieli

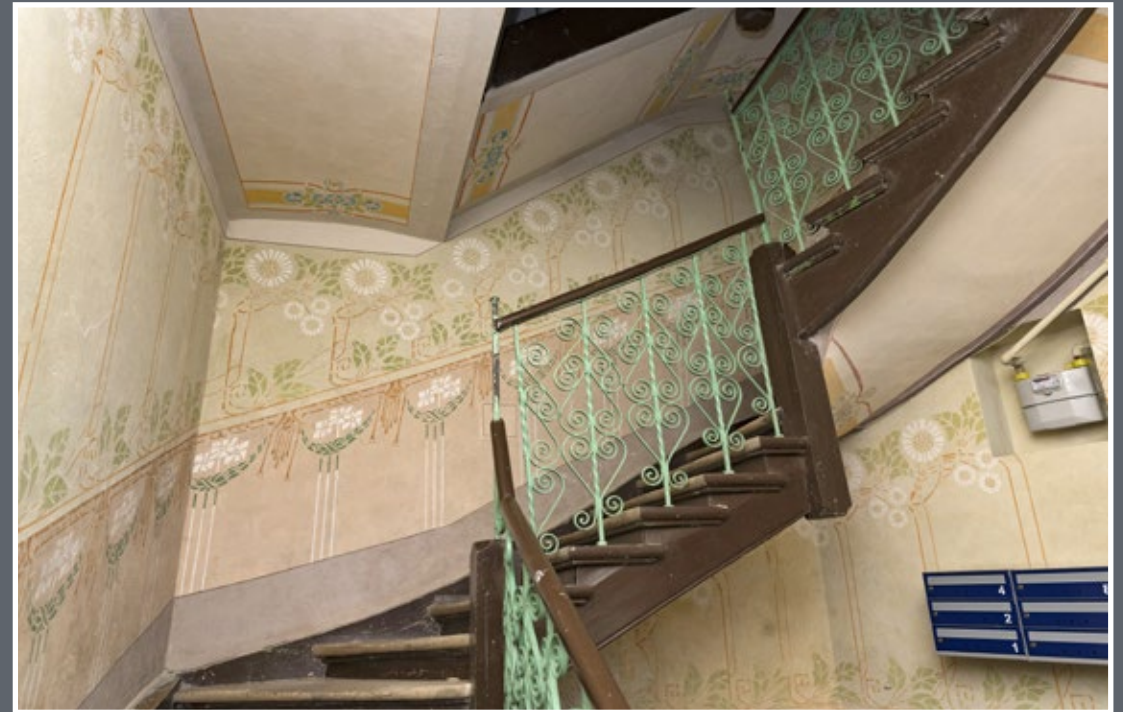
19 Secesyjna dekoracja malarska klatki schodowej w kamienicy przy ul. Szopena 18 o ornamentalnym, indywidualnym charakterze, z motywami roślinnymi

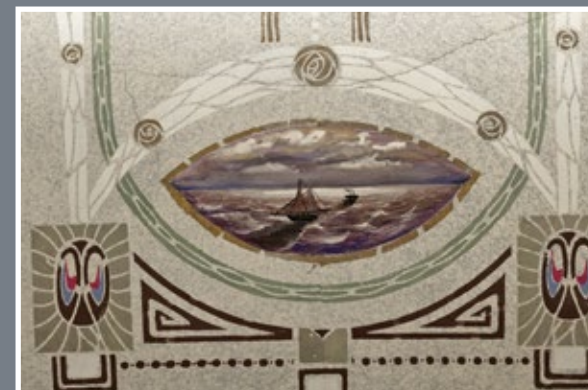
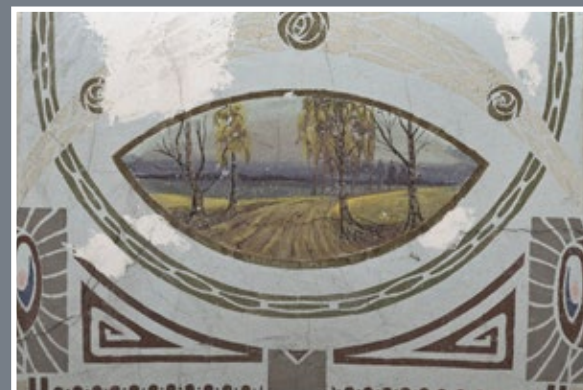
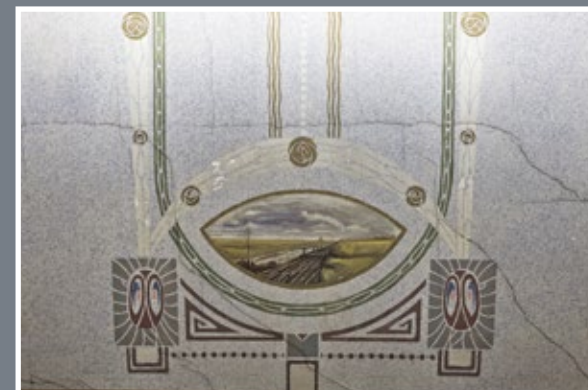
20 Dekoracja sieni i klatki schodowej w kamienicy przy ul. Frankowskiego 2

21 Malowidła w sieni w kamienicy przy ul. Bibliotecznej 4 z wizerunkiem putta na suficie

22 Wystrój malarski sieni i klatki schodowej w kamienicy przy ul. Grzegorza z Sanoka 9 o secesyjno-modernistycznym charakterze, głównie z motywami florystycznymi

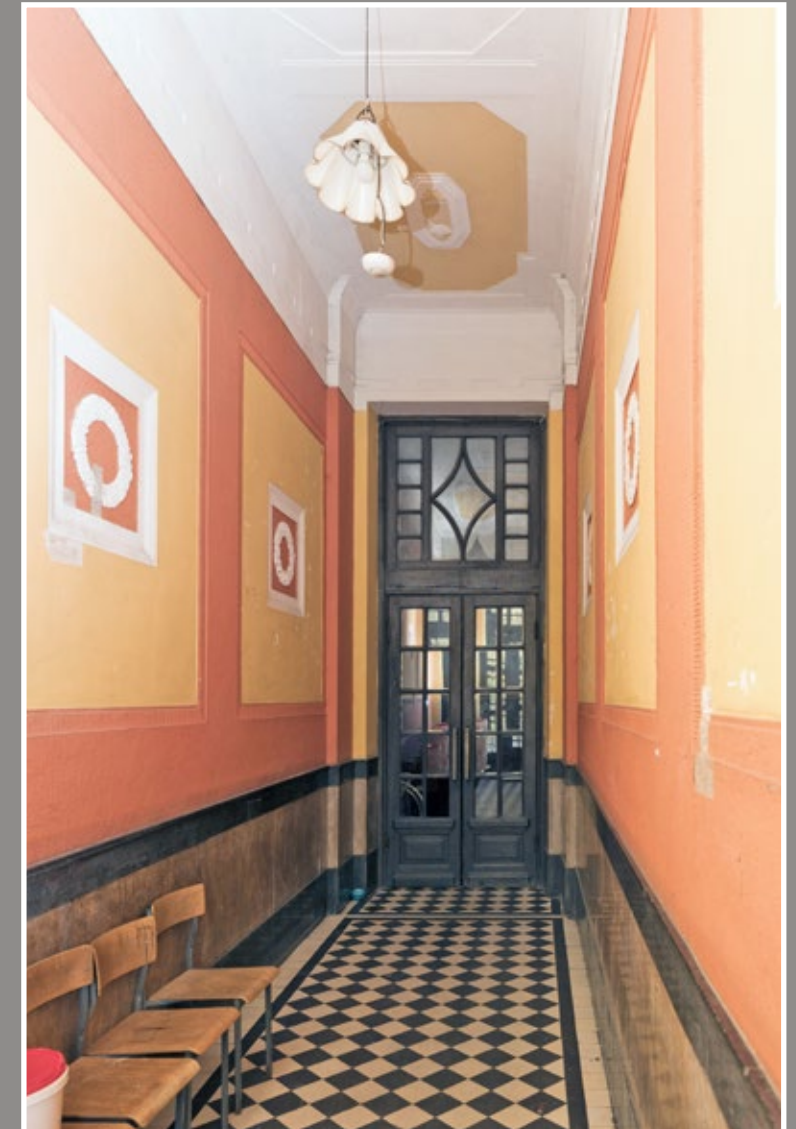
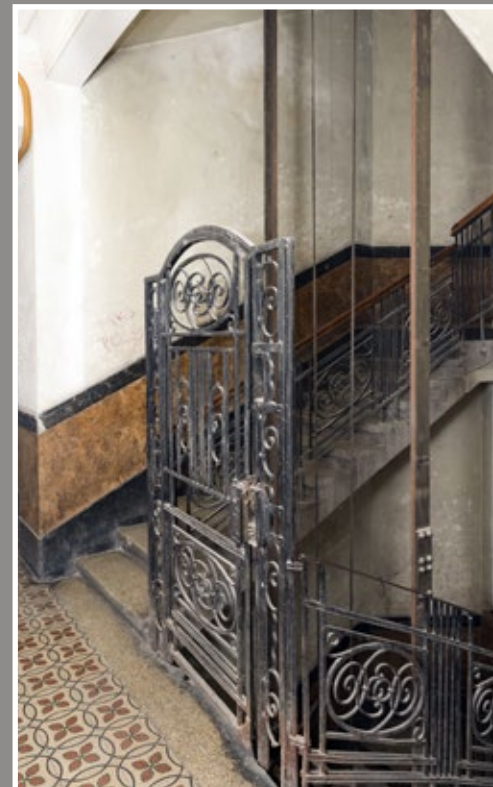
23 Dekoracja sieni i klatki schodowej w kamienicy przy ul. św. Józefa 3 o ornamentalnym charakterze, z dominującym motywem „pawiego oka”, połączona z tradycyjnymi pejzażkami

24 Szablonowe malowidło z wizerunkiem orła z datą budowy „czerwiec 1896” na stropie klatki schodowej w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 22

25 Sposób upamiętnienia daty budowy – „czerwiec 1938” – w kamienicy przy ul. 3 Maja 35a podobny do tego zastosowanego w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 22

26 Sień w kamienicy Sydonii Schütz przy ul. Franciszkańskiej 37 z dekoracją o oszczędnym, ramowym charakterze

27 Wystrój sieni i klatki schodowej w kamienicy przy ul. Dworskiego 23 ze stiukową lamperią i fragmentarycznie zachowaną ramową dekoracją ścian oraz windą

Wystrój i detale architektoniczne wnętrz Stolarka wewnętrzna

Zachowane w sieniach drzwi wewnętrzne prowadzące do klatek schodowych są stałym elementem wyposażenia wnętrz. Są drewniane, dwuskrzydłowe, wahadłowe, zwykle prostokątne z nadświetlem i przeszklonymi skrzydłami, ale można spotkać też zamknięte tukiem pełnym i odcinkowym, niekiedy umieszczone w ścianie drzwiowej. Ich ekspozycyjne usytuowanie wymuszało staranne opracowanie – często w nadświetlach o efektownych podziałach, niekiedy również w skrzydłach, stosowano kolorowe lub białe oszklenie ze szkła ornamentowego. Przykładami są m.in. drzwi zachowane w budynkach z przełomu XIX i XX wieku przy ulicach: Dworskiego 9 i 40, Grottgera 4, Hoffmanowej 5, Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8, 3 Maja 14, św. Józefa 3 i 11, Słowackiego 52, Waygarta 1. Późniejsze, z około 1910 roku, w większości utrzymane w stylistyce secesyjnej, zachowały się w budynkach przy ulicach: Barskiej 11, Bibliotecznej 4, Dworskiego 58, Franciszkańskiej 19, Frankowskiego 2, Kazimierza Wielkiego 15, Łukasińskiego 10, Mickiewicza 1/ Sowińskiego 2, Mickiewicza 3, Moniuszki 1/ Tarnawskiego 7, Puszkina 8 i 8a, Rejtana 4, Słowackiego 61 i 63 i wielu innych.

Wyjątkowe są modernistyczne drzwi wahadłowe w budynku krakowskiego Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń, tzw. „Floriance”, przy ul. Mickiewicza 17 z około 1910 roku – prostokątne z nadświetlem, o prostych podziałach, przeszklone szkłem

kryształowym z monogramem właściciela „TWU”. Również drzwi wejściowe od strony wewnętrznej mają dekoracyjne zwieńczenie z gzymsem i pasem sztukatorskiego ornamentu o cechach roślinnych. Piękne, modernistyczne drzwi znajdują się w sieni kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 37 – z wysokim nadświetlem o ozdobnym układzie szprosów oraz drobnymi podziałami skrzydeł wypełnionych szkłem o kryształowych fazach. Podobne oszklenie zachowało się również w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 40.

Istotnym elementem wyposażenia klatek schodowych są drzwi do mieszkań. Pomimo że podlegają systematycznej wymianie przez lokatorów, prawie w każdej kamienicy zachowały się przykłady takiej pierwotnej stolarki. W budynkach o historyzującym charakterze dominują masywne drzwi o klasycystycznym rodowodzie, dwuskrzydłowe, w większości z nadświetlami. W wielu kamienicach zachowały się drzwi ozdobione supraportami z gipsowymi płaskorzeźbami, zwykle sprowadzanymi jako gotowe elementy z fabryk, głównie wiedeńskich, np. z przedstawieniami chłopców z czapłą, muszli, elementów kwiatowych. Takie zachowały się m.in. w kamienicach przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 i przy ul. Komisji Edukacji Narodowej 1. W willi Frenkla przy ul. Dworskiego 39 znajdują się piękne drzwi z supraportami, na których przedstawiono parę puttów podtrzymujących festony z elipsą pośrodku.

Drzwi o charakterze secesyjnym prezentują lżejsze, bardziej zindywidualizowane formy stolarskie, ale często towarzyszą im tradycyjne gipsowe supraporty. Tak jest np. w drzwiach wewnętrznych kamienicy przy ul. Puszkina 8a, gdzie na supraportach znajdują się przedstawienia amorków. Ale już w budynku przy ul. Szopena 18 zachowały się piękne drzwi z gipsowymi supraportami o typowo secesyjnej dekoracji z motywami liści kasztanowca, ptakami, kwiatami. Podobne są w kamienicy przy ul. Słowackiego 63. Często secesyjne drzwi wewnętrzne są ozdobione lekkimi, drewnianymi supraportami, niekiedy mają wysokie nadświetla – interesujące przykłady zachowały się m.in. w kamienicach przy ul. Dworskiego 58, Frankowskiego 2, Franciszkańskiej 4, Kazimierza Wielkiego 15, Mickiewicza 1/ Sowińskiego 2, Mickiewicza 3, 17 i 21, Moniuszki 1/ Tarnawskiego 7, Słowackiego 61, Sowińskiego 1 i Śmigurskiego 9.

Drzwi do mieszkań otrzymywały ozdobne wzierniki, listowniki, niekiedy kołatki o różnych formach – np. w kamienicy przy ul. Mickiewicza 3 w formie lwich głów. Zachowały się nieliczne takie elementy, najbardziej kompletne w kamienicy przy ul. Smolki 22.

Klatki schodowe oświetlane były nie tylko przez coraz większe nadświetla drzwi wejściowych, ale również okna na podestach schodów. W przemyskich kamienicach przelotem wieków zachowała się znaczna liczba pierwotnych, choć już częściowo przekształconych okien – głównie w zakresie przeszklenia w większości wymienionego na nowe. Zwykle są pojedyncze, krosnowe, stałe, tylko z wywietrznikami, drewniane lub metalowe. Najczęściej mają formy prostokątów podzielonych na mniejsze kwatery wypełnione kolorowymi szybami ze szkła ornamentowego. Wśród wielu kamienic, w których zachowały się pierwotne okna klatek schodowych, najbardziej kompletne, z kolorowym oszkleniem, znajdują się w kamienicy przy ul. Słowackiego 23.

W większości budynków z około 1910 roku okna klatek schodowych są większe, niekiedy mają konstrukcję skrzynkową, bywają zwieńczone łukiem wklęsło-wypukłym lub o takich ślęmieniach – oryginalnie zachowały się m.in. w kamienicach przy ul. Słowackiego 61 i Długosza 6. Niekiedy okna klatek schodowych otrzymywały formę oculusa – tak jest w budynku przy ul. Smolki 22, natomiast formę eliptyczną zastosowano w górnych partiach schodów w kamienicy przy ul. Dworskiego 23. W niewielkim budynku przy ul. Puszkina 9 nad drzwiami wejściowymi umieszczony jest witraż.

W budynkach modernistycznych dominują okna duże, metalowe, prostokątne, z drobnymi podziałami na szybki wypełnione szkłem dekoracyjnym białym – takie są np. w budynkach przy ul. Franciszkańskiej 37 i Słowackiego 88. Niekiedy zapętniają całą ścianę klatki schodowej w formie tzw. okna termometrowego, jak np. w kamienicy przy ul. Niewiadomskiego 1. W budynku towarzystwa ubezpieczeniowego przy ul. Mickiewicza 17 cała ściana wykonana jest ze szkła ornamentowego w formie luksferów.

1 Ścianka z drzwiami z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 27

2 Ścianka z drzwiami z sieni do pomieszczeń w kamienicy przy ul. Sowińskiego 1

3 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Dworskiego 40

4 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Grotgiera 4

5 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. 3 Maja 14 (skrzydła przekształcone)

6 Drzwi wewnętrzne z sieni na korytarz w kamienicy przy ul. Waygarta 1

7 Drzwi do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Hoffmanowej 5 z zachowanym oszkleniem z kolorowych szybek

8 Drzwi do klatki schodowej w kamienicy przy ul. św. Józefa 11

9 Skrzydło drzwi wewnętrznych prowadzących do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8

10 Drzwi w sieni willi przy ul. św. Józefa 3 z przeszkleniem szkłem ornamentowym o różnych wzorach, z zachowanymi okuciami zamku

11 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Dworskiego 40

12 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Frankowskiego 2

13 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Słowackiego 63

14 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Puszkina 8a

15 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 19

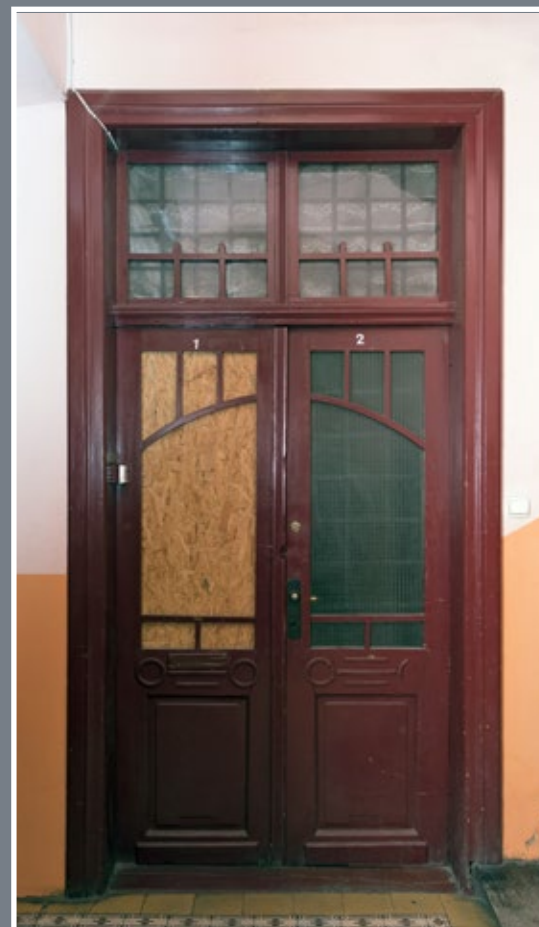
16 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Łukasińskiego 10

17 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Dworskiego 58

18 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Bibliotecznej 4

19 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Rejtana 4

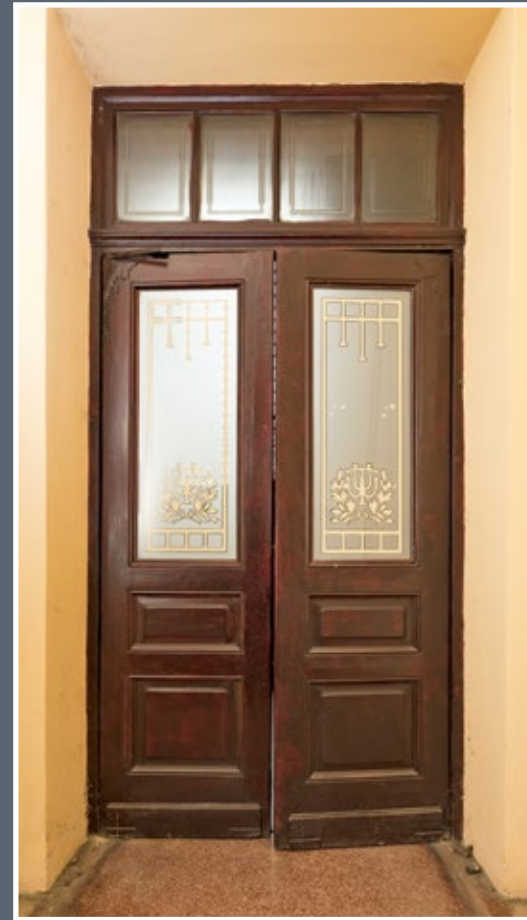
20 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 15

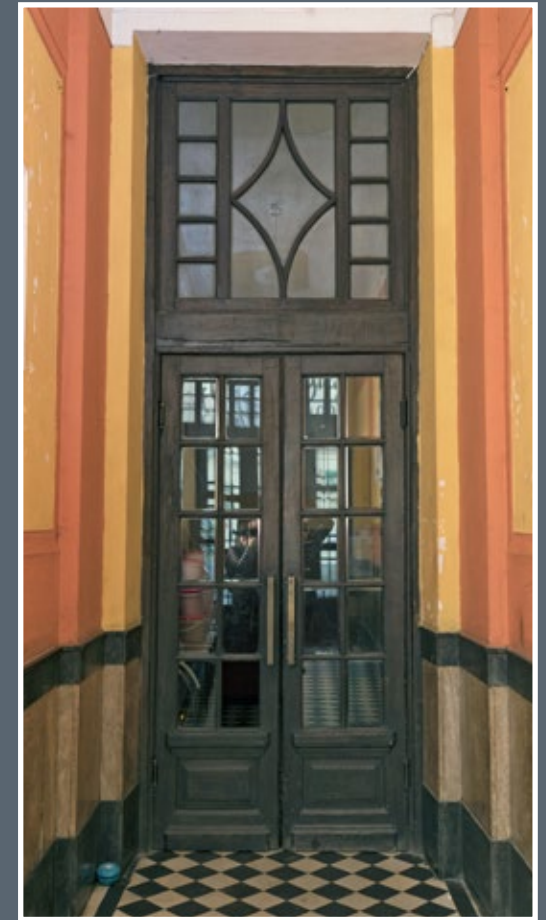
21 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Barskiej 11

22 Drzwi z sieni do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Moniuszki 1 / Tarnawskiego 7 (wejście od ul. Tarnawskiego)

23 Drzwi do klatki schodowej w budynku przy ul. Mickiewicza 17 „Florianka” przeszklone szkłem kryształowym z monogramem właściciela „TWU” (Towarzystwo Wzajemnych Ubezpieczeń)

24 Drzwi do klatki schodowej w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 37 przeszklone szkłem kryształowym

25 Drzwi w willi przy ul. św. Józefa 3 o tradycyjnym, klasycystycznym typie, z naczółkiem zwieńczonym gzymsem, profilowanymi płycinami skrzydeł, listwą przemykową w formie kanelowanego pilasterku, z zachowanym szyldem z klamką

26 Drzwi do mieszkania w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 zwieńczone gipsową supraportą w formie muszli

27 Supraporta nad drzwiami do mieszkań w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 z przedstawieniem chłopców z czapłą

28 Gipsowa supraporta nad drzwiami do mieszkania w kamienicy przy ul. Komisji Edukacji Narodowej 1

29 Drzwi do mieszkania w kamienicy przy ul. Mickiewicza 21 z supraportą drewnianą o secesyjnej w formie dekoracji kwiatowej

30 Drzwi do mieszkania w budynku przy ul. Szopena 18 z supraportą o motywach antyczno-secesyjnych: waza z węzami i kwiatami w otoczeniu liści akantu i ptaszków

31 Klasycystyczne w wyrazie drzwi wewnętrzne do pokoju w budynku przy ul. Szopena 18 ozdobione gipsową supraportą o secesyjnym charakterze z motywami roślinnymi

32 Drzwi do mieszkania w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 4 z drewnianą supraportą i nadświetlem przeszklonym szkłem ornamentowym

33 Drzwi do mieszkania w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 4

34 Drzwi do mieszkania w kamienicy przy ul. Frankowskiego 2

35 Drzwi do mieszkań w kamienicy przy ul. Mickiewicza 1/ Sowińskiego 2

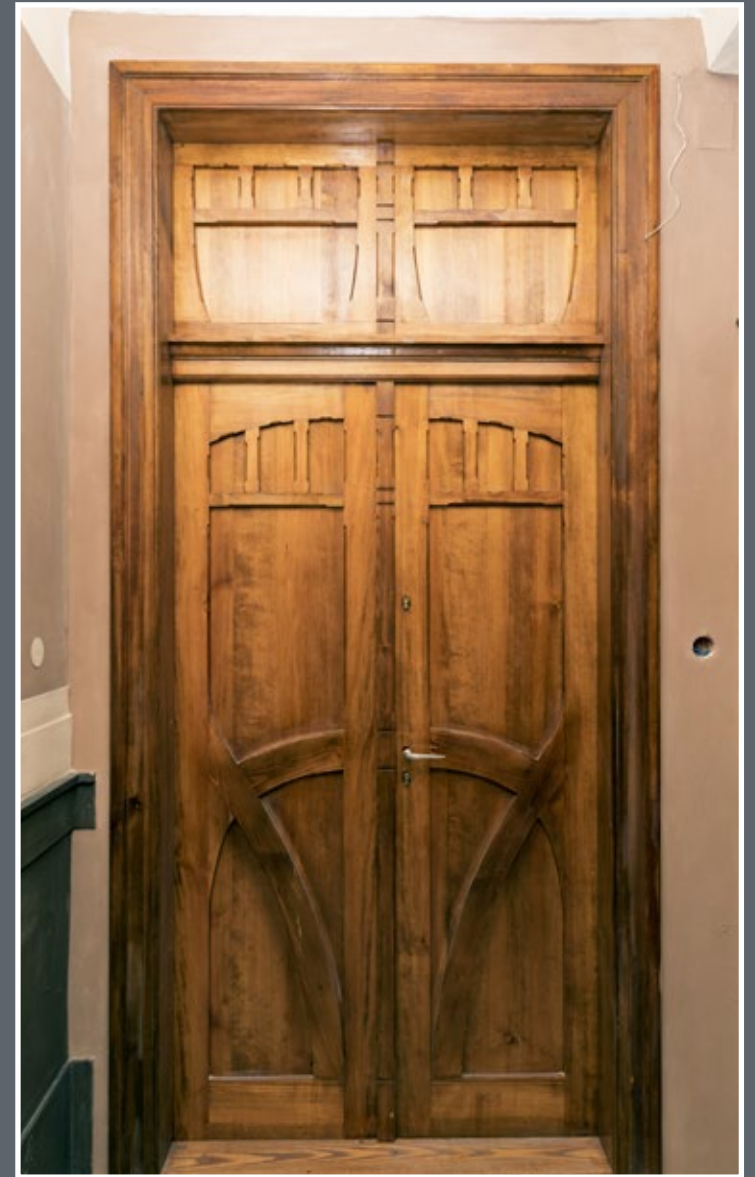
36 Drzwi do mieszkania w kamienicy przy ul. Śmigurskiego 9

37 Drzwi do mieszkania w kamienicy przy ul. Śmigurskiego 9

38 Drzwi do mieszkań w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 15

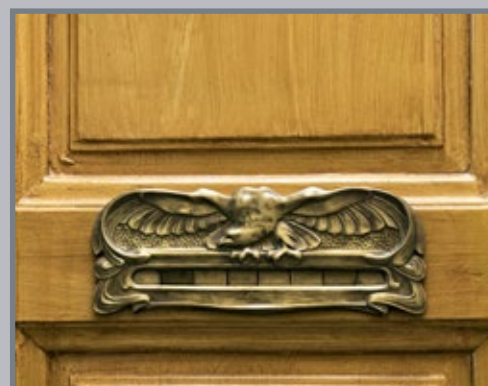
39 Drzwi do mieszkania w kamienicy przy ul. Słowackiego 61

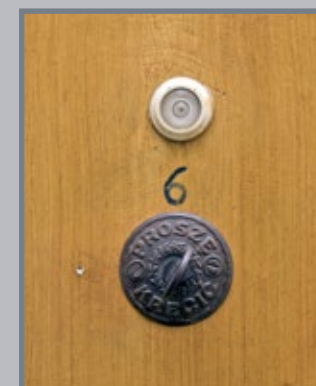
40 Drzwi do mieszkania w kamienicy przy ul. Moniuszki 1 / Tamawskiego 7

41 Drzwi do pomieszczeń w budynku „Florianka” przy ul. Mickiewicza 17

42 Drzwi do mieszkań w kamienicy przy ul. Smolki 22 z zachowanymi: listownikiem, dzwonkiem, wizjerem, szyldzikiem zamku

43 Okno klatki schodowej w kamienicy przy ul. Słowackiego 23 z zachowanym oryginalnym oszkleniem kolorowym szkłem

44 Okno oświetlające klatkę schodową w kamienicy przy ul. Słowackiego 6 I

45 Okna klatki schodowej w kamienicy przy ul. Długosza 6 z częściowo zachowanym oryginalnym oszkleniem szkłem ornamentowym

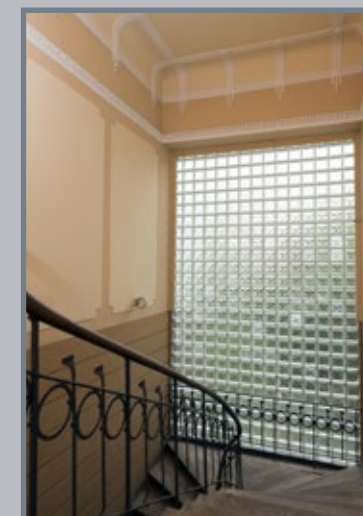

46 Okno klatki schodowej w kamienicy przy ul. Frankowskiego 2

47 Okno klatki schodowej w kamienicy przy ul. Długosza 4

48 Okno klatki schodowej w budynku „Floranka” przy ul. Mickiewicza 17

Wystrój i detale architektoniczne wnętrz

Schody i balustrady

Zasadniczym elementem wnętrza były schody. Często już w sieni sytuowano jedno-biegowe schody wyrównawcze prowadzące do wyżej usytuowanej klatki schodowej. Zawsze wykonywano je z trwałego materiału, zwykle kamienia lub betonu. Przy nich umieszczano proste poręcze przytwierdzone do ściany – niekiedy przybierały one elegancką formę dzięki zastosowaniu szlachetnego materiału i zakończenia ozdobną, mosiężną gałką. Takie zachowały się m.in. w kamienicach przy ul. Dworskiego 40, Łukasiewskiego 10, 3 Maja 30, Moniuszki 10, Słowackiego 84, Smolki 22. W kamienicy przy ul. Dworskiego 4 uchwyty poręczy otrzymały formę lwich główek.

Schody w klatce schodowej najczęściej były dwubiegowe, konstrukcji drewnianej z również drewnianymi stopniami. Późniejsze były już w większości konstrukcji żelbetowej z kamiennymi stopniami, często z tzw. sztucznego kamienia, a w kamienicach bogatszych w części marmurowe, np. przy ul. Słowackiego 13. W budynkach o charakterze modernistycznym dominują schody lastrykowe, np. w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 37 wykonane są z betonowych, lastrykowych prefabrykatów.

Schody otrzymywały bogatą oprawę w formie ozdobnych balustrad. W przemysłowych kamienicach zachowały się one nieomal w komplecie, gdyż były elementem najrzadziej wymienianym w trakcie remontów. W początkowym okresie budowlanego

boomu w mieście – w latach 70. i na początku lat 80. XIX wieku – w skromnych, masowo powstających kamieniczkach o ciasnych i ciemnych klatkach schodowych stosowano proste balustrady drewniane o bardzo skromnych formach. Tylko w niektórych znaczniejszych budynkach zachowały się balustrady o ładnej snycerze. Taka jest w kamienicy Rynek 2, gdzie obszerna, trzybiegowa klatka schodowa pochodzi prawdopodobnie z czasu kapitalnego remontu i przebudowy budynku w latach 80. XIX wieku. Podobne w typie, ozdobne, snycerskiej roboty słupki przy podestach i wejściu na schody znajdują się również w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8, znacznie przebudowanej w 1900 roku – prawdopodobnie są pozostałością klatki schodowej wykonanej tam w latach 80. XIX wieku. Jednak najbardziej efektowna drewniana balustrada, z rzeźbiarcko opracowanymi słupkami, zachowała się w kamienicy przy ul. 3 Maja 14 z 1890 roku.

Zdecydowana większość schodów w kamienicach przemyskich jest zaopatrzona w metalowe balustrady wykonane w technice ślusarsko-kowalskiej³². Ich konstrukcję stanowiły pionowe słupki spięte elementami równoległymi do biegów schodów łączonymi na nity, śruby, opaski. Pomiędzy słupkami rozpinano elementy dekoracyjne. Zwykle początek każdego biegu schodów zaakcentowany jest słupkiem z metalową gałką – uchwytem, ale najozdobniejszą formę otrzymywał słupek główny, sytuowany na pierwszym stopniu schodów lub tuż obok. We wcześniejszych budynkach pełnił on funkcję latarni, niekiedy przyjmując formę kandelabru. Szczególnie ozdobny zachował się w willi Ferdynanda Majerskiego przy ul. Benszówny 8, być może z lat 80. XIX wieku. W kamienicy Hirtów przy ul. Dworskiego 4 z 1890 roku wysokie latarnie usytuowane są na podestach wszystkich kondygnacji; podobnie w budynkach przy ul. 3 Maja 7 i Słowackiego 14.

Główne słupki, akcentujące wejście na schody, we wcześniejszych budynkach są stosunkowo zwarte, masywne, niekiedy wykonane ze szlachetnego materiału – np. w kamienicy architekta Władysława Weryhy Darowskiego przy ul. Dworskiego 60, w willi architekta Kazimierza Osińskiego przy ul. Kmity 3, w budynku komendy korpusu przy ul. Mickiewicza 16 czy w kamienicy przy ul. Słowackiego 10. Później zaczęła dominować funkcja ozdobna, a słupki zyskały bardziej rozbudowaną formę dzięki wolutowo powyginanym prętom-podporom, a niekiedy przybierały formę czworokątnego ażurowego filarka zakończonego mosiężną gałką – takie zachowały się w wielu kamienicach.

Pomiędzy głównymi słupkami wydzielającymi biegi schodów rozpinano konstrukcję z elementami dekoracyjnymi kutymi ze stalowych prętów, najczęściej płaskowników; w bardziej prestiżowych budynkach były one wykonane ze szlachetnych materiałów:

miedzi bądź mosiądzu (np. w hotelu „City” przy ul. Sowińskiego 4). Zwykle balustrady stanowiły wyraźny zestaw powtarzających się segmentów sytuowanych pomiędzy prostymi prętami o charakterze konstrukcyjnym, spinającymi schody z poręczą. Niekiedy sam pręt był nośnikiem dekoracyjnie giętych płaskowników, najczęściej w formie wolut, kół, esownic – jak np. w budynkach przy ul. Benszówny 8, Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8, Puszkina 3. Ale w większości to pomiędzy prętami umieszczano segment dekoracyjny utworzony z płaskowników, zwykle o symetrycznych formach – np. w budynkach z lat 90. XIX wieku przy ul. Waygarta 1, Asnyka 6, św. Józefa 3, Grottgera 4, Słowackiego 2.

Z biegiem czasu balustrady przyjmowały coraz ozdobniejsze formy – gięte formy płaskowników uzupełniano wykuwanymi z blachy liśćmi, kwiatami, pękami, spiralkami, elementami abstrakcyjnymi. Najładniejsze zachowały się w kamienicach z przełomu XIX i XX wieku przy ul. Mickiewicza 40, Dworskiego 40, Sowińskiego 1, a także w prestiżowych budynkach publicznych – starostwa przy ul. Kościuszki 2 i w ukraińskim Domu Narodowym przy ul. Kościuszki 5.

Efektowne formy przybrały balustrady składające się z szerokich segmentów o koncentrycznej dekoracji, podobne do balustrad balkonowych. Takie znajdują się w głównej klatce schodowej Kasyna Oficerskiego z 1888 roku, jak również w późniejszych budynkach przy ul. Słowackiego 61 i 84 oraz Dworskiego 23.

Rzadziej stosowano balustrady żeliwne. Takie zachowały się w budynku budowniczego Ludwika Danieka przy ul. Słowackiego 52 wzniesionym w końcu XIX wieku, użytkowanym przez Towarzystwo Izraelickie jako siedziba Fundacji dla ubogich dzieci izraelickich. Bardzo typowe balustrady, według wiedeńskich wzorników, zastosowano w budynku przemyskiego dworca z 1895 roku.

W secesyjnych balustradach schodów, podobnie jak balkonów, dekoracja jest oparta głównie na wolutowej stylizacji prętów z minimalnym dodatkiem ozdób kutych. Tak jest m.in. w budynkach przy ul. Franciszkańskiej 15, 17 i 19. Balustrady otrzymały niepowtarzalną formę w kamienicy przy ul. Skargi 6, a także w budynku przy pl. Konstytucji 3 Maja 7 (w wejściu od ul. 3 Maja 1) – tam mają kształt lir. Typowo secesyjne, o geometrycznym wyrazie, znajdują się w budynku przy ul. Konarskiego 5. Piękne, uproszczone formy, już wyraźnie zmierzające ku stylistyce modernistycznej, mają identyczne balustrady schodów kamienic przy ul. Łukasińskiego 10 i Słowackiego 63.

Niekiedy balustrady schodowe tracą dominujący segmentowy, pionowy układ na rzecz linii poziomych, podkreślających bieg schodów. Najbardziej charakterystyczne są

zachowane w kamienicach przy ul. Słowackiego 39 i Mickiewicza 21, gdzie przybrały formę „płynących” wraz z biegiem schodów, mocno pochyłych prętów. Motyw ten, w nieco bardziej zgeometryzowanej formie, został zastosowany w balustradzie kamienicy Duldigów przy ul. Śmigurskiego 9 z 1910 roku i powtórzony w różnych wersjach w budynkach z około 1912 roku, m.in. przy ul. Kazimierza Wielkiego 18, Mickiewicza 1/ Sowińskiego 2, Mickiewicza 3, Franciszkańskiej 4 oraz hotelu „City” przy ul. Sowińskiego 4.

W wielu innych budynkach miasta z około 1910 roku zachowały się kute balustrady o lekkich formach opartych na rytmie prostych bądź nieznacznie wygiętych lub skręconych prętów ozdobionych drobnymi elementami – guzami, kwiatami, wolutkami, opaskami czy nałożonymi festonami. Najbardziej charakterystyczne znajdują się w budynkach przy ul. Smolki 22, Puszkina 8 i 8a, Tarnawskiego 7 i 12, Franciszkańskiej 3, Frankowskiego 2, Kmity 5, Słowackiego 23, Raclawickiej 1 i Długosza 6.

W niektórych kamienicach balustrada schodów przechodzi w ogrodzenie zejścia do piwnic, zwykle umieszczonego pod pierwszym biegiem schodów. Szczególnie efektowne zespoły takich balustrad zachowały się w kamienicach przy ul. Puszkina 8 i 8a, Franciszkańskiej 15, Mickiewicza 3 i Grunwaldzkiej 41b.

W kilku przypadkach balustrady schodów utrzymane są w charakterze balkonowych, ale nie są identyczne. W kamienicach przy ul. Słowackiego 13 i 61 czy w budynku przy ul. Franciszkańskiej 37 wydają się takie same ze względu na powtarzalny główny motyw zdobniczy, mają jednak inny układ i proporcje.

W budynkach stricte modernistycznych z lat 30. XX wieku balustrady schodów nabierają oszczędnych, prostych form. Są one utworzone przez kompozycje pionowych i poziomych prętów, jak w kamienicach przy ul. Dworskiego 19 i Słowackiego 88, a częściej z poziomo założonych płaskowników, z drewnianymi poręczami, jak w kamienicy przy ul. Dworskiego 17.

1 Fragment poręczy schodów w sieni w kamienicy przy ul. Słowackiego 84

2 Ozdobne zakończenia poręczy schodów w sieni w kamienicy przy ul. 3 Maja 30

3 Uchwyt na poręcz schodów w formie głowy lwa w kamienicy przy ul. Dworskiego 4

4 Drewniana balustrada schodów w kamienicy Rynek 2

5 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8 z drewnianym słupkiem i późniejszym uzupełnieniem przęsłami metalowymi; na pierwszym planie uchwyt na lampę oświetlającą schody

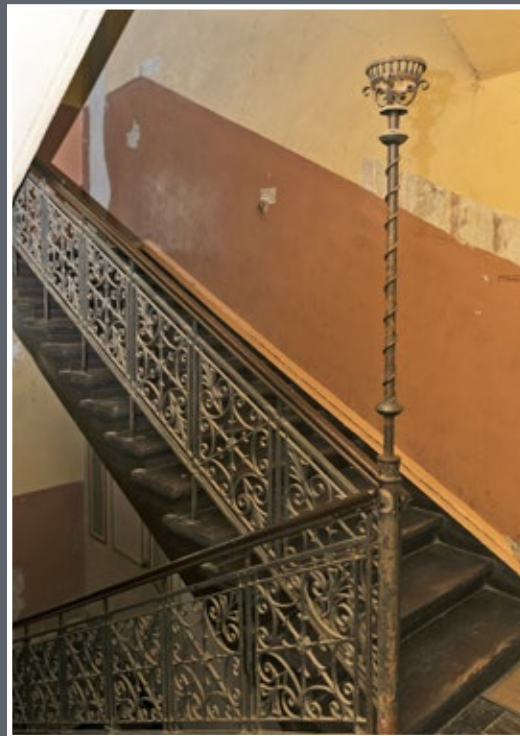

6 Drewniana balustrada schodów w kamienicy przy ul. 3 maja 14 z rzeźbiarsko opracowanymi słupkami, m.in. z wizerunkami główek dziecięcych

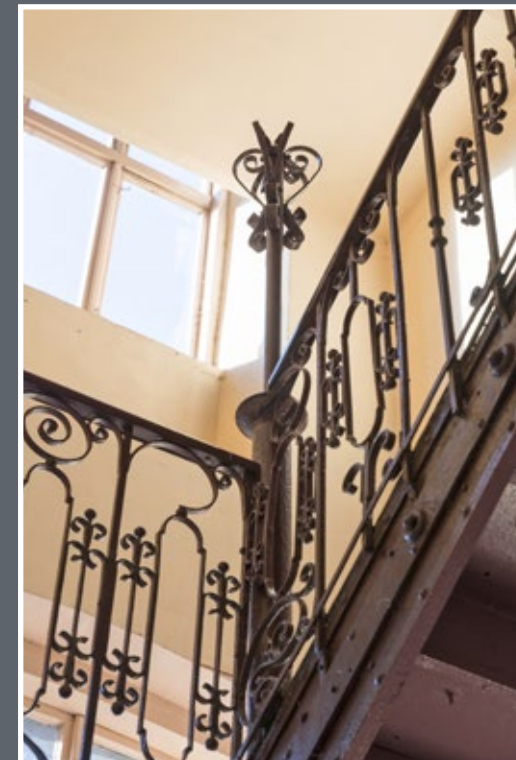

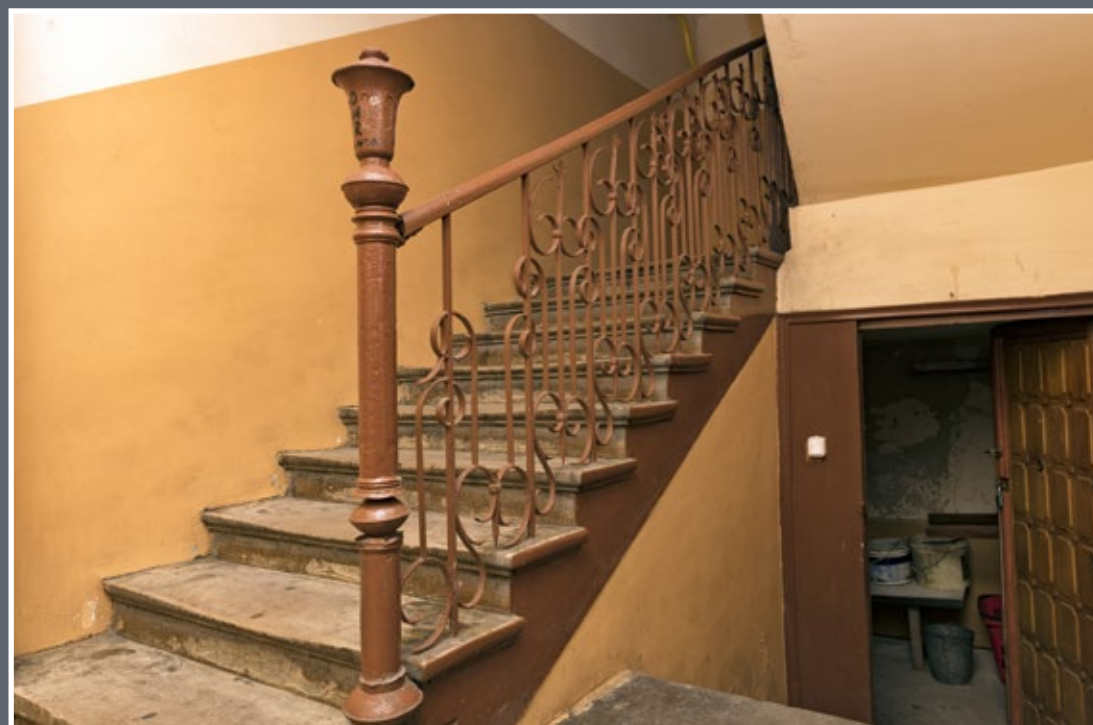
7 Ozdobna lampa przy wejściu na schody w domu Ferdynanda Majerskiego przy ul. Benschówny 8

8 Słupek-lampa przy schodach piętra w kamienicy przy ul. Dworskiego 4

9 Słupek-lampa przy schodach w kamienicy przy ul. 3 Maja 7

10 Metalowy słupek przy wejściu na schody w kamienicy Władysława Weryhy-Darowskiego przy ul. Dworskiego 60

11 Mosiężny uchwyt słupka schodów w willi Osińskich przy ul. Kmity 3

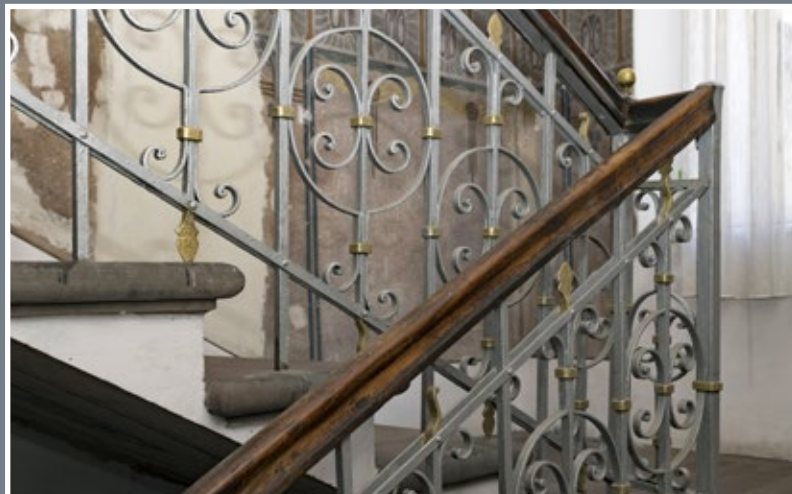
12 Słupek przy wejściu na schody w kamienicy przy ul. Słowackiego 10

13 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Puszkina 3

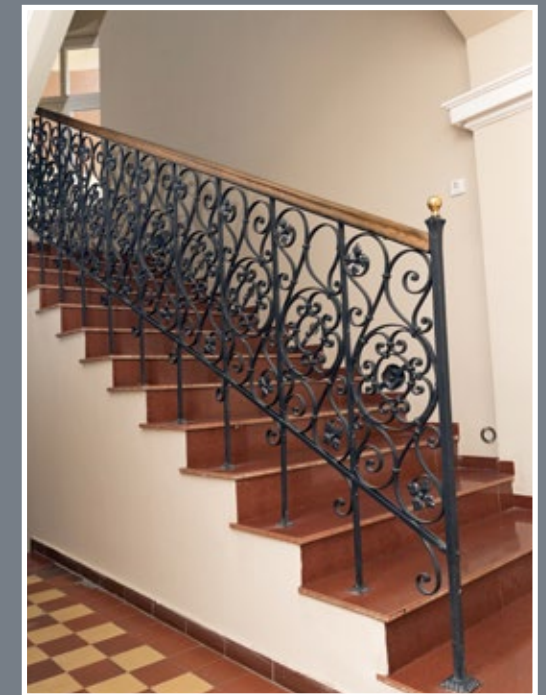
14 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Waygarta 1 z segmentami wolutowej dekoracji o formie klepsydry pomiędzy prętami konstrukcyjnymi

15 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. św. Józefa 3

16 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Asnyka 6

17 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Grottgera 4

18 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Słowackiego 2

19 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Mickiewicza 40 z segmentami z dużymi repusowanymi w blasze kwiatami w kołach

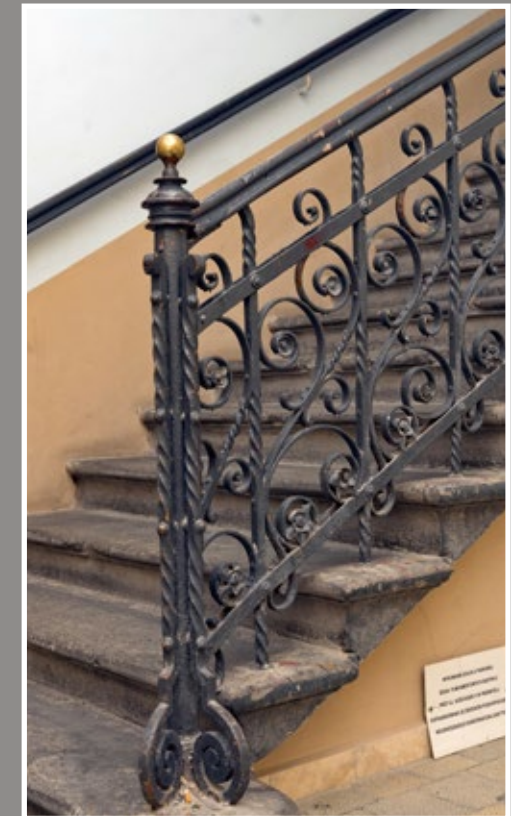
20 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Sowińskiego 1

21 Schody w kamienicy inż. Juliusza Reinigera przy ul. Dworskiego 40 z ozdobnym słupkiem z mosiężną gałką na początku biegu i segmentami kutej balustrady ozdobionej kwiatami

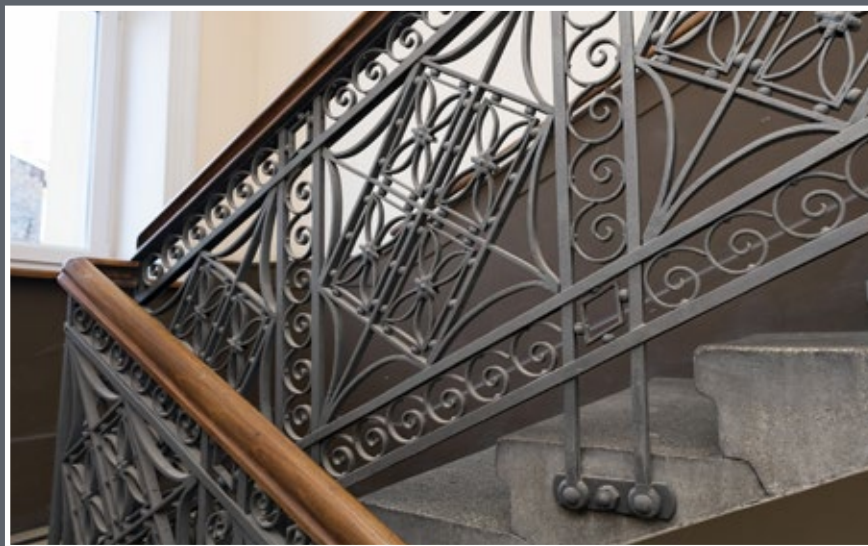
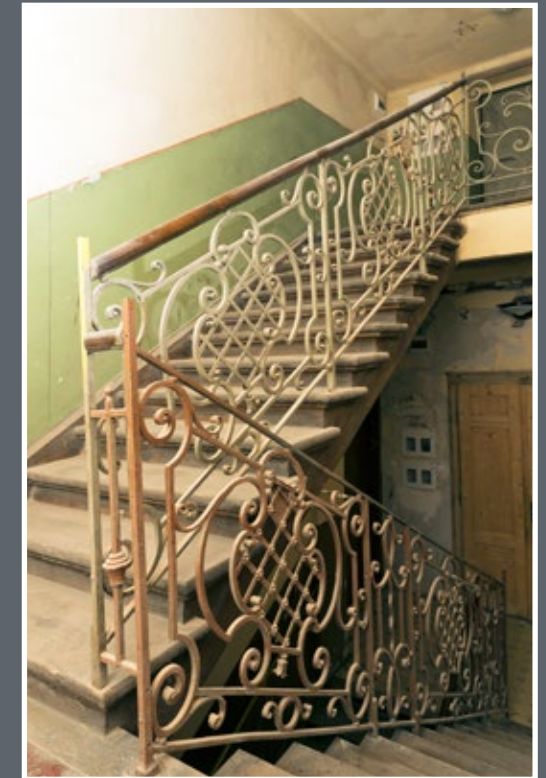
22 Balustrada schodów w budynku Domu Narodowego przy ul. Kościuszki 5 z ozdobnym słupkiem i segmentami skręcanych, wolutowych płaskowników uzupełnionych drobnymi kwiatami

23 Balustrada schodów w budynku Kasyna Oficerskiego przy ul. Grodzkiej 8 w formie dużych segmentów o koncentrycznej dekoracji z kwiatem pośrodku w otoczeniu symetrycznie ułożonych wolut i z kratką regencyjną po bokach. Początek schodów zaakcentowany przez słupek zakończony mosiężną galką, wsparty na podstawie ujętej dwiema wolutami zakończonymi kwiatami przybierającymi postać mitycznych smoków

24 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Słowackiego 84

25 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Słowackiego 61

26 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Dworskiego 23

27 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Słowackiego 52 z odlewanymi w żelwie elementami w formie tarcz i grotów

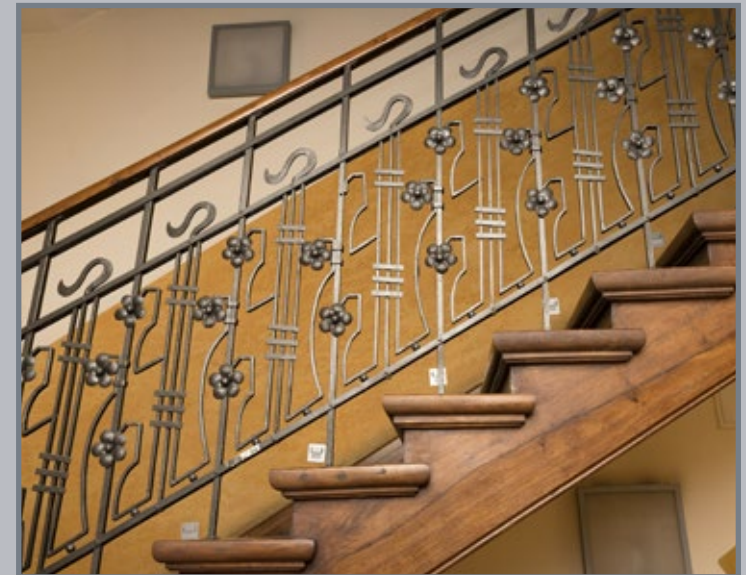
28 Żelwna balustrada schodów o formie kandelabrowej w budynku dworca

29 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 15 o secesyjnej dekoracji opartej na układzie płaskowników tworzących formę bukietu; na poziomie zejścia do piwnic balustrada ozdobiona motywem wici roślinnej w tej samej stylistyce, w drzwiach zachowany zamek z ozdobnym szyldzikiem, na którym powtórzono motyw dekoracyjny całości

30 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 17

31 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Skargi 6

32 Balustrada schodów w formie lir w kamienicy przy pl. Konstytucji 3 Maja 7/3 Maja 117

33 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Konarskiego 5 o typowo secesyjnym motywie zgeometryzowanego „pawiego oka”

34 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Łukasińskiego 10

35 Podkreślająca bieg schodów balustrada w kamienicy przy ul. Słowackiego 39

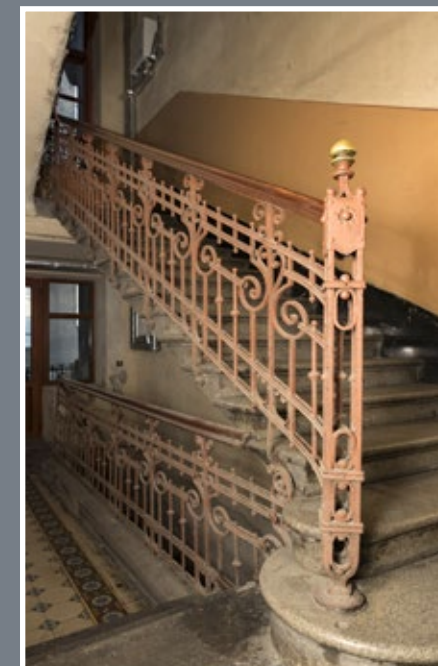
36 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Śnińskiego 9

37 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 18

38 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Mickiewicza 1/Sowińskiego 2 z rozbudowanym słupkiem akcentującym wejście na schody, z wolutową podporą ozdobioną kulkami

39 Balustrada schodów i barierka przy zejściu do piwnicy w kamienicy przy ul. Mickiewicza 3

40 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Smolki 22

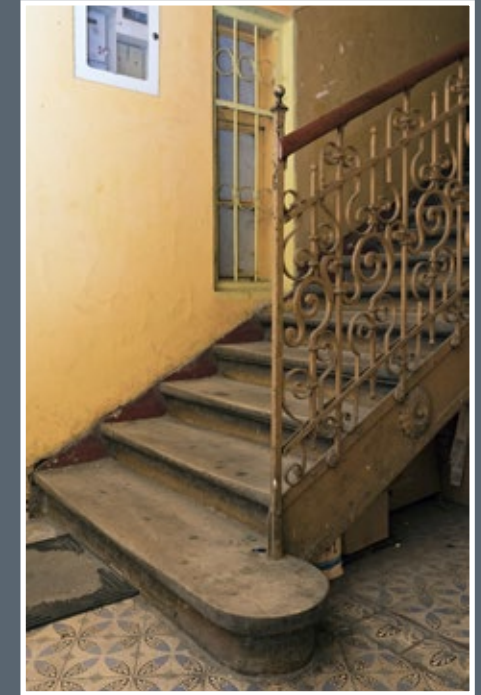
41 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 41b

42 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Słowackiego 23 z ozdobnym słupkiem z miedzianą galką, z podporami wolutowymi niosącymi wzmacniające go skręcone pręty

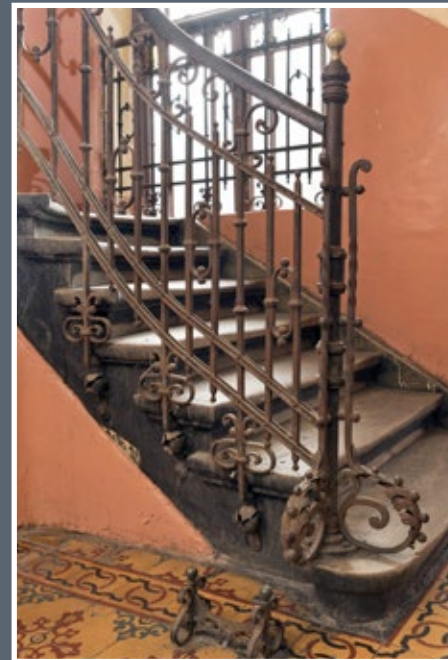
43 Balustrada schodów oraz krata przy wejściu do piwnicy w kamienicy przy ul. Puszkina 8a

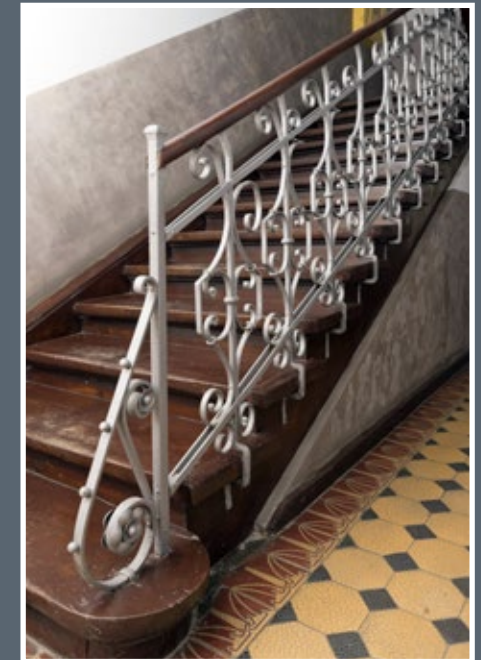
44 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Skargi 2/ Długosza 8

45 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Moniuszki 1/ Tarnawskiego 7

46 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Tarnawskiego 12

47 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Skargi 10

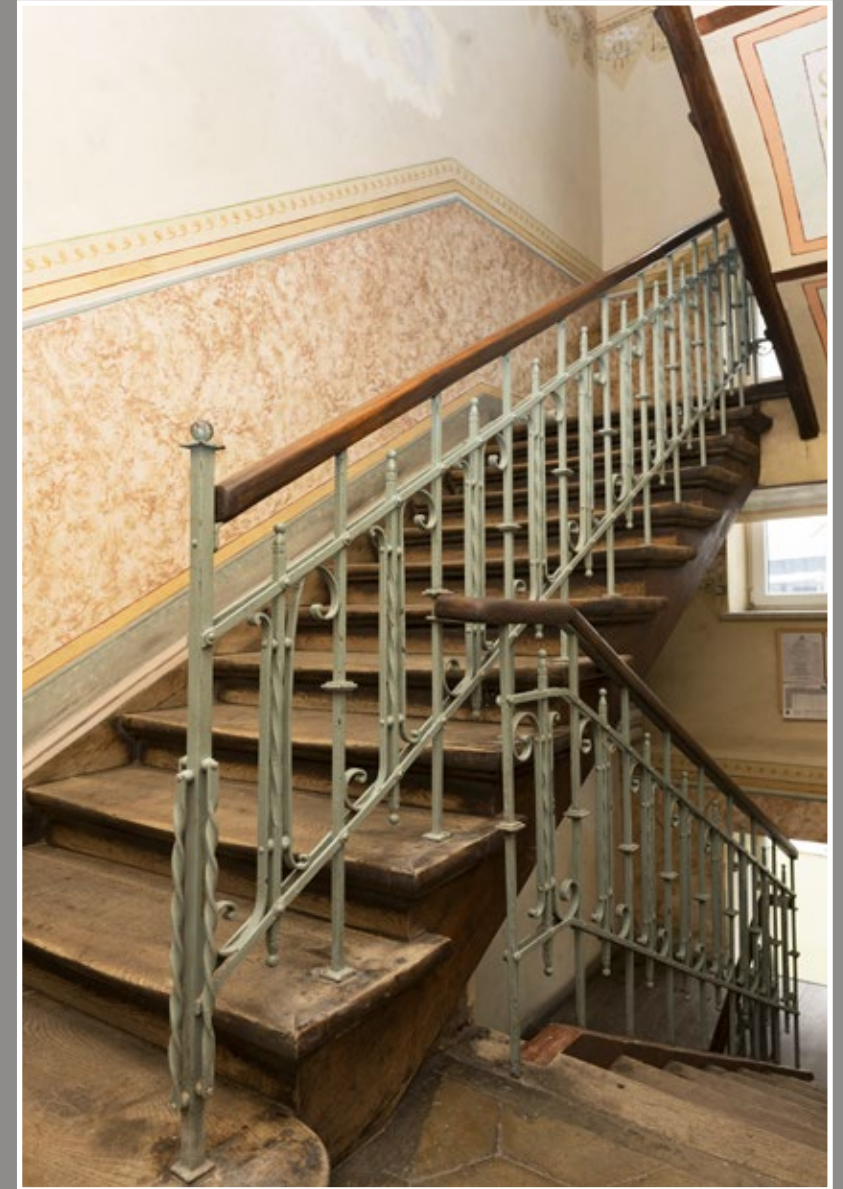
48 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Frankowskiego 2

49 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Kmity 5

50 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 3

53 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 25/27

51 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Komisji Edukacji Narodowej 1

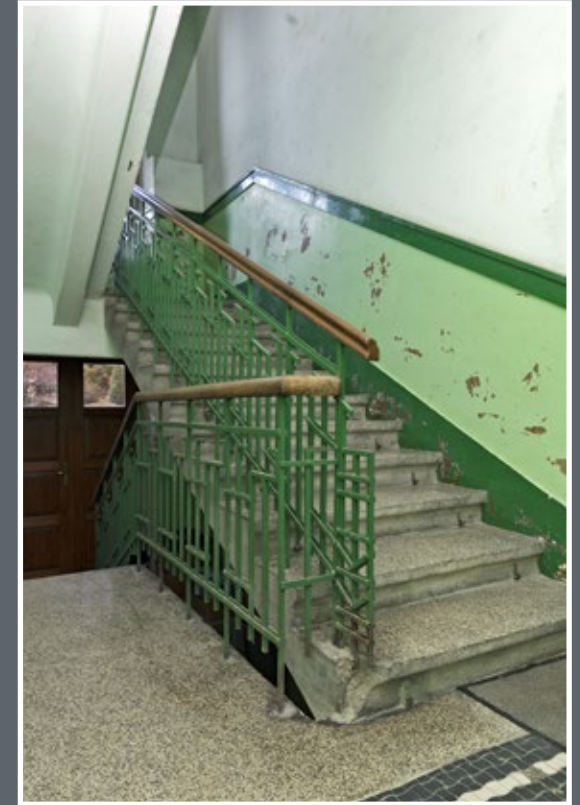
52 Uproszczona w formie balustrada schodów w kamienicy przy ul. Raławickiej 2

54 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Słowackiego 13

55 Schody w modernistycznej kamienicy przy ul. Dworskiego 19

56 Schody w kamienicy przy ul. Słowackiego 88

57 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 37

58 Balustrada schodów w kamienicy przy ul. Dworskiego 17

Wystrój i detale architektoniczne wnętrz

Posadzki

Ostatecznym dopełnieniem wystroju wnętrz budynków są podłogi i posadzki. Oryginalne, z okresu budowy, posadzki w sieniach i klatkach schodowych – drewniane, terakotowe lub ceramiczne, w skromniejszych kamienicach również cementowe, a w obiektach późniejszych lastrykowe – zachowały się w prawie wszystkich budynkach.

W latach 70. XIX wieku podłogi były zazwyczaj drewniane, deskowe. Jeszcze w latach 80. i na początku 90. XIX wieku kamienice o skromnej, czynszowej funkcji, wznoszone całymi pierzejami przy głównych ulicach przedmiejskich – np. przy ul. Słowackiego i 3 Maja – miały szerokie sienie-przejazdy z drewnianymi podłogami lub terakotową posadzką ułożoną z ośmiobocznych, czworobocznych lub okrągłych płytek w kolorach czerwonym, beżowym, czarnym, pochodzących prawdopodobnie z miejscowych zakładów. Często skromny materiał rekompensowano ozdobnym ułożeniem w formie np. kwiatów – tak jest m.in. w sieniach kamienic przy ul. Grunwaldzkiej 1, Grzegorza z Sanoka 9, Kasprowicza 28. Często są również naśladujące terakotę płytki cementowe z wrytym wzorem, zwykle motywem gwiazdy, zabarwiane na czerwono, obecnie o zatartym na ogół kolorze. Zachowały się w wielu skromnych, starszych kamienicach – np. przy ul. Słowackiego 19 czy Mickiewicza 57.

Posadzki ceramiczne stały się regułą w budynkach z lat 90. XIX wieku i późniejszych, aż do okresu międzywojennego, kiedy powszechnie zastąpiło je lastryko. W Przemyślu, dzięki zachowaniu ponad 2000 budynków z przełomu wieków XIX i XX, posadzki ceramiczne – jako element wyposażenia rzadko wymieniany w trakcie remontów – zachowały się w znacznej liczbie, prezentując kilkadziesiąt wzorów, niekiedy powtarzalnych, ale na ogół różniących się układem, kolorem czy szczegółem dekoracji.

W kamienicach posadzki ceramiczne powszechnie stosowano w sieniach i klatkach schodowych, nie zawsze na podestach schodów – tam często spotyka się podłogi drewniane (białe lub parkiety). Jednak sporo kamienic posiada płytki również na spocznikach oraz korytarzach pięt. Często w jednym budynku umieszczano różne ich rodzaje – inne w sieni, inne w klatce schodowej, często inne na każdym podejściu schodów.

Najczęściej płytki układane były w formie dywanowej z bordiurą – mniej lub bardziej rozbudowaną, składającą się z pasa płytek innego wzoru i koloru. Dominują płytki kwadratowe oraz oktagonalne. W większości są gładkie, ale można spotkać również takie o mozaikowej, „spękanej” powierzchni, a także znacznie rzadsze – reliefowe.

Najbardziej ozdobne posadzki mają zwykle układ czteropłytkowy – zestaw czterech płytek tworzy wzór, którego powtarzalność daje odpowiednią kompozycję przestrzenną. W większości jednak zachowały się posadzki o wzorze jednopłytkowym, gdzie płytki ułożone jedna obok drugiej tworzą wzór ciągły³³. Płytki jednokolorowe układane bywają w zestawach z identycznymi, ale w innym kolorze – w formie pasów, szachownic, komponowanych układów. Niekiedy są zestawiane z elementami bardziej ozdobnymi, a prawie zawsze mają wyróżniające się obramienia.

Kompozycja posadzki w obrębie jednego pomieszczenia – sieni, spocznika – zwykle jest zamknięta ozdobną bordiurą. Przybiera ona różne formy, na ogół składa się z mniejszych, płaskich płytek, których podłużny układ tworzy ciągły ornament – są to meandry, fale, plecionki, stylizowane kwiaty i liście, ale również elementy geometryczne – romby, koła, owale itp. Bordiury bywają rozbudowane do kilku pasów, niekiedy również o rząd innych płytek.

Wśród licznie zachowanych ceramicznych posadzek budynków Przemyśla wyróżniają się kompozycje z wielobarwnych płytek deseniowych. W kamienicy przy ul. Dworskiego 23 i willi przy ul. Kilińskiego 12 zachowały się identyczne, szczególnie efektowne, wielobarwne płytki o dominującym kolorze beżów, brązów i czerwieni. Zestawienie czterech płytek tworzy koło – rozetę wypełnioną pośrodku stylizowanym

kwiatem. Powtarzalność układu daje piękną, kolorową kompozycję. Podobnie dekoracyjne posadzki „rozetowe” zachowały się na podestach schodowych w kamienicach przy ul. Dworskiego 40 i Grunwaldzkiej 41b, motyw lilii heraldycznej dominuje w pięknej posadzce klatki schodowej w kamienicy przy ul. Kilińskiego 5, a motyw koła z gwiazdą w willi przy ul. św. Józefa 3.

Efektowne są posadzki z motywem przecinających się okręgów, w różnych zestawieniach kolorystycznych: biało-czarne, biało-czerwone, biało-niebieskie. Szczególnie ładne zachowały się w kamienicy przy ul. Śmigurskiego 9, gdzie otoczone są piękną bordiurą z motywem lilii heraldycznej. Taki charakter mają także płytki w sieniach budynków przy ul. Dworskiego 49, Jagiellońskiej 27 czy na korytarzu piętra dawnego hotelu przy ul. Mickiewicza 11. Podobne ozdabiały również posadzkę letniej kawiarni w założeniu Kasyna Oficerskiego przy ul. Grodzkiej 8. Zbliżone w charakterze są czteropłytkowe kompozycje z motywem wrzecion – takie, w kolorze ciemnobezowym i szarym, zastosowano w korytarzach Domu Narodowego przy ul. Kościuszki 5. W sieni kamienicy przy ul. Niemcewicza 2 zachowały się podobne płytki, ale w kolorach błękitu i szarości, ujęte w efektowne obramienie. Identyczne znajdują się w sieni i klatce schodowej budynku przy ul. Skargi 2/ Długosza 8 w formie kilku kompozycji zamkniętych różnymi bordiurami.

Dobrej klasy posadzka zachowała się w sieni budynku przy ul. Kmity 6 – jest umieszczona w szerokim obramieniu z motywem lilii, a reliefowo opracowana powierzchnia płytek, z motywem liści akantu i wzorem czwórlistka, tworzy wrażenie miękkiej, mięsistej. Taka sama fragmentarycznie zachowała się na podestach Schodów Rycerskich prowadzących do budynku Kasyna Oficerskiego. Ten rodzaj płytek uważany był za szczytowe osiągnięcie technologiczne i estetyczne XIX-wiecznego przemysłu ceramicznego³⁴.

W wielu kamienicach przemyskich, głównie z początku XX wieku, można natknąć się na eleganckie posadzki z białych płytek – oktagonów o „spękanej”, mozaikowej powierzchni, uzupełnianych przez małe płytki kwadratowe z czwórlistkami we wnętrzach. Posadzki takie, obramione bordiurą z motywem lilii heraldycznej, znajdują się m.in. w budynkach przy ul. Matejki 1, Mickiewicza 1, Frankowskiego 2. Również częściowo zachowały się w sieni kamienicy z 1912 roku przy ul. Kazimierza Wielkiego 18, gdzie sygnowane są na rewersach literą „L” – prawdopodobnie pochodzą zatem z fabryki księcia Johanna II von Lichtensteina Tonwarenfabrik w Unter Themenau³⁵. Wzór ten powtarza się wielokrotnie w innych kamienicach, ale w różnych odcieniach kolorystycznych, z zastosowaniem płytek gładkich i o mozaikowej fakturze,

ze zróżnicowanymi formami bordiur. Występuje m.in. w kamienicach przy ulicach: Bibliotecznej 4, Dworskiego 40, Franciszkańskiej 35, Łukasińskiego 10, Mickiewicza 1 i 3, Kremera 2, Krasińskiego 27, Puszkina 3, Słowackiego 23, Skargi 10 oraz w dawnym seminarium greckokatolickim przy ul. Basztowej 13.

Wielobarwne kompozycje z płytek deseniowych, w ozdobnych bordiurach, zachowały się w wielu budynkach, choć w niektórych, w wyniku remontów, mają już ewidentnie wtórny układ (np. w kamienicach przy ul. Asnyka 6 i Kazimierza Wielkiego 2/ Rynek 8). Ale w większości są to oryginalne posadzki, zwykle nieźle zachowane. Ułożone są z wielobarwnych płytek o różnych wzorach – częsty jest motyw kwiatowych krzyży występujący w różnych wersjach, czwórliści, gwiazd w owalach, wzorów abstrakcyjnych. Bardzo dekoracyjne płytki zachowały się m.in. w kamienicach przy ul. Dworskiego 4, 40, 23 i 58, Franciszkańskiej 1, 15, 17 i 19, Grunwaldzkiej 25/27, Jagiellońskiej 27, Komisji Edukacji Narodowej 1, Kazimierza Wielkiego 15, pl. Konstytucji 7/ 3 Maja 1, 3 Maja 7, Mickiewicza 3, Raclawickiej 1, Słowackiego 39, Tarnawskiego 12, a również w budynkach użyteczności publicznej, m.in. w Domu Narodowym przy ul. Kościuszki 5.

Spośród posadzek o geometrycznym charakterze wyróżniają się te zachowane w klatce schodowej w budynku Domu Robotniczego z 1912 roku. Podobne znajdują się w kilku innych budynkach, m.in. przy ul. Łukasińskiego 10, Słowackiego 63 i w oficynie przy ul. Słowackiego 64a.

W kamienicach z lat 1910–1914 często stosowano eleganckie płytki – białe i czarne lub białe i szare – układane we wzór szachownicy, niekiedy o układzie ukośnym, sytuowanej w ozdobnych bordiurach, zazwyczaj już o geometrycznym charakterze. Takie występują w wielu kamienicach, m.in. przy ul. Franciszkańskiej 4 i 37, Smolki 22 i 24 oraz Słowackiego 61.

Ten typ posadzek powszechnie występuje też w późniejszych budynkach, już w pełni modernistycznych. Zwykle jest to biało-czarna szachownica, niekiedy z segmentami o romboidalnym układzie, jak np. w kamienicy przy ul. Niewiadomskiego 1 – w obramieniu z lastryka. Wśród nich wyróżnia się elegancka posadzka z segmentów biało-czarnej szachownicy w kamienicy przy ul. Słowackiego 88, gdzie zastosowano drobne płytki, tzw. gorseciki (nigdzie indziej w Przemyślu niewystępujące). Jednak w budynkach z tego okresu dominuje już szare lastryko ujęte po bokach pasem ciemniejszej bordiury. Niewiele zachowało się lastrykowych elementów ozdobnych – jedynie w gmachu dawnego gimnazjum żydowskiego przy ul. Tarnawskiego 15 w holu

wejściowym jasnoszare lastryko ozdabia ciemniejsza gwiazda Dawida, a w kamienicy przy ul. Słowackiego 13 na podestach schodów znajduje się lastrykowa kompozycja – kwiatowa rozeta.

Ze względu na brak możliwości sprawdzenia znaków na płytkach, umieszczanych na spodniej stronie, trudno o wiarygodne podanie ich proveniencji. Jednakże, ponieważ technologia produkcji płytek ceramicznych była bardzo skomplikowana i wymagała wyposażenia w odpowiednie urządzenia techniczne (maszyny, prasy) oraz dostarczenia odpowiedniej gliny, musiał być to produkt sprowadzany z zewnątrz, gdyż żadne z zachowanych źródeł nie potwierdza istnienia w Przemyślu fabryki płytek ceramicznych glazurowanych. Najbliższa była fabryka Jana Lewińskiego we Lwowie, funkcjonująca od 1889 roku, współpracująca z czeską fabryką materiałów budowlanych Barta i Tichý z Pragi, i zapewne większość zachowanych w przemysłowych budynkach płytek posadzkowych pochodziła z jej warsztatów. Dotyczy to najpewniej obiektów projektowanych przez lwowską pracownię Jana Lewińskiego, takich jak Greckokatolickie Seminarium Duchowne przy ul. Basztowej 13 i prawdopodobnie Dom Narodowy przy ul. Kościuszki 5.

Producent został zidentyfikowany jedynie w przypadku płytek w sieni kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 18. Ponadto w budynku z 1895 roku przy ul. Grottgera 4 na spoczniku klatki schodowej zachowała się płytka z sygnaturą opoczyńskiej firmy Dzięwulski i Lange „D-L”; taka umieszczona jest też w budynku przy ul. Kopernika 12 z około 1910 roku.

W kilkunastu przemysłowych kamienicach z początku XX wieku widoczna jest sygnatura „H. Wagner Przemyśl” – sytuowana tuż przy wejściu, na dolnym poziomie sieni, przy małych, skromnych płytkach, zapewne cementowych, zazwyczaj w kolorach żółtym, czarnym i czerwonym. Znajduje się m.in. w kamienicach przy ulicach: Bibliotecznej 4 i 6, Łukasińskiego 10, Franciszkańskiej 17 i 19, Rejtana 4, Skargi 2 i 6. Pojawiająca się wówczas w miejscowej prasie reklama: „Przedsiębiorstwo budowli żelazno-betonowych i fabryka wyrobów cementowych H.WAGNER Przemyśl, ul. Potockiego 6” wskazuje na ich producenta³⁶.

Nigdzie nie zanotowano innej winiety producenta czy też wykonawcy prac. Należy zatem przyjąć, że zachowane w kamienicach przemysłowych ceramiczne, glazurowane posadzki o bardzo podobnych, niekiedy wręcz identycznych wzorach jak te w innych miastach Polski – galicyjskich i innych zaborów – pochodzą ze znaczących fabryk europejskich lub są kopiami ich wyrobów. Również ich na ogół znakomite zachowanie świadczy, że były produktem najwyższej jakości.

1 Terakotowa posadzka w kamienicy przy ul. Grzegorza z Sanoka 9 układana we wzór kwiatowy

2 Skromna cementowa posadzka z wrytym motywem gwiazdy w sieni kamienicy przy ul. Mickiewicza 57

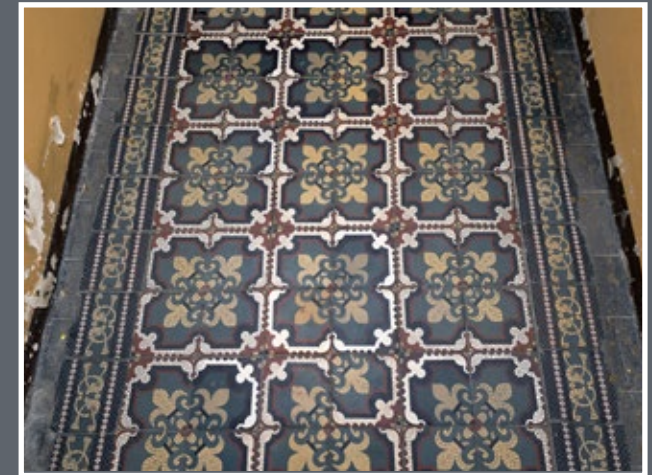
3 Posadzka w holu klatki schodowej na parterze w kamienicy przy ul. Dworskiego 23

4, 5 Posadzki na spocznikach schodów w kamienicy przy ul. Dworskiego 40, o identycznych płytkach, ale różnych wzorach bordiur

6 Posadzka podestu schodów w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 41

7 Posadzka klatki schodowej w kamienicy przy ul. Kilińskiego 5 z nietypową bordiurą

8 Posadzka w sieni willi przy ul. św. Józefa

9 Posadzka sieni i klatki schodowej w kamienicy przy ul. Śmigurskiego 9 o antycznym wzorze z motywem lilii heraldycznej w bordiurze

10 Posadzka na podeście schodów w kamienicy przy ul. Dworskiego 49 z późniejszymi przekształceniami bordiury

11 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 27

12 Posadzka na podeście schodów w kamienicy przy ul. Mickiewicza 11

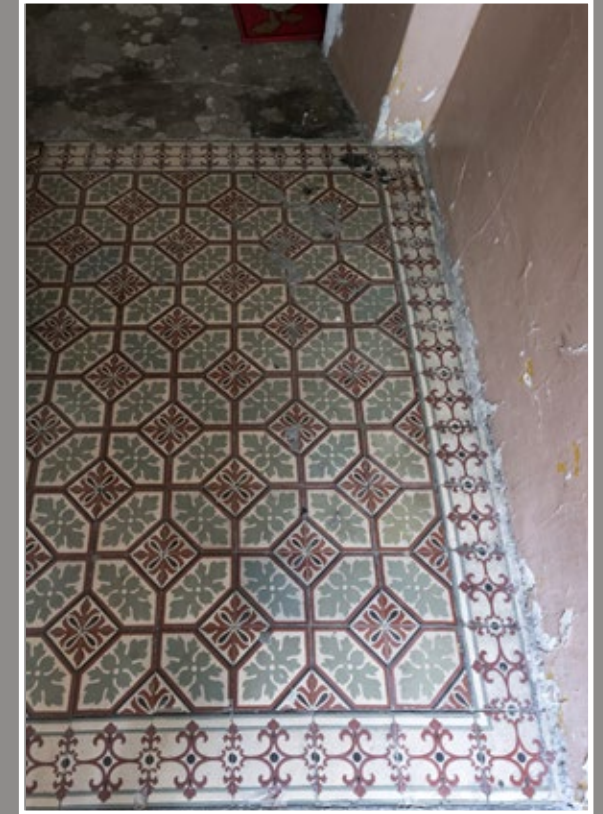
13 Posadzka w korytarzu piątra Domu Narodowego przy ul. Kościuszki 5, z prawdopodobnie wtórnym montażem płytek z gwiazdą

14 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Niemcewicza 2

15, 16 Posadzki w sieni i klatce schodowej kamienicy przy ul. Skargi 2/ Długosza 8 o zróżnicowanych bordiurach

17 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Kmity 6

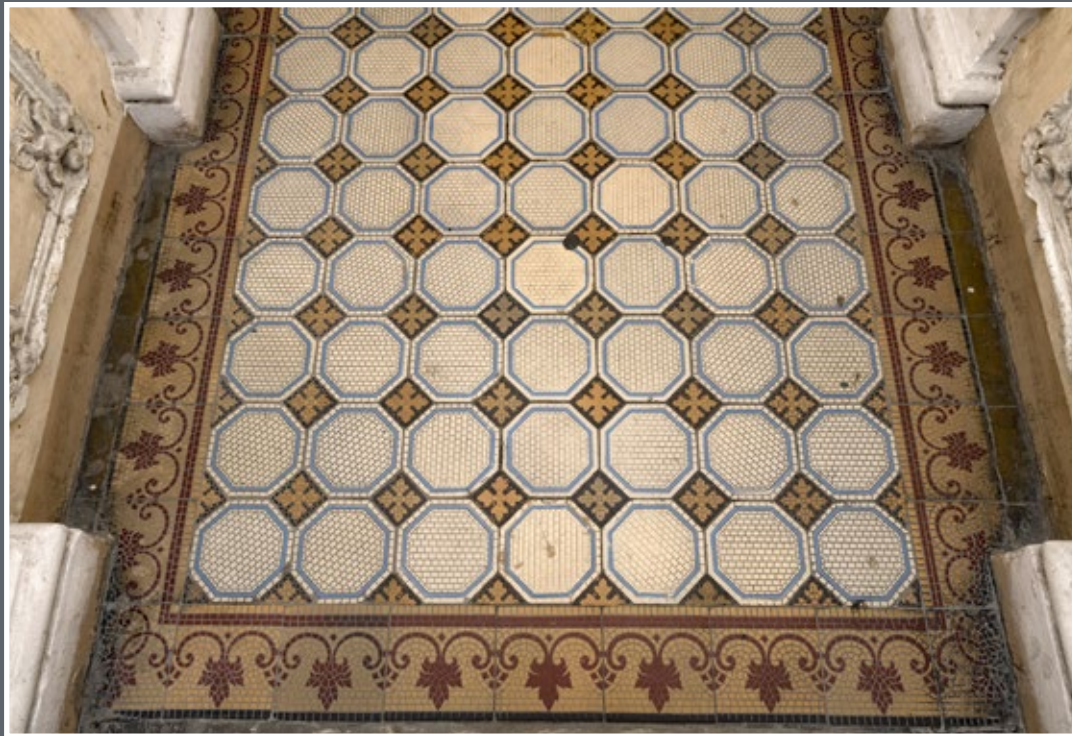
18 Posadzka z oktagonalnych płytek z bordiurą z motywem lilii heraldycznej w sieni kamienicy przy ul. Frankowskiego 2

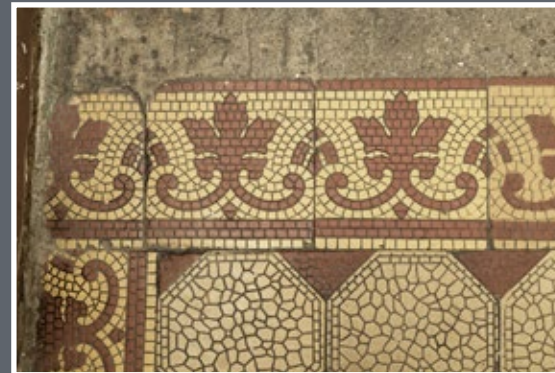
19 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 18 sygnowana na spodzie literą „L” (Tonwarenfabrik w Unter Themenau)

20 Posadzka na spoczniku klatki schodowej w kamienicy przy ul. Mickiewicza 1/Sowińskiego 2

21 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Dworskiego 40

22 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Mickiewicza 11

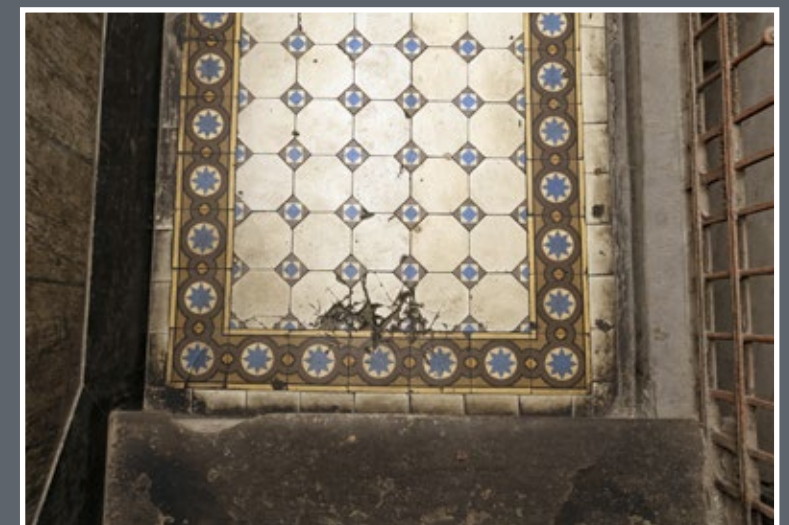
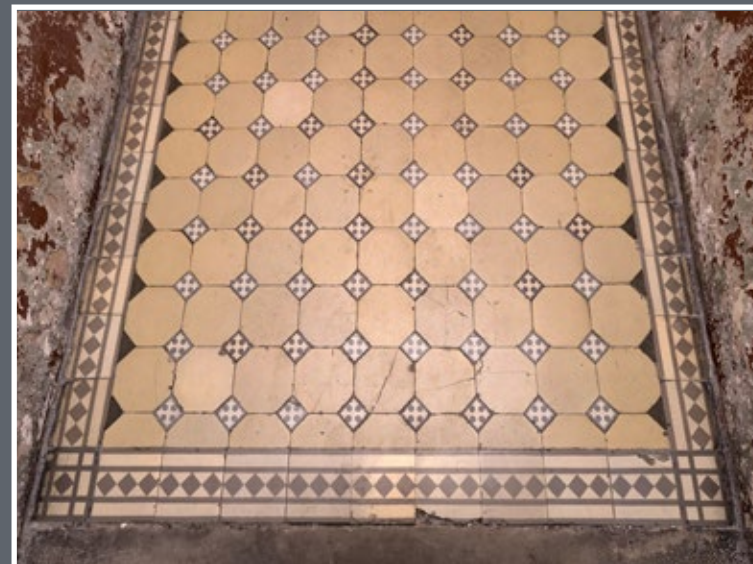
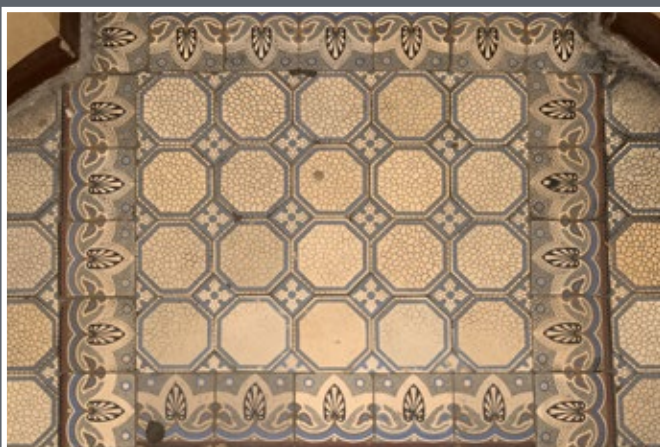

23 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Puszkina 3 z gładkimi płytkami i oryginalną bordiurą

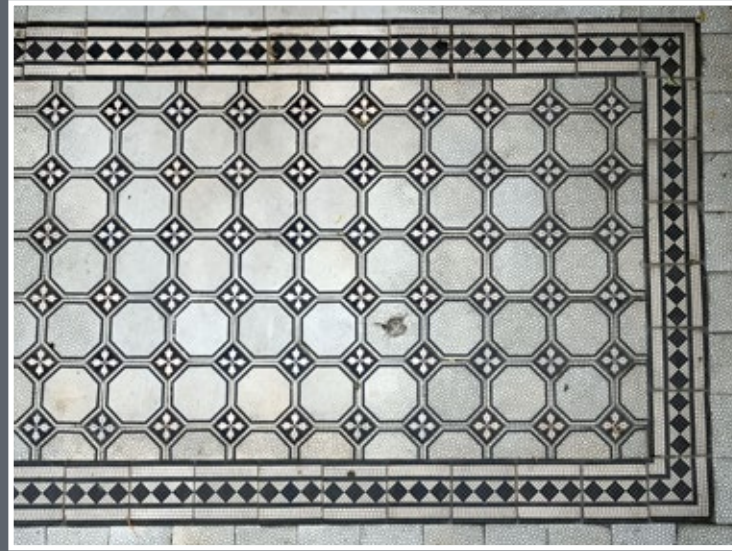
26, 27 Posadzki w kamienicy przy ul. Mickiewicza 3: w sieni frontowej oraz w sieni tylnej

24, 25 Posadzki w kamienicy przy ul. Słowackiego 23: na spoczniku schodów oraz w sieni bocznej

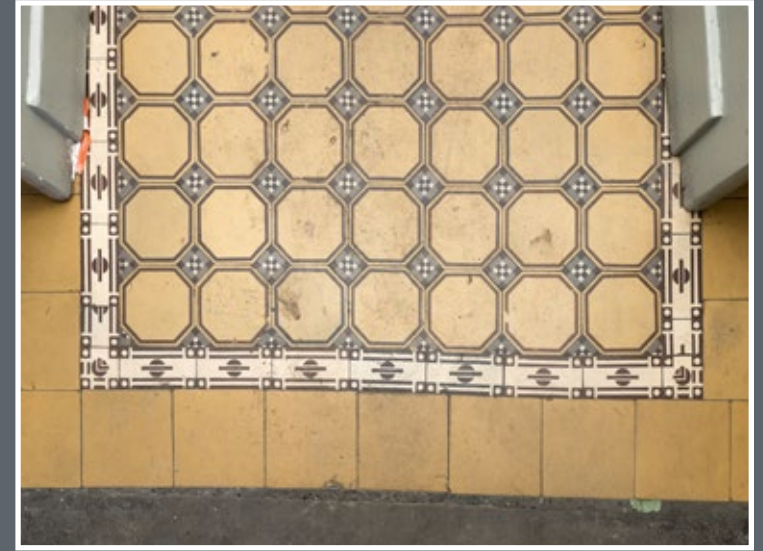

28 Posadzka podestu klatki schodowej w kamienicy przy ul. Kremera 2

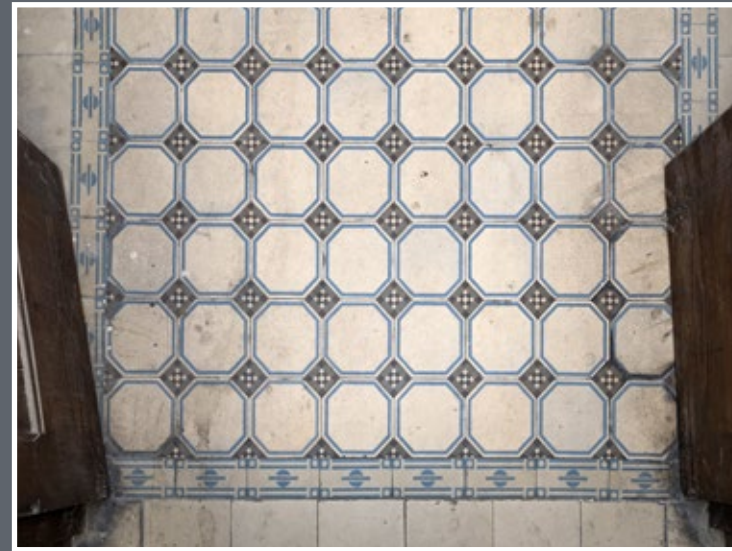
29 Posadzka korytarzy w gmachu dawnego Greckokatolickiego Seminarium Duchownego przy ul. Basztowej 13

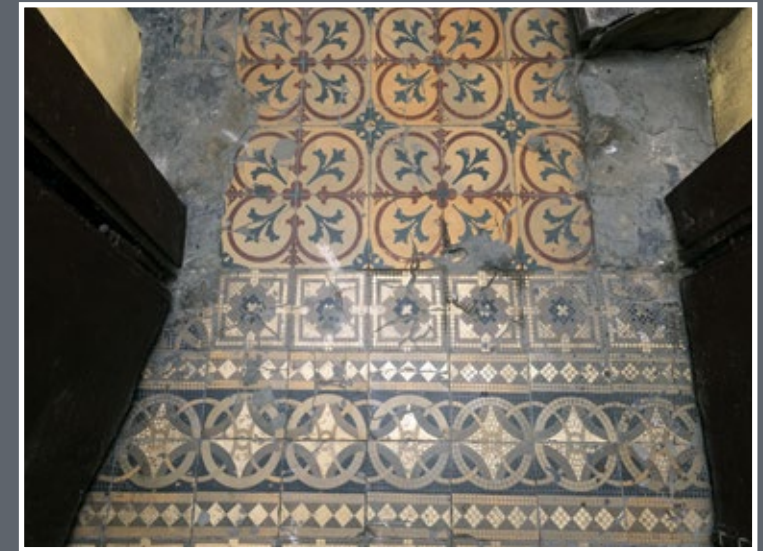
30 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Bibliotecznej 4

31 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Skargi 10

32 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Łukasieńskiego 10

33 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Asnyka 6 z różnych rodzajów płytek (wtórne uzupełnienia)

34 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 2/
Rynek 8

35 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Dworskiego 4

36 Posadzka najwyższego podestu schodów w kamienicy
przy ul. Dworskiego 40

37 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 19

38 Posadzka klatki schodowej w kamienicy
przy ul. Jagiellońskiej 27

39 Posadzka holu klatki
schodowej w kamienicy
przy ul. 3 Maja 1

40 Posadzka klatki
schodowej w kamienicy
przy ul. Komisji Edukacji
Narodowej 1

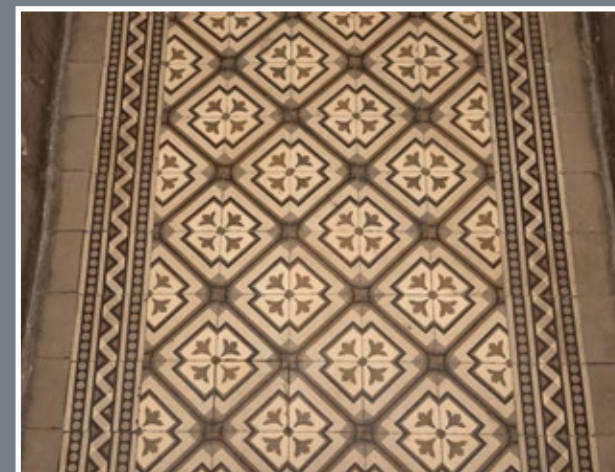

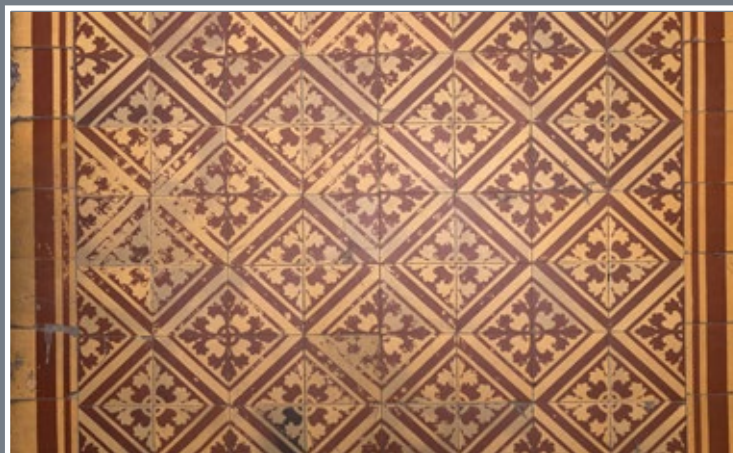
41 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego 15

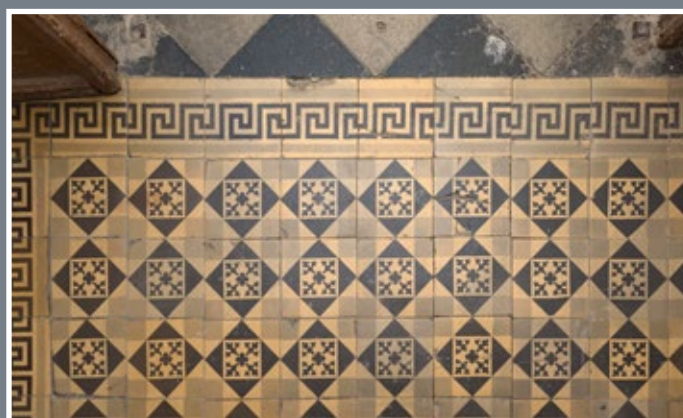
42 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Słowackiego 39

43 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Dworskiego 58

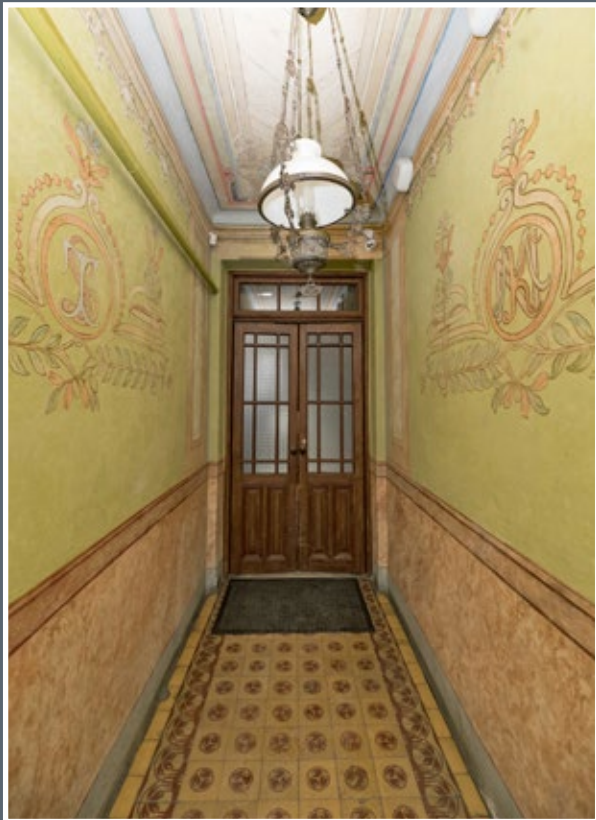
44 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. 3 Maja 7

45 Posadzka w sieni dawnego szpitala żydowskiego przy ul. Rakocznego 11

46 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Tarnawskiego 12

47 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 25

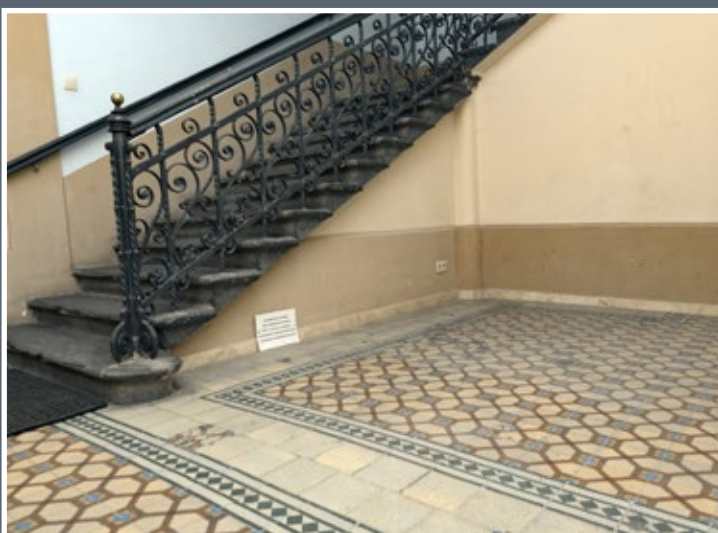
48 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 15

49 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 1

50 Posadzka klatki schodowej w kamienicy przy ul. Mickiewicza 3

51 Posadzka w holu klatki schodowej Domu Narodowego przy ul. Kościuszki 5

52 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Dworskiego 23

53 Posadzka na korytarzu piętra Domu Narodowego przy ul. Kościuszki 5

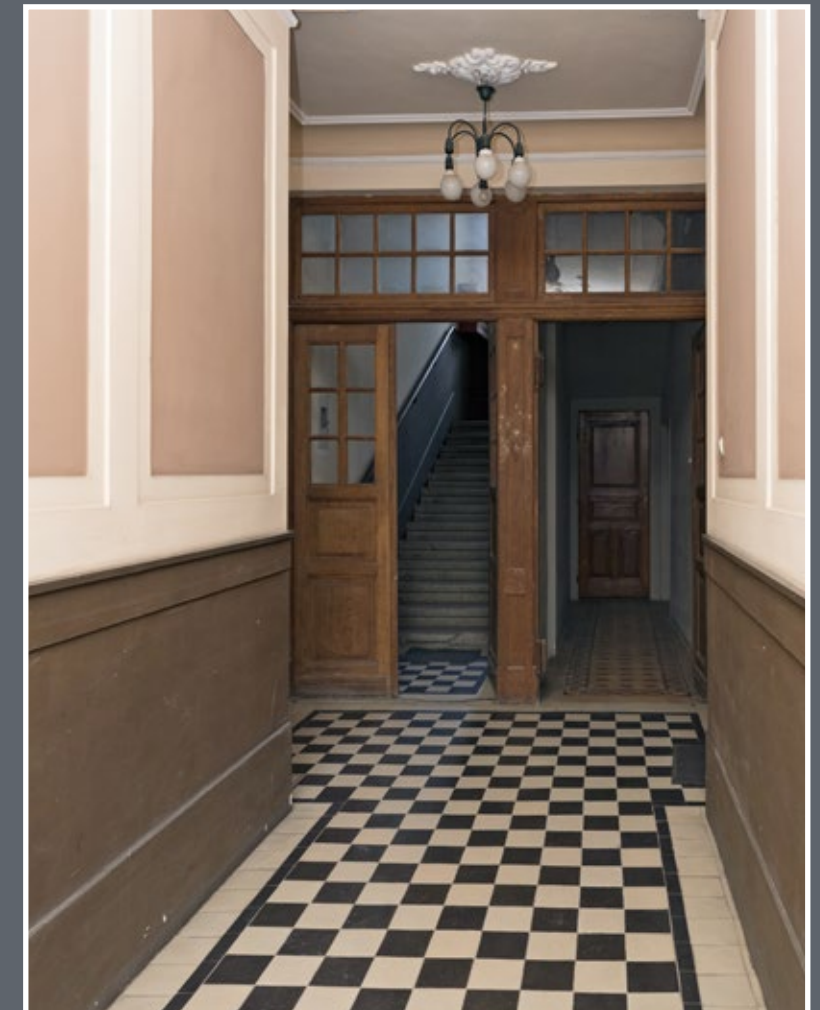
54, 55 Posadzki na podestach schodów Domu Narodowego przy ul. Kościuszki 5

56 Posadzka klatki schodowej w budynku Domu Robotniczego (wejście od ul. Barskiej)

57 Posadzka sieni i klatki schodowej w kamienicy przy ul. Słowackiego 63

58 Posadzka w sieni kamienicy przy ul. Słowackiego 61

59, 60 Posadzki w kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 4: w sieni i na podeście schodów

61 Płytki spocznika schodów w kamienicy przy ul. Grotgera 4 z sygnaturą „D-L” (firma Dziewulski i Lange)

62 Małe cementowe płytki trotuarowe przy wejściu do kamienicy przy ul. Rejtana 4 z winietą „H. WAGNER PRZEMYSŁ”

63 Posadzka holu i klatki schodowej w kamienicy przy ul. Słowackiego 88 wykonana z płytek tzw. gorsecików

ROZDZIAŁ

III

WARSZTATY RZEMIEŚLNICZE

ROK ZAŁOŻENIA 1867.

FERDYNAND MAJERSKI

ZAKŁAD
rzeźbiarsko-stolarsko-pozłotniczy

i

koncess. pracownia kamieniarska
W PRZEMYŚLU,

ul. Dobromilska l. 44 (dom własny.)

wykonuje w drzewie i kamieniu:

Roboty kościelne i cerkiewne, sprzęty pokojowe i szkolne, roboty budowlane i dekoracyjne i t. d.

WYRÓB i SKŁAD POMNIKÓW
z wszelkich gatunków kamienia oraz krzyży żelaznych i tablic pod napisy.

Reklama pracowni Ferdynanda Majerskiego,
w: Józef Styfi, Skorowidz Miasta Przemyśla,
Przemyśl 1905, s. 165

Ogromny ruch budowlany, którego początek można datować na lata 80. XIX wieku, skutkujący powstaniem około 90 procent zabudowy miasta, spowodował również szybki rozwój rzemiosła związanego z budownictwem i wyposażeniem nowo powstających obiektów. Ze względu na niezachowanie się archiwum budowlanego miasta z przełomu XIX i XX wieku – okresu jego największego rozwoju – głównym źródłem informacji na ten temat pozostają wzmianki i reklamy w ówczesnej prasie, skorowidze przemysłowe oraz nieliczne sygnatury wykonawców. Nieocenione są także artykuły architekta i przedsiębiorcy budowlanego Marcelgo Pileckiego zamieszczane w lokalnej prasie, pozwalające prześledzić ten proces. W 1890 roku pisał: „Proszę przypatrzeć się budynkom sprzed 15 laty i dawniejszym, to przyzna każdy bezstronny sędzia, że postęp w budowaniu widać ogromny. To, do czego dawniej trzeba było sprowadzać budowniczych ze Lwowa lub Krakowa, wykonuje się dzisiaj siłami miejscowymi, znacznie stosunkowo taniej, jak dawniej. (...) Przed dziesięciu laty musiano robotę stolarską sprowadzać ze Lwowa – lepsza pracownia ślusarska była tylko jedna, inne były dopiero w zawiązku. Dzisiaj możemy powiedzieć, że rzemiosła w Przemyślu stoją tak samo wysoko, jak we Lwowie lub Krakowie, a nasze pracownie rękodzielnicze mogą zadowolić najwybredniejsze gusta (...)”.

Jednym z najbardziej spektakularnych przykładów tego procesu jest niebywały rozwój stolarstwa. W 1870 roku było w Przemyślu 35 warsztatów zatrudniających 56 osób; w 1890 roku – 108 warsztatów zatrudniających 293 osoby; w roku 1910 – 96 warsztatów z 316 pracownikami². Według Pileckiego zbawienny wpływ na rozwój stolarstwa w Przemyślu miała szkoła stolarska Ludwika Wattmanna zatrudniająca do 200 osób³. Powstała dla obsługi ogromnej inwestycji rządu austriackiego – budowy Twierdzy Przemyśl – prawdopodobnie w 1882 roku⁴. Jej założyciel, baron Ludwik von Wattmann Maelcamp-Beaulieu – Austriak, oficer wojsk austriackich (kawalerii) – był ściśle związany z dworem wiedeńskim (ojciec Józef był lekarzem osobistym cesarza Franciszka I i Franciszka Józefa). Poprzez małżeństwo z Henriettą z Brunickich został właścicielem ogromnego majątku Ruda Różaniecka z licznymi lasami, gdzie bardzo rozwinięta była gospodarka drzewna, m.in. był tu nowoczesny tartak. W swoich dobrach jako kadrę kierowniczą zatrudniał prawie wyłącznie specjalistów z Austrii. Można domniemywać, że również w szkole stolarskiej wpływ wiedeńskich doświadczeń był niemały⁵.

Na początku XX wieku największym zakładem stolarskim była pracownia Michała Bystrzyckiego. Od 1901 roku prowadził on w Przemyślu stolarnię ręczną, która w 1910 roku przekształciła się w parową fabrykę wyrobów stolarskich i parkietów, usytuowaną przy ul. Dworskiego, z własnym tartakiem i zakładem stolarskim przy dzisiejszej ul. Bohaterów Getta. Bystrzycki to postać wybitna również z racji działalności społecznej: był radnym miasta, a w latach 1918–1926 wiceburmistrzem, członkiem wielu organizacji, m.in. „Sokoła” i „Gwiazdy”, założycielem Bursy Rzemieślniczo-Handlowej. Jego fabryka w 1929 roku miała przedstawicielstwa w Bielsku, Gorlicach, Gdyni, Jarosławiu, Katowicach, Krośnie i Warszawie⁶.

Całkowicie osobną kartę ma w tej dziedzinie pracownia rzeźbiarska Ferdynanda Majerskiego, która w szerokim wachlarzu usług miała też prace stolarskie⁷. Ich zakres jest nieznany, ale w początkowym okresie działalności warsztatu główną grupą pracowników byli właśnie stolarze – w 1878 roku wśród 20 zatrudnionych było 8–13 stolarzy, 2 snycerzy, 1 pozłotnik oraz 6–8 pomocników. Można zatem przypuszczać, że również znaczną grupę realizacji pracowni stanowiły szeroko rozumiane prace stolarsko-snycerskie. Pracowni tej zapewne można przypisać drzwi wejściowe do domu własnego Majerskich przy ul. Benschówny 8, prawdopodobnie z lat 80. XIX wieku. Zachowane w zwieńczeniach skrzydeł głowy dzieci o indywidualnym wyrazie być może upamiętniają synów Ferdynanda – Stanisława i Tadeusza. Interpretację taką uprawdopodobnia skłonność

JAN MARTYNOWICZ
W PRZEMYŚLU, PLAC na Bramie Nr. 6.

najlepszej masy francuskiej do podłóg. lin.oleum, Eisenstädtera, lakier bursztynowy Marxa i inne.

Wyroby gumowe i chirurgiczne, farby artystyczne krajowe i zagraniczne, płótna, palety pędzle, wszelkie przybory malarskie, wyroby z terakoty, aparaty do wypalania w drzewie.

Przybory, deszczuki i wzory do robot piłęczkowych, TER, KARBOLINEUM, GIPS, CEMENT, WĘŻE GUMOME I PARCIANE, pasy i oliwę do maszyn, płyty asbestowe i gumowe, ceraty, chodniki kokosowe, linoleum i ceratowe, perfumy, mydelka i wiele innych artykułów.

Reklama składu budowlanego Jana Martynowicza, w: Józef Styfi, Skorowidz Miasta Przemyśla, Przemyśl 1905, s. 170

Ferdynanda Majerskiego do upamiętniania swoich wizerunków – zostały one zidentyfikowane na katedrze przemyskiej i na kamienicy przy ul. Słowackiego 50.

Pracownikiem Ferdynanda Majerskiego był mistrz stolarski Wojciech Malinowski, który wykonywał prace stolarskie i rzeźbiarskie na Wawelu, a w kościele w Leżajsku przeprowadził renowację stall i ławek. Po konflikcie z Majerskim założył w Przemyślu własną pracownię stolarską specjalizującą się głównie w wyrobie mebli, m.in. w stylu zakopiańskim⁸.

Funkcjonujące w Przemyślu mniejsze zakłady stolarskie tylko częściowo można zidentyfikować poprzez pojawiające się w prasie wzmianki o ich dokonaniach lub reklamy czy spisy w skorowidzach przemysłowych. Z 1879 roku pochodzi informacja o znakomitym stolarzu nazwiskiem Hryń (Chryń), wówczas też reklamuje się pracownia stolarska Mikołaja Chanika⁹. Na wystawie rolniczo-przemysłowej w Przemyślu w 1882 roku wystawiano wyroby stolarskie Szeliği¹⁰.

Reklama warsztatu Jana Balawajdera (Balawajdra) oraz hotelu „Grand” usytuowanego przy dworcu kolejowym, z rysunkiem budynku, w: Kalendarz przemyski na rok pański 1899, Przemyśl 1898, s. 161

W latach 90. XIX wieku znanym i docenianym stolarzem był J. Rogowski, który w 1895 roku wykonywał stolarkę wewnętrzną przemyskiego dworca (meble do restauracji i poczekalni) oraz stolarkę wewnętrzną budynku Sokoła. Prasa zauważyła i podziwiała wykonany przez niego portal do sklepu militarnego Spaka na ul. Mickiewicza (niezachowany)¹¹.

Na początku XX wieku funkcjonowały m.in. warsztaty stolarskie Jana Niwińskiego, Franciszka Henzlikiewicza, Jana Wysockiego, Piotra Kowalskiego i Jana Strycharskiego, Emila Radeckiego, Franciszka Widucha, Romana Kudły, Samuela Dienstaga, Adolfa Fiałkowskiego, Jana Smyka, Michała Szajnowskiego, Hirsza Oberländera, Riesberga i Olbrychta¹².

W 1890 roku w skorowidzach podano nazwiska J. Thomasa, J. Peszko, a na początku XX stulecia również Franciszka Podhrebelnego, Józefa Wilczka i Wojciecha Ziemby jako prowadzących pracownie artystyczno-stolarskie¹³.

Na szczególną uwagę zasługują licznie zachowane w Przemyślu dzieła kowalstwa artystycznego i ślusarstwa – całkowicie niemal anonimowe, a wybitnie ważne dla architektonicznego obrazu miasta. Na każdym kroku zauważalne są niezliczone ilości pięknych balkonów, metalowych drzwi i krat, balustrad, ogrodzeń i bram, żardinier, kwietników, a także drobnych wytworów, jak uchwyty przy drzwiach, wycieraczki do butów itp. Wysoki poziom wyrobów blacharskich i kowalskich w Przemyślu zauważył już Kazimierz Girtler w swojej pracy z 1871 roku, określając go jako „celujący”¹⁴.

Znakomity rozwój ślusarstwa ilustrują dane statystyczne. W 1870 roku w mieście były 24 warsztaty ślusarskie zatrudniające ogółem 42 osoby; w 1880 – już 97 warsztatów z 106 pracownikami; w 1900 roku funkcjonowało ich mniej, bo 68, ale zatrudniały aż 295 pracowników. Ta tendencja – zmniejszenie liczby małych, jednoosobowych pracowni na rzecz dużych fabryk i warsztatów zatrudniających wielu pracowników – jest widoczna również w 1910 roku. W mieście było wówczas 58 zakładów ślusarskich, ale pracowało w nich aż 347 osób¹⁵.

Dzieła kowalstwa artystycznego i ślusarstwa powstające w tych warsztatach w większości prawdopodobnie nie były sygnowane, stąd trudno przypisać je konkretnemu warsztatowi. Możliwe, że część sygnatur zachowała się pod warstwami przemalowań i rdzy. Taką ewentualność może potwierdzać jedyna czytelna sygnatura zachowana na kratce drzwi wejściowych (poddanych renowacji) w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 25: „A. Thier”¹⁶.

W 1874 roku majster ślusarski Józef Górniak założył warsztat, który w przeciągu kilkunastu lat przekształcił się w fabrykę maszyn i odlewnię żelaza¹⁷. W 1879 roku

reklamował „pracownię ślusarską oraz skład maszyn do szycia” usytuowane przy ul. Stowackiego 10, polecając największy w mieście wybór maszyn do szycia, ale również dzwonki elektryczne, zamki i okucia do drzwi i okien. Reportaż z warsztatu z 1879 roku informuje, że jest to jedyna „postępowo urządzone” pracownia ślusarska: „(...) w środku pracowni silna mechaniczna ręczna prasa wycina z blachy na godzinę 130 narożników do okucia drzwi i okien. Wyjęte znów z niej nożyce a innym zastąpione przyrządem wyrzucają tę samą ilość gotowych okuć do osadzania w niej rygli drzwi lub okien. I znów zmiana przyrządu, sypie setkami czysto wycięte zamkowe blaszki muterki itp.”¹⁸ Zakład rozwijał się bardzo intensywnie, w 1890 roku oferował już budowlane konstrukcje z żelaza, schody i dachy, werandy, tarasy, cieplarnie, okna żelazne, drzwi i kuchnie, kwatery do grobowców, poręcze do schodów, bramy, świeczniki, lichtarze oraz „wszelkie ozdobne okucia”¹⁹. W 1909 roku była to już fabryka mechaniczno-ślusarska i odlewnia metalu prowadzona przez spadkobierców Józefa, usytuowana na ul. Dworskiego, zatrudniająca znaczną liczbę pracowników, w której „(...) robi się prawie wszystko począwszy od cacek galanteryjnych wymagających współpracy artysty i od okuć artystycznych – aż do wyrobów konstrukcyjnych (...) aż do yachtów i łodzi motorowych (...)”²⁰.

Pracownia Górniaków nie sygnowała swoich dzieł, w każdym razie nie natrafiono na żadną jej sygnaturę, stąd trudno przypisać jej konkretną realizację, z wyjątkiem ogrodzenia kościoła reformatów²¹.

Jedną z najstarszych, pierwszych tego typu w regionie, była pracownia ślusarska Zajączkowskich specjalizująca się głównie w wytworach artystycznych. Powstała prawdopodobnie na początku XIX wieku. W latach 1869–1912 prowadził ją, po swoim ojcu i dziadku, Jan Zajączkowski. Kontynuował tradycję rodzinną i rozwijał głównie dział artystyczny – powstawały w nim m.in. świeczniki, konsole, balustrady, w które zaopatrywały się, jak relacjonowano w prasie, magnackie dwory, m.in. Sapiehów, Dzieduszyckich, Potockich, jak również kościoły i cerkwie. O wysokich walorach powstałych w pracowni przedmiotów świadczyły odznaczenia otrzymane na wystawach krajowych we Lwowie w latach 1877 i 1894, w Krakowie w 1887 roku, a także na wystawie okręgowej w Przemyślu w 1882 roku. Pracownia początkowo mieściła się przy ul. Kopernika, a w 1914 roku w budynku Jana Balawajdera przy ul. Smolki 9. Od 1912 roku warsztat prowadził syn Jana – Stanisław Zajączkowski. Relacja z wizyty w warsztacie w 1914 roku wskazuje, że wykonywano wówczas głównie prace typowo ślusarskie – sześciu czeladników i 10 uczniów wytwarzało okucia do kuchni kaflowych na potrzeby przemyskich firm

Reklama malarza dekoratora Mariana Szpetkowskiego, w: Józef Styfi, Skorowidz Miasta Przemyśla, Przemyśl 1905, s. 179

kaflarskich: Brandstattera, Rappaporta, Świstka, a także dla kaflarni z Jarostawia i Stryja. Realizacją warsztatu jest jednak także okazała brama oraz kraty i okucia balustrady do budynku seminarium greckokatolickiego przy ul. Basztowej 13, którą w trakcie reporter-skiej wizyty „gorączkowo” wykuwali czeladnicy²².

Jednym z najstarszych zakładów w mieście była „Fabryka machin, narzędzi rolniczych i odlewnia żelaza” Michała Dornwalda (potem J. Barona). Została założona w 1862 roku, ale w Przemyślu otwarta w 1877²³. Oprócz typowo budowlanych prac w odlewni żelaza wykonywano m.in. balustrady balkonów, o czym świadczy wzmianka prasowa z 1878 roku o wykonaniu balkonu do kamienicy przy ul. Mickiewicza²⁴.

Podobną produkcję prowadziła „Fabryka maszyn rolniczych” Jana Pawlika, wcześniej fabryka powozów. Jak ją określono w reklamie z 1879 roku, „(...) skutecznie wszelkie obstalunki sań, faetoników, powozów (...)”²⁵. Za swoje dokonania została odznaczona dyplomem honorowym na Wystawie Lwowskiej w 1877 roku oraz medalem srebrnym na wystawie w Stanisławowie²⁶. Na przelocie wieków wykonywała prace kowalsko-ślusarskie dla budownictwa.

Pracownia ślusarska Robliczków powstała w końcu XIX wieku. Została założona przez pochodzącego z Moraw Wacława Robliczka. Wykonywała głównie prace przy konstrukcjach budowlanych, okna do kościołów, kraty i bramy, ale również detale artystyczne – m.in. bramę-kratę do kaplicy w kościele franciszkanów w Przemyślu. W 1904 roku Robliczek ufundował ozdobny pająk do kaplicy Matki Bożej w odrestaurowanym kościele jezuickim²⁷. W 1914 roku zakład wykonywał części konstrukcyjne budynku seminarium grekokatolickiego w Przemyślu²⁸. Syn Wacława, Wiktor Robliczek, posiadał własny warsztat przy ul. Fredry 2, reklamowany jako ślusarnia artystyczno-budowlana²⁹.

Warsztat Jana Żytka (Zytka) został założony w 1888 roku. W 1904 roku reklamował się jako „pracownia wyrobów ślusarskich, budowlanych i artystycznych”, która właśnie przeprowadziła się do domu właściciela przy ul. Słowackiego 14 – zachowana tam w klatce schodowej ładna, kuta balustrada zapewne jest jego dziełem³⁰. W 1907 roku Żytek wykonał dwoje kutych drzwi do kaplic w kościele jezuickim według projektu Stanisława Majerskiego³¹. Wkrótce jego pracownia była jedną z większych w mieście, zatrudniała około 10–15 pracowników i była wyposażona w motor parowy. Wykonywała również instalacje wodociągowe³².

Znanym warsztatem kowalsko-ślusarskim był zakład Jana Balawajdera powstały prawdopodobnie w końcu XIX wieku, mieszczący się w domu właściciela przy ul. Smolki 9. Zakład ten specjalizował się w narzędziach rolniczych i gospodarskich³³. Reklama z 1905 roku głosi: „Odznaczona licznymi medalami Pracownia ślusarska i kowalska w Przemyślu ul. Cicha l. 9 Jana Balawajdra. Przyjmuje wszelkie roboty w ten zakres wchodzące, wykonuje takowe sumiennie i punktualnie”³⁴. Warsztat chlubił się licznymi odznaczeniami, właściciel opatentował też swoje wynalazki. W 1914 roku warsztat należał już do jego spadkobierców. Zatrudnił 17 czeladników, specjalizował się w wyrobie taczek „z patentowanym kołem”, ale wykonywał też prace dla budownictwa.

Prawdopodobnie około 1910 roku rozpoczęła działalność pracownia ślusarska Władysława Wojnara. Reklama z 1913 roku brzmi: „Władysław Wojnar. Pracownia Ślusarsko

Reklama malarza dekoratora Salomona Frima oraz sklepu Emila Piskorza z fotografią jego kamienicy pod adresem Rynek 20/ Grodzka 6, w: Kalendarz przemyski na rok pański 1899, Przemyśl 1898, s. 153

Reklama malarza dekoratora Salomona Frima,
w: Józef Styfi, Skorowidz Miasta Przemysła, Przemysł 1905, s. 174

artystyczno budowlana, Smolki 11 poleca wszelkie roboty ślusarskie³⁵. Zachowało się kilka sygnatur „Wł. Wojnar Przemysł”, m.in. na bramkach ogrodzeń: willi przy ul. Kilińskiego 13 i Puszkina 19, budynku przy Puszkina 7. Warsztat Wojnara wykonał również metalowe drzwi do budynku Towarzystwa Zaliczkowego Rolnego przy ul. Mickiewicza 2 (od strony Placu na Bramie).

Zakład brązowniczy Stupnickich został założony w 1876 roku przez Franciszka Stupnickiego. Wykonywał przede wszystkim wyposażenie kościołów i cerkwi (głównie z diecezji przemyskiej, tarnowskiej i lwowskiej) – monstrancje, kielichy, pająki. W 1914 roku zatrudniał 20–24 pracowników³⁶. Drugim znanym warsztatem brązowniczym była pracownia J. Wojciecha Skupińskiego, funkcjonująca już w latach 80. XIX wieku, która w reklamie z 1905 roku deklarowała: „(...) kule kopułowe miedziane w rozmaitym wymiarze i takowe trwale w ogniu pozłacam³⁷”.

Przez kilka lat funkcjonowała Fabryka Wyrobów Ślusarskich H. Taubenfelda. Reklamowała się jako odznaczona złotym medalem i dyplomem honorowym na wystawie

w Brukseli³⁸. Przykładem jej realizacji była piękna, ale niestety niezachowana brama do budynku przy ul. Puszkina 6³⁹. Wykonała również balustrady balkonów, poręcze klatki schodowej, okucia i prawdopodobnie drzwi główne wejściowe do kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 37.

Z okresu międzywojennego zachowały się realizacje warsztatu Stanisława Włodka, w reklamie z 1929 roku określonego jako fabryka siatek, okuć budowlanych i zakład ślusarsko-mechaniczny⁴⁰. Główną jego produkcją stanowiły ogrodzenia i bramy, których kilka, sygnowanych „St. Włodek Przemysł”, zachowało się na terenie miasta. Wyróżnia się ładne, siatkowe ogrodzenie Zakładu Sióstr Opatrzności Bożej przy ul. Krasińskiego 33 z 1925 roku. Ponadto zachowało się ogrodzenie willi wojskowej przy ul. Mickiewicza 47, dwa ogrodzenia przy ul. św. Jana Nepomucena oraz skromna bramka do willi przy ul. Matejki 11.

Oprócz tych kilku największych, działały w Przemysłu liczne małe zakłady ślusarsko-kowalskie. Wśród nich wymienić należy „warsztat wyrobów ślusarsko-budowlanych i artystycznych” Aleksandra Thiera, a także „zakład artystyczno-ślusarski” Michała Lisiekiewicza. Ponadto mniejsze zakłady prowadzili: Antoni Angielski, Stanisław Bocheński, Borkowski, spółka Benjamin Gottlieb i Leon Gurko, M. Imbermann, Maryan Sieroszewski, Karol Żaczek⁴¹. W okresie międzywojennym funkcjonował „Warsztat blacharski do wyrobów budowlanych – galanterijnych oraz ornamentacyjnych – S. Tomaszewski i syn⁴²”.

Jeszcze na początku lat 80. XIX wieku w Przemysłu nie było zakładu kaflarskiego, a piece kaflowe sprowadzane były głównie z Wiednia, potem Krakowa i Lwowa oraz fabryki w Szówsku k. Jarostawia. Wzmożone zapotrzebowanie spowodowało jednak szybki rozwój tej gałęzi przemysłu. W 1890 roku były w Przemysłu już dwie takie fabryki: Konstantego Składanego przy ul. Strycharskiej, produkująca piece kaflowe, kominki i kuchnie, oraz Jana Brodzińskiego. Ich produkcja była tak dobra, że Marceli Pilecki w artykule zamieszczonym w „Przewodniku Przemysłowym” pisał: „(...) w Przemysłu wyrabiają piece białe i kolorowe tak piękne i trwałe, że w niczem nie ustępują piecom lwowskim i wiedeńskim⁴³”.

W 1892 roku na Wilczu powstała fabryka pieców kaflowych i wyrobów z gliny, reklamująca piece białe i kolorowe⁴⁴. Prawdopodobnie chodziło o zakład kaflarski Branda, który w 1905 roku przekształcił się w „Fabrykę pieców kaflowych Brandstaetter i Brand”, a później „Brandstaetter et Margulies”. W 1914 roku była to już, według opinii współczesnych, jedna z największych fabryk w kraju, a jednym z głównych działów jej produkcji

były kuchnie kaflowe⁴⁵. Wysoki poziom jej wyrobów potwierdzają zachowane płytki ścienne przejazdu bramnego przy ul. Słowackiego 13 z piękną winietą fabryki: „BRAND-STATTER & MARGULIES PRZEMYSŁ”. Być może zachowane na elewacji skromnego budynku przy ul. Bema 22 trzy kolorowe płytki pochodziły również z tej fabryki.

W 1910 roku było w Przemyślu już 10 kaflarni zatrudniających 25 czeladników i 31 uczniów⁴⁶, m.in. kaflarnie Majera Rappaporta, Piotra Świszka, Maurycego Schwarza, fabryki Jana Lesiaka oraz Jana Sidora⁴⁷.

Całkowicie anonimowe są zachowane malowidła ścienne w sieniach i klatkach schodowych budynków przełomu wieków. Wykonywane przez malarzy dekoratorów, uważane prawdopodobnie za prace typowo rzemieślnicze, nie były sygnowane. W większości były to proste malowidła ornamentalne tworzone według ogólnodostępnych szablonów, ale często uzupełniane przez pejzażyki, przedstawienia ptaków czy kwiatów. Tylko niekiedy malowidła te miały cechy indywidualne i były wykonane ręcznie, jak np. w budynku przy ul. Szopena 18.

Znanych jest tylko kilka nazwisk malarzy pracujących przy dekoracjach malarskich budynków. Przy okazji planowanego remontu ratusza w 1903 roku w przemyskiej prasie pojawiły się zarzuty stawiane budowniczemu miejskiemu Janowi Łempickiemu, że pertraktuje z lwowskim malarzem Flekiem o pomalowanie sali posiedzeń, gdy „przemyscy malarze chlubnie odznaczyli się robotami swymi przy malowaniu kościoła katedralnego w Przemyślu, przy wykończeniu artystycznym willi p. Skarzyńskiego na ul. Ochronek i szeregiem innych robót. Mamy w Przemyślu majstrów malarskich takich jak pp. Maryan Szpetkowski, Juda Meister, Elias Lager i in.”⁴⁸

Prawdopodobnie najbardziej znany był Marian Szpetkowski. Reklama z 1905 głosi: „MARYAN SZPETKOWSKI malarz W PRZEMYŚLU, ul. 3-go Maja, wykonuje wszelkie roboty w zakres malarsko-dekorac. wchodzące jako to: Malowanie kościołów i pokoi, lakierowanie, tapetowanie oraz NAPISY SZYLDÓW. Wykonanie w oznaczonym czasie

i po nader umiarkowanej cenie”. Później pojawia się również Aleksander Szpetkowski (zapewne syn)⁴⁹.

Podobny zakres prac prowadziła firma reklamująca się następująco: „Meister J. et M. Finkel – malarze i lakiernicy wykonują roboty we wszystkich żądanych stylach, także w stylu zakopiańskim”. W 1913 roku wykonywali oni prace malarsko-lakiernicze w kamienicy Sydonii Schutz przy ul. Franciszkańskiej 37⁵⁰.

W reklamach często pojawia się nazwisko Salomona Frima (niekiedy Frimma), a później Berla Frima. W reklamie z 1899 roku można przeczytać: „S. FRIM malarz i lakiernik Przemyśl, ul. Mickiewicza l. 19 poleca swoje specjalne wyroby SZYLDY MALOWANE na szkło, blasze, drewnie, płótnie itp. WSZELKIE NAPISY tablice, tabliczki, litery, orły, herby i monogramy. Poztacanie, bronzowanie lub odnowienie mebli, ram, obrazów, lamp itp. WSZELKIE ROBOTY LAKIERNICZE (także i na prowincji). Za gustowne i trwałe wykonanie ręczę. Szkice i kosztorysy na żądanie gratis i franko”⁵¹.

W *Skorowidzu przemysłowo-handlowym Królestwa Galicji* z 1906 roku, w dziale zakładów lakierniczych i szyldów, widnieją nazwiska: Berl Frim, Maryan Szpetkowski, Józef Głuszko, a w dziale malarstwo pokojowe i dekoracyjne, oprócz Berla Frima i Maryana Szpetkowskiego, również: Józef Chodaczyński, Antoni Niemczewski, Ignacy Strzebliński (malarz kościelny), Aleksander Szpetkowski. Jako lakiernicy wymienieni są również Adolf Ehrlich (szklarstwo i lakiernictwo) oraz Natan Kreinres (malarz szyldów i lakiernik)⁵². W *Skorowidzu miasta Przemyśla* z 1905 roku widnieją również nazwiska: Maks Ausübel, Wiktor Sydor, Piotr Chochlar⁵³.

Anonimowa pozostaje cała rzesza rzemieślników – stolarzy i snycerzy, kowali i ślusarzy, malarzy dekoratorów – których dzieła w znacznym stopniu wpłynęły na architektoniczny wizerunek miasta. Daje on obraz Przemyśla jako miasta niegdyś zasobnego i ważnego, zamieszkałego przez wielokulturową społeczność, która pozostawiła po sobie wspaniałą materialny ślad swojej bytności – zachowaną zabudowę miasta.

Zakończenie

Niniejsza praca ma na celu zwrócenie uwagi na często niezauważane albo wręcz lekceważone elementy zabytkowej zabudowy Przemyśla – detale wystroju architektonicznego. Ich znaczenie dla estetyki budynku, a szerzej również miasta, jest niepodważalne, a mimo to pozostają one niedocenione, szczególnie przez mieszkańców przyzwyczajonych do wszechobecnych sztukaterii, rzeźbiarskich drzwi, zadziwiających balkonów. Często dopiero osoby przybyłe z zewnątrz uświadamiają nam ich urodę i niekiedy wyjątkowość.

Praca obejmuje obiekty świeckie i użyteczności publicznej powstałe w latach 1880–1939 ze szczególnym naciskiem na okres do 1914 roku – wybuchu I wojny światowej. Był to czas niebywałego rozwoju miasta, którego główną przyczyną była decyzja cesarza Franciszka Józefa z 1871 roku o przekształceniu Przemyśla w twierdzę, jedną z największych w Europie. Główne prace rozpoczęto w 1878 roku; pociągnęły one za sobą liczne inwestycje kolejowe, drogowe, związane z obsługą garnizonu, a co za tym idzie również budowlane.

W początkowym okresie powstawały liczne, ale bardzo skromne budynki, z których większość została zastąpiona przez nową zabudowę na przełomie wieków. To ona stanowi obecnie zasadniczy zrąb urbanistyki miasta ze względu na liczbę i jakość architektoniczną wzniesionych wówczas obiektów.

W niniejszej pracy nie uwzględniono obiektów sakralnych. Imponujący jak na skalę miasta zasób zabytków o tym charakterze jest stosunkowo dobrze rozpoznany i udokumentowany. Natomiast ogromny zasób architektury świeckiej do tej pory nie został rozpoznany w dostatecznym stopniu. O ile budynki secesyjne były przedmiotem badań Bartłomieja Gutowskiego, o tyle zauważalny jest całkowity brak zainteresowania obiektami o historyzującej architekturze przelomu wieków, tak przecież istotnej dla wizerunku miasta.

Znaczną przeszkodą w rozpoznaniu tej architektury jest niezachowanie się akt archiwum budowlanego miasta Przemyśla. Stąd wszystkie informacje o jej datowaniu, projektantach i budowniczych oparto na zachowanych spisach ulic i domów z lat 1895–1932, artykułach i wzmiankach prasowych, wspomnieniach mieszkańców oraz analizie samych obiektów. Podstawą była kwerenda archiwalna i prasowa przeprowadzona w latach 70. XX wieku przez autorkę niniejszej pracy, wykorzystana przy opracowaniu późniejszych studiów urbanistycznych miasta. Dała ona możliwość ustalenia w podstawowym zakresie nazwisk działających wówczas w Przemyślu projektantów, budowniczych, nazw funkcjonujących warsztatów rzemieślniczych. Ten stan wiedzy nie uległ, jak dotychczas, istotnym zmianom, jedynie pracownia rzeźbiarska Ferdynanda Majerskiego stała się przedmiotem szerszych badań Bartosza Podubnego.

W pracy skupiono się przede wszystkim na detalu architektury mieszkalnej, głównie kamienic, ze względu na największe zagrożenie zniszczeniem. Po wojnie budynki te, pozbawione pierwotnych właścicieli, zamieszkałe często przez osoby przesiedlone ze wschodnich terenów Rzeczypospolitej, zarządzane przez państwowe instytucje niedysponujące odpowiednimi środkami na remonty, ulegały szybkiemu niszczeniu. Niekiedy również prace remontowe pozbawiały budynek wszystkich detali – takie działania były najczęstsze w latach 60. XX wieku, kiedy to kilka kamienic całkowicie pozbawiono dekoracji zewnętrznej. Tak się stało np. w przypadku budynków wschodniej pierzei ul. 3 Maja pod nr 8, 10 i 22, a także kamienicy przy ul. Waygarta 2.

Nadal to właśnie kamienice miejskie są najbardziej narażone na niszczenie, głównie wskutek niepodjęcia remontów przez właścicieli, często mieszkających za granicą. Ilustracją tego zjawiska są elewacje z „niknącym” już detalem, piękne balkony o przerdzewiałych balustradach i wspornikach (często usuwanych), rozpadające się drzwi i ogrodzenia. Pomimo podejmowania coraz szerszych działań prowadzących do powstrzymania destrukcji budynków, znaczna liczba obiektów zabytkowych w stosunku do liczby mieszkańców i wielkości miasta powoduje, że proces ochrony tych obiektów postępuje niedostatecznie szybko. Jednocześnie, paradoksalnie, to właśnie w najbardziej zaniedbanych kamienicach, niepoddawanych dotychczas żadnym dużym remontom, zachował się często interesujący, oryginalny detal.

Mniej uwagi poświęcono obiektom z międzywojnia. Przemyska zabudowa tego okresu, zachowana w stosunkowo dobrym stanie, wymaga głębszej analizy i rozeznania. Pominięto również problem stolarki okiennej zewnętrznej, nie podjęto tematu zabytkowych pieców ani podłóg drewnianych we wnętrzach – głównie z powodu ograniczonej możliwości dostępu do pomieszczeń i mieszkań, ale również ze względu na obszerność tych zagadnień. Wymagają one osobnych, czasochłonnych badań, przekraczających możliwości niniejszej pracy.

Większość detali wystroju i wyposażenia przemyskich budynków jest dziełem lokalnych rzemieślników i artystów. Poświęcony im został osobny rozdział. Niestety zachowane drzwi, balkony, kraty i malowidła nie są sygnowane przez wykonawców. Nieliczne sygnatury widnieją na ogrodzeniach. Fakt ten sprawia, że cała masa wytworów rzemiosła artystycznego (szczególnie snycerstwa i kowalstwa) przelomu XIX i XX wieku, niekiedy bezsprzecznie o dużych walorach estetycznych i artystycznych, pozostaje anonimowa. Niniejsza praca, mam nadzieję, zwróci uwagę na te dzieła i odda hołd ich bezimiennym twórcom, którzy jednak pozostawili w architekturze miasta trwałe ślady swojej działalności.

ROZDZIAŁ I

1. W. Kramarz, *Ludność Przemyśla w latach 1521–1921*, *Przemyśl 1930*, s. 55, 108.
2. Archiwum Państwowe w Przemyślu, Magistrat m. Przemyśla, Ks. 116.
3. R. Forstner, *Twierdza Przemyśl*, Warszawa 2000, s. 40–45; J. Różański, *Twierdza Przemyśl*, Warszawa 1983, s. 7–10.
4. M. Orłowicz, *Ilustrowany Przewodnik po Przemyślu i okolicy*, *Przemyśl 1917*, s. 87.
5. W. Kramarz, op. cit., s. 108–109; M. Orłowicz, op. cit., s. 30; J. Malczewski, *Przemyśl w latach 1772–1914*, Rzeszów 2009, s. 42.
6. *Czasopismo Techniczne* 1885, r. 3, s. 115; *Gazeta Przemyska* 1890, nr 66.
7. *San* 1879, nr 40.
8. *San* 1879, nr 42; *San* 1880, nr 20.
9. *Przewodnik Przemysłowy* 1890, nr 11; I. Zając, *Rozwój zabudowy przemyskich przedmieść*, *Rocznik Historyczno-Archiwalny* 1995, t. 10, s. 118–121; J. Malczewski, op. cit., s. 87–91.
10. J. Malczewski, op.cit., s. 81.
11. *Przewodnik Przemysłowy* 1890, nr 2.
12. W datowaniu budynków korzystano z dokumentacji Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu (dalej WUOZ): kart ewidencyjnych zabytków architektury i studiów urbanistycznych Starego Miasta z 1979 roku i Przedmieść z 1986 roku, zweryfikowanych na podstawie informacji zawartych w drukowanych wykazach ulic i domów z lat 1895,

- 1899, 1905, 1910, 1935, a także uzyskanych w wyniku kwerendy prasowej (źródła podano w przypisach).
13. Gazeta Przemyska 1887, nr 20.
 14. Kuryer Przemyski 1896, nr 32.
 15. Gazeta Przemyska 1892, nr 55; M. Orłowicz, op. cit., s. 84.
 16. Kuryer Przemyski 1895, nr 107; M. Ziębińska, Dworzec kolejowy w Przemyślu. Dokumentacja naukowo-historyczna, PKZ 1978 (Archiwum WUOZ Przemyśl).
 17. Kuryer Przemyski 1895, nr 34 i nr 60.
 18. B. Kot, M. Olędzka, S. Sęk, Zespół architektoniczny przy ulicy Grodzkiej 8, Renowacje i Zabytki 2014, nr 2, s. 92–100.
 19. Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego: Przemyśl, Brama Rycerska, opr. Z. Kostka-Bieñkowska, 2010 (Archiwum WUOZ Przemyśl).
 20. Gazeta Przemyska 1891, nr 48.
 21. Gazeta Przemyska 1891, nr 45.
 22. Głos Przemyski 1899, nr 1, nr 2; Echo Przemyskie 1899, nr 35.
 23. Ziemia Przemyska 1914, nr 22, nr 63.
 24. Gazeta Przemyska 1889, nr 16.
 25. Gazeta Przemyska 1890, nr 57.
 26. Gazeta Przemyska 1891, nr 48.
 27. Gazeta Przemyska 1891, nr 48.
 28. Gazeta Przemyska 1891, nr 47.
 29. Kuryer Przemyski 1896, nr 85.
 30. Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego: Przemyśl, Budynek Klubu Sportowego „Czuwaj”, opr. B. Tondos, 2005 (Archiwum WUOZ Przemyśl).
 31. Prawdopodobnie pierwszym w pełni secesyjnym budynkiem w Przemyślu był „Pasaż Gansa” przy ul. Mickiewicza 5, obecnie niezachowany, wzniesiony w 1904 roku; patrz: B. Gutowski, Secesja w architekturze Przemyśla, Przemyśl 2007, s. 83.
 32. W istniejących źródłach występuje też forma nazwiska „Schäffer”. W tekście przyjęto formę użytą w spisie członków Lwowskiego Towarzystwa Politechnicznego; patrz: Czasopismo Techniczne 1911.
 33. Przemyski Słownik Biograficzny, t. 2, Przemyśl 2011, hasło: Stanisław Majerski, opr. B. Podubny, s. 79.
 34. Echo Przemyskie 1904, nr 90 – informacja o uroczystym otwarciu budynku.
 35. J. Biriulow, Secesja we Lwowie, Warszawa 1996, s. 55–60; J. Lewicki, Między tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa lat 1893–1918, Warszawa 2005, s. 223–232.
 36. Nowy Głos Przemyski 1912, nr 76.
 37. J. Malczewski, op. cit., s. 71.
 38. B. Gutowski, op. cit., s. 35–36.
 39. Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego: Przemyśl, „Willa Marya”, opr. I. Zając, 1998 (Archiwum WUOZ Przemyśl).
 40. Informacja z tablicy pamiątkowej umieszczonej w 1910 roku na elewacji kamienicy przez rodzinę Duldigów ze Stanów Zjednoczonych.
 41. Przegląd Przemyski 1912, nr 80; Gazeta Przemyska 1912, nr 23.
 42. Przegląd Przemyski 1912, nr 29.
 43. Przegląd Przemyski 1912, nr 78; Echo Przemyskie 1913, nr 93.
 44. Gazeta Przemyska 1909, nr 43; Gazeta Przemyska 1911, nr 59 i nr 83.
 45. Gazeta Przemyska 1912, nr 23 i nr 44.
 46. Przegląd Przemyski 1913, nr 108 i nr 186; Gazeta Przemyska 1912, nr 23; Nowy Głos Przemyski 1913, nr 15.
 47. Gazeta Przemyska 1911, nr 41; Gazeta Przemyska 1912, nr 40 i 48; Nowy Głos Przemyski 1912, nr 51; M. Orłowicz, op. cit., s. 94.
 48. Polski Słownik Biograficzny, op. cit., s. 79.
 49. Tygodnik Przemyski 1928, nr 32; Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego: Przemyśl, Budynek „Dom Żołnierza”, opr. I. Zając, 2012 (Archiwum WUOZ Przemyśl).
 50. M. Dalecki, Przemyśl w latach 1918–1939. Przestrzeń, ludność, gospodarka, Przemyśl 1999, s. 39.
 51. Tygodnik Przemyski 1934.
 52. M. Dalecki, op. cit., s. 54.
 53. Ziemia Przemyska 1935, nr 46; Tygodnik Przemyski 1939, nr 9; M. Dalecki, op. cit., s. 54.

ROZDZIAŁ II

1. W ewidencji zabytków architektury miasta Przemyśla prowadzonej przez WUOZ w Przemyślu zarejestrowano ponad 2000 obiektów powstałych w okresie od lat 70. XIX wieku do 1939 roku.
2. B. Gutowski, Secesja w architekturze Przemyśla, Przemyśl 2007, s. 108.
3. Przykładem może być zachowany w zbiorach architekta Władysława Weryhy– Darowskiego wzornik: BAU-ORNAMENTE aus der k.k. priv. ersten östero. Terracotta-(Thonwaaren-) Fabric des VICTOR BRAUSEWETTER zu Wagram bei Leobersdorf, an der k.k. Südbahn. Niederlage in Wien, III Landstrasse, Salesianergasse Nr. 25. Znajdują się w nim rysunki gipsowych odlewów supraport drzwiowych, detali elewacji – ozdobne rozety, kapitele pilastrów, tralki, wsporniki, ale też większe formy rzeźbiarskie – atlanty, kariatydy, medaliony, fryzy, festony, girlandy.
4. J. Biriulow, Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku, Warszawa 2007, s. 170–173.
5. Przemyski Słownik Biograficzny, t. 2, Przemyśl 2011, hasło: Ferdynand Majerski, opr. B. Podubny, s. 66–74.

6. I. Zając, Aleje Pamięci. Przemyskie cmentarze, Przemysł 2004, s. 18, 20, 21, 31.
7. Przewodnik Przemysłowy 1889, nr 8.
8. Kuryer Przemyski 1895, nr 55.
9. M. Orłowicz, Ilustrowany Przewodnik po Przemysłu i okolicy, Przemysł 1917, s. 46.
10. Ziemia Przemyska 1914, nr 22.
11. Ziemia Przemyska 1928, nr 12.
12. W opracowaniu stolarki zewnętrznej nieocenioną pomocą była książka Jadwigi Stęczyły dotycząca badań nad stolarką drzwiową Jarosławia: Drzwi i bramy w architekturze świeckiej miasta Jarosławia od końca wieku XVIII do roku 1939, Jarosław 2016, wydana w wersji elektronicznej w 2022 roku przez Narodowy Instytut Dziedzictwa.
13. Drzwi z kamienicy przy ul. Grodzkiej 6 i niezidentyfikowane przechowywane są aktualnie w siedzibie Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwator Zabytków w Przemysłu.
14. Nadświetle drzwi o podobnym charakterze zachowało się w budynku klasycystycznego dworku przy ul. Lwowskiej 1.
15. W karcie detalu architektonicznego Przemysłu z 1972 roku O. Łotoczko podaje jako ich wykonawcę Władysława Wojnara, prawdopodobnie na podstawie sygnatury, obecnie nieczytelnej.
16. Przegląd Przemyski 1913, nr 186.
17. Słowo Wolne 1897, nr 1.
18. Obraz w zbiorach Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej; F. Persowski, Przemysł pod rządami austriackimi 1772–1918, w: Tysiąc lat Przemysłu. Zarys historyczny, cz. 2, Warszawa–Kraków 1974, wkładka przy s. 80.
19. San 1878, nr 11.
20. J. Roguska, Detal architektoniczny kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: balkony, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 2010, t. 55, z. 4, s. 67–69.
21. Ziemia Przemyska 1914, nr 22 i 63 – widnieje tam informacja, że Karczmarczyk był wykonawcą dekoracji elewacji jednej z kamienic przy ul. Franciszkańskiej.
22. J. Roguska, op. cit., s. 76–77.
23. J. Roguska, Przejazdy bramne i klatki schodowe kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 1978, t. 23, z. 1–2, s. 78.
24. Przewodnik Przemysłowy 1890, nr 22.
25. Gazeta Przemyska 1891, nr 48.
26. W kilkunastu kamienicach ślady dawnej dekoracji malarskiej sieni i klatek schodowych są jeszcze widoczne – np. w kamienicach przy ul. Barskiej 4, Grunwaldzkiej 9, Kmity 4, Lwowskiej 5. W latach 90. XX wieku były jeszcze, obecnie zamalowane, w kamienicach przy ul. Grunwaldzkiej 24, Franciszkańskiej 13, Kazimierza Wielkiego 14, Rejtana 4, Słowackiego 14 (przedstawienie Ikara), Smolki 22 (pejzażyki).
27. S. Sęk, Dokumentacja konserwatorska dotycząca konserwacji polichromii sieni i klatki schodowej kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 25/27 w Przemysłu, Przemysł 2011–2014 (mps w Archiwum WUOZ Przemysł).
28. M. Dawidiuk, Program prac konserwatorskich na wykonanie konserwacji wyposażenia i wystroju klatki schodowej (stolarka drzwiowa zewnętrzna i wewnętrzna oraz malowidła sieni) w kamienicy przy ul. Szopena 18, Przemysł 2016 (mps w Archiwum WUOZ Przemysł).
29. M. Dawidiuk, Dokumentacja prac badawczych na występowanie i zasięg pierwotnej polichromii sieni i na klatce schodowej w kamienicy przy ul. Frankowskiego 2 w Przemysłu, Przemysł 2016 (mps w Archiwum WUOZ Przemysł).
30. S. Sęk, Dokumentacja konserwatorska z badań odkrywkowych na istnienie polichromii w sieni i klatce schodowej w kamienicy przy ul. Grzegorza z Sanoka 6 w Przemysłu, Przemysł 2013 (mps w Archiwum WUOZ Przemysł).
31. S. Sęk, Dokumentacja konserwatorska dotycząca ustalenia pierwotnej kolorystyki ścian i sufitów w sieni i klatce schodowej kamienicy przy ul. Franciszkańskiej nr 37 w Przemysłu, Przemysł 2020 (mps w Archiwum WUOZ Przemysł).
32. J. Roguska, Przejazdy bramne..., op. cit., s. 85–86.
33. A. Partridge, Potęga ornamentu. Europejska ceramika artystyczna w budownictwie z lat 1840–1939 i jej przykłady w obiektach architektury Krakowa, Kraków 2017, s. 366–368.
34. Tamże, s. 423.
35. Tamże, s. 202.
36. Przegląd Przemyski 1913, nr 130.

ROZDZIAŁ III

1. Przewodnik Przemysłowy 1890, nr 22, s. 171.
2. J. Malczewski, Przemysł w latach 1772–1914, Rzeszów 2009, s. 108–110.
3. Czasopismo Techniczne 1885, r. 3, s. 115.
4. J. Malczewski (op. cit., s. 106) podaje, że istniały dwie szkoły stolarskie: L. Wattmanna i barona Wehrmana, co jest ewidentną pomyłką związaną z różną pisownią nazwiska.
5. J. Grechuta, Dworskie zakłady przetwórcze w Rudzie Różanieckiej (XVII w.–1944 r.) i ich właściciele od początku XIX wieku, w: Cieszanowskie Zeszyty Regionalne 2009, z. 2.
6. Ziemia Przemyska 1929, nr 15.
7. Przemyski Słownik Biograficzny, t. 2, Przemysł 2011, hasło: Ferdynand Majerski, opr. B. Podubny, s. 66–74.
8. Ziemia Przemyska 1914, nr 16.
9. San 1879, nr 20.

10. F. Persowski, Przemysł pod rządami austriackimi 1772–1918, w: Tysiąc lat Przemysła. Zarys historyczny, cz. 2, Warszawa–Kraków 1974, s. 101.
11. Gazeta Przemyska 1894, nr 51; Słowo Wolne 1897, nr 1.
12. Przewodnik Przemysłowy 1890; Kalendarz przemyski na rok pański 1899, Przemysł 1898, s. 156, 157.
13. Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicji, Lwów 1912, s. 558.
14. K. Girtler, Pamiątka z Przemysła, Przemysł 1871, s. 127–128.
15. J. Malczewski, op. cit., s. 108–112.
16. Aleksander Thier był właścicielem warsztatu wyrobów ślusarsko-budowlanych i artystycznych przy ul. Dworskiego 68 (obecnie nr 66).
17. Ziemia Przemyska 1914.
18. San 1879, nr 5 i 7.
19. Gazeta Przemyska 1890, nr 32.
20. Przemyska Reforma Miejska 1909, nr 9.
21. Przewodnik Przemysłowy 1890, s. 18.
22. Ziemia Przemyska 1914, nr 17.
23. Przewodnik Przemysłowy 1889, nr 7.
24. San 1878, nr 11.
25. San 1879, nr 5.
26. F. Persowski, op. cit., s. 101.
27. Echo Przemyskie 1904, nr 9.
28. Ziemia Przemyska 1914, nr 20.
29. Przegląd Przemyski 1912, nr 60; Gazeta Przemyska 1912, nr 33.
30. Echo Przemyskie 1904, nr 22.
31. Echo Przemyskie 1907, nr 36.
32. K. Arłamowski, Rzemiosło przemyskie od XIV wieku do roku 1949, Przemysł 1981, s. 102.
33. Kalendarz przemyski na rok pański 1899, Przemysł 1898, s. 160.
34. J. Styfi, Skorowidz Miasta Przemysła, Przemysł 1905, s. 151.
35. Ziemia Przemyska 1913, nr 1 i dalsze.
36. Ziemia Przemyska 1914, nr 26; K. Arłamowski, op. cit., s. 102.
37. Gazeta Przemyska 1888, nr 31; Przewodnik Przemysłowy 1890, nr 21; J. Styfi, op. cit., s. 136.
38. Przegląd Przemyski 1914.
39. Przegląd Przemyski 1913, nr 186; informację o wykonawcy bramy do posesji przy ul. Puszkina 6 podaje O. Łotoczko w karcie detali architektonicznych, wyk. w 1972 roku (Archiwum WUOZ Przemysł).
40. Ziemia Przemyska 1929, nr 1 i dalsze.
41. Informacje zawarte w skorowidzach: Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicji, Lwów 1906; Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicji, Lwów 1912.
42. Tygodnik Przemyski 1928.
43. Przewodnik Przemysłowy 1890, nr 9, s. 65–66.
44. Gazeta Przemyska 1892.
45. F. Persowski, op. cit., s. 109; Ziemia Przemyska 1914, nr 20.
46. J. Malczewski, op. cit., s. 104.
47. Skorowidz przemyskiego mieszczaństwa na rok 1916, Przemysł 1916.
48. Nowy Głos Przemyski 1903, nr 10 i 12. Willa Skarzyńskich, usytuowana przy ul. Sienkiewicza 7, nie zachowała się.
49. J. Styfi, op. cit., s. 176.
50. Przegląd Przemyski 1913, nr 186.
51. Kalendarz przemyski na rok pański 1899, Przemysł 1898, s. 153.
52. Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicji, Lwów 1906, s. 299, 400.
53. J. Styfi, op. cit., s. 176.

DOKUMENTACJA KONSERWATORSKA W ARCHIWUM WUOZ W PRZEMYŚLU:

Dawidiuk Małgorzata, Dokumentacja prac badawczych na występowanie i zasięg pierwotnej polichromii sieni i na klatce schodowej w kamienicy przy ul. Frankowskiego 2 w Przemyślu, Przemyśl 2016.

Dawidiuk Małgorzata, Program prac konserwatorskich na wykonanie konserwacji wyposażenia i wystroju klatki schodowej (stolarka drzwiowa zewnętrzna i wewnętrzna oraz malowidła sieni) w kamienicy przy ul. Szopena 18, Przemyśl 2016.

Karty detali architektonicznych Przemyśla, wyk. Olgierd Łotoczko, 1972.

Karty ewidencyjne zabytków nieruchomych.

Miasto Przemyśl. Studium historyczno-urbanistyczne, opr. zbiorowe, PKZ Rzeszów 1979.

Przemyśl – Przedmieścia. Studium historyczno-urbanistyczne, opr. Zofia Bieńkowska, Antoni Bosak, Teresa Piekarz, Wiesława Spolniewska, Irena Zając, Przemyśl 1986.

Sęk Stanisław, Dokumentacja konserwatorska dotycząca ustalenia pierwotnej kolorystyki ścian i sufitów w sieni i klatce schodowej kamienicy przy ul. Franciszkańskiej nr 37 w Przemyślu, Przemyśl 2020.

Sęk Stanisław, Dokumentacja konserwatorska dotycząca konserwacji polichromii sieni i klatki schodowej kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 25/27 w Przemyślu, Przemyśl 2011–2014.

Sęk Stanisław, Dokumentacja konserwatorska z badań odkrywkowych na istnienie polichromii w sieni i klatce schodowej w kamienicy przy ul. Grzegorza z Sanoka 6 w Przemyślu, Przemyśl 2013.

Ziębińska Maria, Dworzec kolejowy w Przemyślu. Dokumentacja naukowo-historyczna, PKZ Rzeszów 1978.

PUBLIKACJE HISTORYCZNE

Wydawnictwa zwarte:

Kalendarz przemyski na rok pański 1899, Przemyśl 1898.

Skorowidz przemyskiego mieszczaństwa na rok 1916, Przemyśl 1916.

Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicji, Lwów 1906.

Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicji, Lwów 1912.

Styfi Józef, Skorowidz Miasta Przemyśla, Przemyśl 1905.

Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyślu, Przemyśl 1895.

Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyślu, Przemyśl 1910.

Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyślu, Przemyśl 1932.

Prasa:

Czasopismo Techniczne 1885, 1911.

Echo Przemyskie 1899, 1904, 1907, 1913.

Gazeta Przemyska 1887–1912.

Głos Przemyski 1899.

Kuryer Przemyski 1895–1896.

Nowy Głos Przemyski 1903–1912.

Przegląd Przemyski 1912–1914.

Przemyska Reforma Miejska 1909.

Przewodnik Przemysłowy 1889–1890.

San 1878–1882.

Słowo Wolne 1897.

Tygodnik Przemyski 1928, 1934, 1939.

Ziemia Przemyska 1913–1935.

LITERATURA (wybór)

Arłamowski Kazimierz, Rozwój przestrzenny Przemyśla, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 15, 1953, Poznań 1955.

Arłamowski Kazimierz, Rzemiosło przemyskie od XIV wieku do 1949, Przemyśl 1981.

Biriulow Jurij, Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku, Warszawa 2007.

Biriulow Jurij, Secesja we Lwowie, Warszawa 1996.

Cichy Andrzej, Drewniane i żelazne wrota Pragi, w: Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939, red. J. Roguska, Warszawa 2018.

Dalecki Maciej, Przemyśl w latach 1918–1939. Przestrzeń, ludność, gospodarka, Przemyśl 1999.

Dankiewicz Katarzyna, Drzwi w kamienicach warszawskiej Pragi, w: Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939, red. J. Roguska, Warszawa 2018.

Felczyński Zygmunt, 500 lat szpitalnictwa w Przemyślu 1461–1964, Przemyśl 1965.

Forstner Robert, Twierdza Przemyśl, Warszawa 2000.

Frazik Józef, Zarys dziejów sztuki Przemyśla, w: Tysiąc Lat Przemyśla, cz. 1, Rzeszów 1971.

Girtler Kazimierz, Pamiątka z Przemyśla, Przemyśl 1871 (rękopis w Bibliotece Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej).

Grechuta Janusz, Dworskie zakłady przetwórcze w Rudzie Różanieckiej (XVII w.–1944 r.) i ich właściciele od początku XIX wieku, Cieszanowskie Zeszyty Regionalne, z. 2, 2009.

Gutowski Bartłomiej, Secesja w architekturze Przemyśla, Przemyśl 2007 (1 i 2 wydanie).

Gutowski Maciej, Gutowski Bartłomiej, Architektura secesyjna w Galicji, Warszawa 2001.

Hauser Leopold, Monografia miasta Przemyśla, Przemyśl 1883.

Komar-Michalczyk Katarzyna, Posadzkowe płytki w kamienicach i budynkach użyteczności publicznej na Pradze na przełomie XIX i XX w., w: Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939, red. J. Roguska, Warszawa 2018.

Konieczny Zygmunt, Dom Robotniczy w Przemyślu, Przemyskie Zapiski Historyczne, r. 8–9, 1991–1992.

Korpała Małgorzata, Rozwiązania wypraw elewacyjnych w okresie międzywojennym na warszawskiej Pradze w latach 30. XX w., w: Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939, red. J. Roguska, Warszawa 2018.

Kot Beata, Olędzka Małgorzata, Sęk Stanisław, Zespół architektoniczny przy ulicy Grodzkiej 8, Renowacje i Zabytki, nr 2, 2014, s. 92–100.

Kramarz Walerian, Ludność Przemyśla w latach 1521–1921, Przemyśl 1930.

Lewicki Jakub, Między tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa lat 1893–1918, Warszawa 2005.

Majewski Jerzy, Detal w architekturze warszawskiej Pragi w latach 30. XX w., w: Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939, red. J. Roguska, Warszawa 2018.

Maksymiuk Małgorzata, Dekoracje sztukatorskie praskich kamienic z końca XIX i początku XX w., w: Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939, red. J. Roguska, Warszawa 2018.

Malczewski Jan, Przemyśl w latach 1772–1914, Rzeszów 2009.

Malczewski Jan, Rozwój terytorialny i przestrzenny Przemyśla od połowy XVIII w. do 1914 r., w: Teki Konserwatorskie. Polska południowo-wschodnia, t. 4, 1991.

Michalczyk Zbigniew, Polichromie w kamienicach na warszawskiej Pradze i profesja malarza dekoratora przełomu XIX i XX w., w: *Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939*, red. J. Roguska, Warszawa 2018.

Orłowicz Mieczysław, *Ilustrowany Przewodnik po Przemysłu i okolicy*, Przemysł 1917.

Partridge Agnieszka, *Potęga ornamentu. Europejska ceramika artystyczna w budownictwie z lat 1840–1939 i jej przykłady w obiektach architektury Krakowa*, Kraków 2017.

Persowski Franciszek, *Przemysł pod rządami austriackimi 1772–1918*, w: *Tysiąc lat Przemysła. Zarys historyczny*, cz. 2, Warszawa–Kraków 1974.

Przemyski Słownik Biograficzny, t. 2, Przemysł 2011.

Reyneri di Lagnasco C.A., *Kowalstwo i metaloplastyka. Podróż przez epoki i style*, Warszawa 2010.

Roguska Jadwiga, *Detal architektoniczny kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: balkony*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. 55, z. 4, 2010.

Roguska Jadwiga, *Detal architektoniczny kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: bramy*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. 54, z. 2, 2009.

Roguska Jadwiga, *Detal architektoniczny schodów i klatek schodowych w kamienicach warszawskiej Pragi – odboje*, w: *Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939*, red. J. Roguska, Warszawa 2018.

Roguska Jadwiga, *Kształtowanie strefy wejściowej kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. 55, z. 1–2, 2010.

Roguska Jadwiga, *Przejazdy bramne i klatki schodowe kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. 23, z. 1–2, 1978.

Roguska Jadwiga, *Żeliwny detal architektoniczny w architekturze warszawskiej Pragi*, w: *Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939*, red. J. Roguska, Warszawa 2018.

Róžański Jan, *Przemysł i okolice*, Warszawa 1977.

Róžański Jan, *Twierdza Przemysł*, Warszawa 1983.

Stęchły Jadwiga, *Drzwi i bramy w architekturze świeckiej miasta Jarostawia od końca wieku XVIII do roku 1939*, t. 1 i 2, Warszawa 2022, <https://ksiegarnia.nid.pl/produkt/drzwi-i-bramy-w-architekturze-swieckiej-miasta-jarostawia/>, dostęp: 10.02.2023.

Wagner Anna Agata, *Balkony w architekturze warszawskiej Pragi (1860–1939)*, w: *Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939*, red. J. Roguska, Warszawa 2018.

Zajac Irena, *Aleje Pamięci. Przemyskie cmentarze*, Przemysł 2004.

Zajac Irena, *Rozwój zabudowy przemyskich przedmieść*, *Rocznik Historyczno-Archiwalny*, t. 10, 1995.

Żelazna krata w sieni kamienicy przy ul. Mickiewicza 3 zdobiona secesyjną dekoracją, repusowanymi w blasze liśćmi dębowymi

Nadświetle żelaznych, trójskrzydłowych wrót do przejazdu kamienicy przy ul. Moniuszki 1 / Tarnawskiego 7, prowadzących do budynku od ul. Moniuszki

